

ҒАФУР ҒУЛОМ

ШУМ БОЛА

I бўлим

Расталар обод. Қаймоқ бозорининг бурилишида, маҳкаманинг бошида Илҳом самоварчининг каттакон чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинади. Турли-туман пластинкалар орқали Тўйчи ҳофиз, Ҳамроқул қори, Ҳожи Абдулазиз ва Фарғона яллаци хотинлари кетма-кет мақомлар, яллалар, ашулалар айтади. Чойхонада жой етишмайди. Узун раста, жуҳуд раста, атторлик ва бошқа расталарнинг бойваччалари савдодан бўш вақтларида бу чойхонага йиғилиб меҳмонхоналардек ўртада катта баркашлардан қанд-қурс, пистабодом, мураббо-нишолда, обинон, ширмой нонлар билан шамалоқ безатилган дастурхон атрофида чақчақлашиб ўтиришади. Баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган қоньяклар ҳам кўринар эди.

Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал қосиб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди.

Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган, қотма, эпчил йигит эди. Устида олди очиқ яктак, оёғида қала кавуш, зангори шоҳи қийиқ боғлаган, елкасига қолпанг рўмол ташлаган хушфёъл йигит эди. Чойхўр бойваччалардан бирортаси:

— Асра!

Еки:

— Кал! — дейиши билан:

— Лаббай, мулла ака, чойми, чилимми? — даярдида, дарров бир қўлида кичкина чойнак, иккита кичкина хитой пиёла ё бўлмаса ярқираб турган каттакон мис чилимнинг сархонасига тамаки босиб, устига чўғ қўйиб, бир-икки қулдиратиб тортиб, пишигиб, кашанининг хизматига югурар эди.

Бу чойхонада мени маҳлиё қилган нарсаларнинг бири кираверишнинг шифтига илиб қўйилган катта, симларига зарҳал берилган ҳар хил туморлар, байроқ-

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

чалар билан безатилган қафас ва бу қафасдаги жонли тўти эди, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди. Патларининг ранг-баранглиги Ойша чеварнинг иш қутисидаги ипақлардай товланар эди. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигарранг, гўлос, пистоқи — боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди. Айниқса, бу тўти қурмагур шунақа ҳам бийрон эдики, эндигина тилга кираётган уч яшарлик қизларнинг овозига ўхшатиб:

«Асра, Асра! Меҳмонга қара, бир чой, бир чилим. Келинг, мулла акалар, келинг, бойваччалар», дегани ҳали ҳам қулоғимдан кетмайди.

Биз яланг оёқ, бўз кўйлак-иштонли, кир-чир болалар тўтига яқинлашиб:

— Тўти, тўти...

— Тўти-тўти... — деб қичқирар эдик. Асра кал бизди қувлар эди, қўлига тушсак урарди. Тўти бўлса орқамиздан:

— Бувингни... — деб сўкарди.

Бозорда санқиб юрган биз дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жиннилари эди. Уша йилларда Тошкентда, шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб санаб етолмайсиз: Малла жинни, Карим жинни, Майрамхон, Хол паранг жип-жинни, Тожихон, Жуфт каптар, Олим жинни, Эшон ўйи, Овоз жинни ва бошқалар... Ҳар бир жинчининг ўзига хослиги, тантиқлиги, «ширин»лиги бор эди. Карим жинни сўккани-сўккан эди. Унга на худо, на пайғамбар, на Шоҳидоят ҳожи-ю, Орифхўжа эшон ва Олим қози-ю, Шарифжон Дума — бари бир сўкаверар эди. Етти пуштидан тортиб, астар-аврасини ағдариб сўкаверар эди. У илгари бўзчи экан, чит кўпайиб кетганидан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди, деб эшитганман.

Эшон ойи деган хотин ҳам жинни эди. У қирқ-қирқ беш ёшлар чамасидаги қорачадан келган, хушқомат, қаламқош бир хотин эди. Бу хотин аслида қаландар-жоналик Миттихон тўрам деган эшоннинг хотини бўлиб, эшон шу хотиннинг синглиси билан ўйнашиб турганида, устидан чиқиб қолиб, жинни бўлиб қолган экан.

«Жуфт каптар»га ҳукуматдан теккан эди. Николай борми, Кауфман борми, Мочалов борми, Наби ўғри деган миршаб борми — ҳаммасини бир қозон қилиб, мар-

табасининг пасти баландлигига қарамай сўкаверар эди.

Хол паранг таги қўқонлик экан, Қўқонда бахмал тўқир экан. Кейин дўкон-дастгоҳига ўт тушиб кетиб, жинни бўлиб қолибди.

Аваз бўлса ҳаваскор жиннилардан эди.

Кунлардан бир кун Тожихон жинни битта кетмон даста билан ўтган-кетганин қувлаб уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак», деяр эди. Ҳеч ким унга бас келолмас эди. Шунда Олим жинни келиб қолиб:

— Ҳой, ҳой, нима деяпсан, жинни? — деб сўраб қолди.

— Нимага одамлар бир томонга юрмасдан, ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!

Вунга Олим жинни:

— Аҳмоқсан, Тожи, аҳмоқсан. Ер, ахир, тарозига ўхшаган нарса бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурдум дарёга фарқ бўлиб кетамиз-ку, — деди.

Зирапчани нина билан олгандай, жиннининг гапи жиннига маъқул тушиб, одамларни уришдан тўхтади.

Жинниларнинг ичида ўзига хос тантиқларидан бири Майрамхон эди. Асли исми Маматраим бўлиб, халққа «эрка» бўлганидан «Майрамхон» деб атар эдилар. У эскидан чилангар экан. Кетмоннинг зўротаси, эски тиш, оташкурак, тунука қайчи, шунга ўхшаган эски-туски темир-терсақларни бир симдан ўтказиб, бошига кийиб юрар эди. Ўз қўли билан овқат емас эди. Унинг бозордаги майда косиблардан ихлосмандлари кўп эди. Бешикчилар, тароқчилар, дугчилар Майрамхонни ўз қўллари билан овқатлантиришни «бахт» деб билар эдилар. Гўё Майрамхон, бирор косибнинг дўконига бориб эгаси қўлидан овқатланса, шу дўконга қут-барака кирган ҳисобланар эди.

Темир-терсақ асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон «синиб» жинни бўлиб қолган экан.

Хуллас, Тошкентда жинни кўп эди. Баъзи кунлар бир жиннига тош отиб, иккинчи жиннини ўйинга солиб, учинчи жиннидан калтак еб, кеч кириб қолганини ҳам сезмас эдик. Намозгар-намозшом ўртаси уйга қайтиб аталами, умочми, мошқовоқми, мошхўрдами, угра оши апир-шапир ичиб, яна кўчага чопар эдик.

Маҳалламизнинг бир томони Тиконли мазор, бир томони Қўрғонтаги. Узун кўчанинг ўнг, чап томонида-

ги пасқам, тор кўчаларда ўғил ва қиз болалар тўпланиб, ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз. Кураш, «ботмон-ботмон», «оқ теракми-кўк терак», «қушим боши», «минди-минди», «ўғри келди», «бекинмачоқ» деган ўйинларимиз бор.

Булар ҳаммаси оқшом ўйинлари, кундузги ўйинлар бошқача: ҳар хил ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини, тўп ўйини, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ камалак отиш, яланғоч пойга, от ўғриси ва ҳоказо. Хуллас, на кечаси, на кундузи ўйин важидан тахчиллик тортмас эдик.

Оталаримизнинг кўпчилиги майда касиблар, қорювул, ходимгар, мешкоб, отбоқар, ҳаммол, сўфи, фолбин, арқон товлайдиган, ноғора-чилдирма қоплайдиган, тўқимдўз, чегачи ва ҳоказо бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига қўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қаёқда дейсиз. Эртадан-кеч кўча чангитиб ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увинтўда бекорчи болалармиз. Битта қўлом-қўрғошин қуйилган рангдор ошиқ ёки дугчилар қириб берган мугуз соққа ёки ёнғоқ соққа, ҳеч бўлмаганда, бирорта соатнинг қопқоғи бизнинг катта давлатимиз ҳисобланади.

Рамазон ойида ўйинимизнинг турлари яна кўпайиб кетади. Оқшомлари маҳаллада эшикма-эшик юриб, рамазон айтамыз. Намозшомдан саҳарлик ошгача маҷитма-маҷит юриб қориларнинг қироатини эшитамиз.

Айниқса, ойдин оқшомлар маза қилиб ўйнаймиз. Ўз куз, баҳор вақтларида-ку, кўчаларимиз тунроқ бўлганлиги учун, юмшоққина, маза бўлар эди, аммо қиш кунлари белгача лой, ботқоқ бўлганидан ўйинларни катта майдонларга ёки бостирма йўлкаларга кўчирамыз. Ҳар маҳаллага биттадан шаҳар думахонаси ўтказган хира фонусларнинг ичида еттинчи пиликли керосин чироқ ёнар эди. Бу чироқларни ҳар куни кечқурун нарвон кўтарган чироғдон керосинидан, пилигидан хабар олиб, шишасини артиб ўзи ёқиб, азонда ўзи ўчириб кетади. Бу кўча фонусларининг ёруғи унча бўлмайди. Узоқдан қараган кишига қоронғидаги мушукнинг бир кўзига ўхшаб йилтираб кўринади. Четига харсанг терилган тор кўчалардан кетувчи йўловчиларга узоқдан «мен бор» дегандек, қизғиш шуъла кўрсатса ҳам ёруғ бермайди. Бу чироқларнинг тагида ўйнаб бўлармиди? Катта кишилар ҳам ҳуфтонни ўқир-ўқимас соат етти-

саккизлардаёқ уйга кириб кетишади. Кўчада зор учмайди. Фақатгина бекинмачоқ ўйнаб юрган бизлар қоламиз. Хулласи калом, ўйинимиз кўп.

«Қушим боши» шунақа ўйин: болалар икки тўдага ажралиб, улар ичидан иккитаси «онабоши» бўлади. Улар битта латтани қушга ўхшатиб тугади. Ҳар икки бола бир-бирига шивирлашиб, бир қушнинг отини яширишади. Суттими, балиқчими, читтакми, қумрими, итолғими, қирғийми, миққийми — бирор қушнинг номини яширишади. Кейин болаларга латтадан қилинган қушни кўрсатиб:

— Қушим боши шунча, тана-манаси билан мана шунча, топинг нима? — деб савол беради.

Болалар жавобга ошиқиб чуввос билан:

— Калхат! — дейишади.

— Йўқ, тополмадинг, — деб жавоб қайтаришади онабошилар.

— Товуқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Зарғалдоқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Укки.

— Топдинг, топдинг! — деб тан беришади онабошилар.

Уша замон топган томон топмаган томонни битта-битта миниб олади. Ҳаммаси баравар «хиҳ, эшагим», деб маълум белгиланган жойгача опичиб боради. Уша ерга берганда онабошиларга болалардан биттаси: «Отлиқми, яёв?» — деб савол беради, агар онабоши:

— Ост-устига, — дегудай бўлса, минганлар тушиб, миндирганлар унга опичиб олади.

Шунда ашулаларимиз ҳам бўлади:

Хум-хум ҳазрати хум,
Умарали хону Мадалибек,
Мадалибекнинг замонида
Тарала гижбангу
Тарала гижбангу.

«Яланғоч кейга» деган ўйинимиз яхши ўйин. Икки-та дўнанин чаккалариницага боғлаб, отининг қулоғига ўхшатиб орқа этапларимизни сувиб дум қилиб, турли масофага ним ўзарга югуриб-юзимиз. Бизнинг Тиконли мазор, Қоратон, Яланқари, Олмазор, Девонбеги, Қўрғонтаги, яна Тиконли мазор маҳаллалари бўйлаб ўтган масофада — тахминан, уч чаккиримча келадиган бир

деврада ўтказилади. Олдин келган болаларга чапак чашиб, баракалла айтиб, ҳурмат кўрсатамиз. Иккинчи пойтагача у зўр ҳисобланиб юраверади.

Кураш ўйинимиз бўлса, ўзингизга маълум.

Ўйинларимизнинг ҳаммасини бир чеккадан таъриф қилаверсам, гап чўзилиб кетади.

Бизнинг маҳалламиз кичкинагина бўлса ҳам гавжум. Карим қори деган газламафуруш, Ёқуб қовоқ деган мумфуруш, Абдуллаҳўжа деган бўёқфуруш бойларни ҳисобга олмаганда, қолганлари босмаҳона ва қандолатхона (кондитерский) ишчилари эди. Маҳалла-мизда иккита мачит, битта чойхона, иккита баққоллик бор. Самоварчи — Қодир ака деган ялангтўш киши. Мачитнинг биттаси Тиконли мазорда, иккинчиси — Етимажит — Қўрғонтагида. Ҳар икки мачитнинг ҳам ёнида мактаб бор. Маҳалла имомлари ўз навбатида ўқитувчи. Тиконли мазор мачитида Шамси домла муаллим, Қўрғонтагида Ҳасанбой домла ўқитади.

Мен Ҳасанбой домлада ўқидим. У бизларни «Ҳафтияк»дан эмас, «Устоди аввал» китобидан ўқитиб, тез саводимизни чиқарди.

Маҳалладаги менинг ўртоқлари: Омон, Ит Обид, Бит Обид, Туроббой, Йўлдош, Ҳусни, Солиҳ, Абдулла Пўлатхўжа, Миразиз ва бошқалар.

Омоннинг отаси Турсунбой ота қаламтарош-пичоқ қилади. Хотини ўлиб кетиб, бева яшайди. Омон ёлғиз ўғил.

Ит Обиднинг отаси Зоҳид ака яқанчи (эски-туски йиғувчи) эди.

Бит Обиднинг отаси Расулқўзи ака қин тикар эди. Туроббойнинг отаси Зиямат ака ғўзафуруш эди.

Йўлдошнинг отаси Бувака бўлса кўн этик тикар эди, лекин ёшлигида ўлиб кетиб, Йўлдош ота-онасиз шум етим эди. Бизларнинг кўп маслаҳатимиз Йўлдошнинг уйида бўлар эди.

Ҳуснибийнинг дадаси Омонбой бўйинча тикар эди.

Солиҳнинг отаси Юнус ака ҳофиз эди.

Абдулланинг отаси Азиз ака керосинфуруш эди. От-арава билан кўчама-кўча юриб «Нобель» ширкати-нинг керосинини сотар эди.

Пўлатхўжанинг отаси қалъа савдогари бўлиб, беш-олти йиллаб Қашқарда, Ирбитда савдогарчилик билан юрган йилларида онасининг қорнида «олти ойлик ёпишиб қолиб», дадаси келган йили уч ойдан кейин туғилган экан.

Уста Миразиз этикдўзликда менинг устам. Отаси Салимбой сўфи қушхонадан сўнғак олиб келиб қайна-тиб, ёғини олиб тирикчилик қилар эди. Сўфи ота ўз вақтида — 1860 йилларда Ёқуббекнинг аскарлари бўлиб, Қашқар қўзғолонида битта хитой қизини ўлжа қилиб от орқасига мингаштириб олиб келиб, мусулмон қилиб ниқоҳлаб олган экан. Унинг хитойча отини Бахтибуви деб ўзгартирган. Миразиз ака Бахтибувининг уч ўғлидан энг кенжаси.

Маҳалламиздаги мен танийдиган кўни-кўшнилари-миз мана шулар, эсимдан чиққанлари бўлса, эсимга тушганда йўл-йўлакай айтарман.

Шундай қилиб, бу фалокатли ишни Йўлдош бошлади. Маҳалланинг бир тўда ўспирин болалари Лайлак-мачитнинг жиловхонасига йиғилиб, ошиқ ўйнамоқда эдик. Мен бугун жуда кўп ютган эдим. Олача яктагим-нинг чўнтаги, энгим, липпам ошиққа тўлиб кетган эди.

— Болалар қанда, ошиқлар манда, — деб севинч билан қичқирмоқда эдим. Худди шу орага Йўлдош шилқим суқилди-ю, ишнинг пачавасини чиқарди. У бари моғорлаб кетган сурп яктагининг этаги билан бурнини арта-арта гапира бошлади:

— Болалар, халфана қиламизми?

— Бўпти, қиламиз.

— Қаерда?

— Ризқи халфанинг кўчиб кетган ҳовлисида.

— Бўпти.

Халфанага палов қилмоқчи бўлдик. Масавур ота-лиқнинг набираси Омонбойнинг ўғли Ҳуснибий ошпаз бўладиган бўлди. Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув — ундан қолган масаллиқларини шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи — Йўлдошдан. Гўшт — Абдулла дўлвордан. Ёғ — мендан. Қолган-қутган нарсалар — Пўлатхўжа муғамбирдан. Ҳамма ҳар тарафга қараб кетди. Мен ҳам ёғ келтиргани уйга кетдим. Онам ошхонада ергандирга ўт қалаб, қовоқ сомса ёпиш таррадудиди эди. Бизнинг рўзгор майда-чуйдалари зах уйнинг орқасидаги узун ҳужрада бўлар эди. Айвонда ўртанча синглим кичик укамни овутиб ўтирган экан. Унинг ёнидан ҳужрага киришнинг эвини тополмадим, бирорта ҳийла ишлатиш керак эди.

— Шапағ, — дедим унга, — катта тўпинг қаерда?

— Қўғирчоқларимнинг олдида, нима қилди?

— У ерда йўқ-ку!

— Ҳа... ўлгур, сен олгандирсан, ҳозир берасан, бер.

Мен илжайиб туравердим. У овутиб турган укамни қўйди-да, қўғирчоқларининг олдига югуриб кетди. Мен ҳам «лип» этиб ҳужрага кириб, ҳўқачадан ёғ ўйиб олдим. Ёғни бир қоғозга турмучлаб, липпамга қистирдим. У ердан чиқиб ўтинхонага кирдим. Кулранг товугим пиёздан қилинган мояк устида туғиб ўтирар эди. Секин бориб, қанотини кўтариб қарасам, аллақачон туғиб бўлган экан, лекин оналик меҳри билан тухум устида босиб ётар экан. Тухумни олдим. Товуқ қақалаб қочди.

Ўртоқларимга яхши кўриниш учун, расамадда кўрсатилмаган бўлса ҳам, ёғ ёнига тухумни ҳам қўшиб олиб боришни ўзимга маъқул қилган эдим. Зинғиллаб кўчага чиқиб кета бошладим. Ошхонамиз йўл устида бўлганидан, онам кўриб қолди.

— Ҳой, жувонмарг, зумраша, тагин кўчагами? Бу ёққа кел, оловни жўнаштириб кет, тутай бериб кўзимни кўр қилаёзди.

Ноилож қолдим, тухумни қалпоқчамга солиб, киёиб олдим-да, ошхонага кирдим. Онам мени тергай бошлади. Мен жимгина қулоқ солиб, ўчоқнинг ёнига чўққайиб, ўт қалаштирмоққа бошладим.

Мен билмаган эканман. Ўтнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб, почамдан оқмоқда экан. Ойим қўлидаги хамир ёйиб ўтирган ўқлов билан бошимга астагина урди.

— Жувонмарг, кап-катта бола, ўйлансанг боланг бўлади, шу ерда, шундай Фотимаи Захронинг дастгоҳлари бўлган қутлуг ерда сийиб ўтирибсанми?

Ойим бошимга ўқлов билан урганда қалпоқ тагида бўлган тухум пачақлашган эди. Унинг сариғи оққа аралашиб, чаккамдан сирқиб, юзимга оқмоқда эди. Ойим: «Бола бечоранинг бошини ёриб, қатигини чиқариб юбордимми»,— деб эси чиқиб кетган экан. Мен бўлсам, халфана қиламиз, деб ўмарган ўғирлигим очилиб қолганидан, бир чеккаси кўрқиб ва бир чеккаси уй ичидагилардан уялганимдан, ошхонадан чиқиб, кўчага қочган эдим. Ёғ эриб оққан, тухум синган бўлганидан, халфаначи ўртоқларимнинг олдига боришдан маъно чиқмас эди. Кечқурун уйга қайтиб келиш ҳам мушкул, нима қилиш керак, қаерга бориш керак?!

Ўйлаб-ўйлаб топдим. Саъвонда битта аммам бор. Шуни кига бораман. Ўзи бефарзанд. Ўзи ҳам, эри ҳам мени жуда яхши кўришади, буларнинг уйида киши

эриқмайди ҳам. Аммамнинг эри мўйнадўз — косиб. Бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизни кига ўхшаш тўс-тўполон эмас — йиғинчоқ, иннайкейин, буларнинг уйи салкам ажойибхона. Унда дунёдаги ҳамма нарса бор.

Овга киришадиган соҳибчангал қушлардан — қарчигай, миққий, қирғий, уришадиган қушлардан — дақангхўроз, оддий хўроз, амиркон хўроз, каклик, бедана (бу сўнгги иккиси сайраш учун ҳам боқилиб, чўп қафасда, тўрқовоқда сақланади).

Сайрайдиганлардан: қумри, саъва, булбул, майна ва бошқалар. Булардан ташқари фақат уйнинг зийнати учун боқиладиган битта ов тозиси, битта кўппак, битта лайча кучук, беш-олтита болалари билан кўппак, битта Бухоро бароқ мушуги бор эди.

Уларнинг уйидаги гулларнинг-ку сон-саногини йўқ: гулбеор, гулраъно, гулсафсар, гулҳамишабахор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул — ишқилиб, санаб тугатиб бўлмайди.

Поччам билан аммам бу гул, бу ҳайвонотларнинг қар битгасини нуридийдаларидай парвариш қилдилар. Ҳар ҳолда, менга ўхшаган ўйинқароқ болалар учун бу ерда эрмак топилади. Зерикиб қолмайман.

Аммам ва поччам мени эркалаб қарши олдилар.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, сени қайси шамол учирди, акам тирилиб келдим, ҳалигина қовоғим учиб турган эди,— деди аммам.

— Ҳа, балли, азамат, неча кундан буён кўзим учиб, йўлпашша айланиб юрган эди, ҳайтовур яхшиликка кўринди. Сен келар экансан, балли-балли,— деди поччам.

Мен бу эркалатишларидан жуда талтайиб кетдим.

Поччам ҳар куни тўққиз пул чойчақа беради. Мен пулни олиб, кўчага шаталоқ отаман. Бу маҳалладан ҳам янги оғайнилар орттирганман. Камалак отамиз, ошиқ ўйнаймиз, ит уриштирамиз.

Бир кун поччамнинг кўппагини яшириб олиб чиқиб, уриштирдим. Олдинги бир оёғи синиб қайтди ва бир умр чўлоқланиб қолди.

Ёз пайти поччамнинг ўртоқлари қовун сайилга чақирган. Бир тарафи ҳайитлашиб ҳам келаман-ку, деган ният билан ёнига тозисини, ҳам қарчигайини олиб,

матраб кўтариб уч-тўрт кунга далага чиқиб кетди, кетар олдида менга учта бухор танга¹ бериб:

— Қушларнинг овқатидан хабар олиб тур, очиқиб қолмасин,— деб тайинлади. Мен жуда қувондим — мана энди ўсиб ҳам қолдим, ёшим ўн тўртга кирди, одамлар менга ишонадиган бўлиб қолди, деб ич-ичимдан севиндим: кимсан миққий, кимсан қирғий, дегандай соҳибчангал қушларнинг ихтиёри менинг қўлимда.

Қушхонага кирдим, уйнинг бир бурчагида миққий, бир бурчагида қирғий — бошларини ерга тикиб, қўндоқда ўтирар эдилар.

Ов қушларининг тезаги оппоқ бўлар экан. Қатиқ ичармикан-а? Албатта, қатиқ ичади, сўлмаса тезаги оқ бўлмаса керак, деб ўйладим.

Аммамдан яшириб, ошхонага кирдим-да, катта хурмачани кўтариб бозорга кетдим. Бир тангани майдалаб, бир пақирга (икки тийин) бир хурмача қатиқ олиб, уйга келдим. Икки косани қатиқ билан тўлдириб, ҳар икки қушнинг олдига қўйдим. Ҳар икки қуш ҳам овқатга қўноқдан туриб сипоҳгарчилик билан бир кўзлаб қаради-да, юзини чиртта тескари ўгириб олди.

Нима ҳам қилса зотдор, таги кўрган қушлар-да, киши олдида оч бўлса ҳам овқатга қарамайди. Товуқ бўлганда эди, пастлик билан уялмасдан ўзини овқатга урар эди, деб ўйладим. Қушхонадан чиқиб кетдим.

Орадан икки-уч соат ўтказиб, яна қайтиб қушхонага кирдим, сипоҳи қушлар ҳали ҳам ўтирган қўндоғидан тушмай, овқатга терс қараб ўтирар эди. «Чумчуқдай жони билан буларга сипоҳгарчиликни ким қўйган экан, иззат-обрў бўлса қилдим, биров овқат еяётганда қараб туриш яхши эмас», деб чиқиб ҳам кетдим. Тагин нимаси қолди! Жаҳлим чиқди. Қушхонанинг қирмагул қозиғида поччамнинг қуш қўндирадиган ов қўлқопи илиғлик турган экан. Қўлимга кийиб олдим-да, миққийни кўтардим. Бутимга қисиб, оғзини йириб, қумуш қошиқ билан қатиқ ичира бошладим. Обдан тўйди, бошқа қушларни ҳам шундай қилдим: «Ана энди тўйдиларинг. Киши бир ерга қадалиб ўтира берса ҳам чарчайди, қорин тўқ бўлгандан кейин киши толмайди. Мана энди ўтира беринглар, қорниларинг тўқ — қайғуларинг йўқ».

Шу хилда икки-уч кун аммамдан яшириб, ўз бил-

гимча қушларни қатиқ билан сийлаб юрдим. Қушларнинг ичида ўзим яхши кўрадиган биттаси бор эди, унга бошқалардан яшириб, қатиқнинг юзини берар эдим.

Учинчи кунга борганда эрта билан қушхонага кириб қарасам, ҳамма қушлар қўндоқдан пастда — ҳаммаси хурпайган, бошини ичига олган, айниқса миққий қўндоқ тагида бир қанотини остига солиб, оёғини баралла узатиб, ёнбошлаб ётган эди.

— Ҳа, мана, бу кирои иш бўпти,— деб ўйладим.— Ярим қоронғи уйда ҳадеб қўниб ўтира бериш ҳам кишини зериктиради. Шунақа ўтириш-туришни ҳам қилиб турган яхши, ёнбош қил, ёт, кериш.

Наҳорликка қушлар яна қатиқ ичишди, тушлик нонуштаси учун сузма бермоқчи эдим, чунки бечора қушлар жуда ҳам ёвғонсираб кетди.

Қушхонага кириб, не кўзим билан кўрай? Миққийнинг қулоғи остида қолган, яъни ўлган эди. Қарчигаё ҳам жон берай деб турибди. Масала менга равшан бўла бошлади. Энди поччамга нима дейман! Бу қушларнинг ҳар биттасини у кўзининг қорачиғидай кўрар эди-ку. Бу ердан ҳам насибам узилгандай кўришиб кетди. Поччам қушларга овқат олиш учун берган пулдан икки тангаю бир мириси ҳали ёнимда. Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда ҳам яхши кўрар эдим. Аста бориб, қафасни илгагидан чиқардим. Бошимга қўйиб, катта сафар учун йўлга тушдим, аммам мушукларга шовла пишириш билан овора бўлгани учун, менинг чиқиб кетганимни пайқамай қолди. Белимда пул, бошимда савағичдан тўқилган катта қафасда кукулаб турган бир жуфт қумри. Этакни турмаклаб, сағримга бир муштлаб, «ҳайё, ҳу» деб, шаҳардан ташқарига қараб йўлга равона бўлдим.

Мен кетарман йўлда йиғлаб, сен қолурсан зор-зор,
Қумри қушнинг боласидек иккаламиз интизор.
Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади.
Йўл чивиндек сарғайиб, юрарга ҳолат қолмади.
Йўл чивиннинг ҳолини йўлда йўловчидан сўранг,
Биз ғарибнинг ҳолини ақли расолардан сўранг.

Бир талай манзил-мароҳил йўл босиб, кўп юриб, кўп юрсам ҳам мўл юриб, Аччабод деган «шаҳри азим»га борганимда, бир тўда катта-кичик қора-қура ўспиринлар атрофимни ўраб олишди. Ораларида жусаси менга бир яримта келадиганлари бўлгани каби

¹ Бухоро амирлари замонасидаги қумуш танга, Визнинг ўн беш тийинга барабар.

тўрттасини бир мушт билан қулатадиганлари ҳам бор эди. Аввалига яхшиликча қумрини сотишни сўрашди, кўнмасам зўрлик билан олиб қолишлари менга маълум бўлган эди, чор-ночор сотишга кўндим, олғирлар қумрини молга алмаштиришни зўрлаб илтимос қилдилар. Қумрини молга мовоза қилдим, молнинг турлари қуйидагилардан иборат:

Уч дона ғалвир гардиш, битта ёғоч шақилдоқ, икки дона болалар ўйнайдиган ёғоч бешикча, битта териси ва гардиши қизилга бўялган чирмандача, битта туташ дасталик курак, икки чайнам сақич ва бошқалар...

Мендан кетдими, улардан кетдими — худога аён. Таваккал, ё остидан, ё устидан.

Бу юклар қумрига қараганда икки баравар кўпроқ оғир эди. Ҳаммасини елкамга қўйиб, бу шаҳардан ҳам чиқиб кетдим. Олдимда катта бир чўли азим пайдо бўлган эди, «қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган» бу чўлда елкамда бояғи юклар билан кетиб борар эдим. Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади. Мен унга, у менга қараб келар эдик. Ниҳоят, тўқнашдик, бу тўқнашиш менинг беҳад ва бепоён хурсандчилигимга сабаб бўлди. Чунки бу киши ўз шаҳримдан, бир маҳаллалик, мендан бир-икки ёш каттароқ Омонбой — Турсун пичоқчининг ўғли, ўз ўртоғим эди. Елкасида етти ярим қадоқлик кетмон — мардикор ишлаб юрган экан. У менинг устимдаги юкларни кўриб ҳайрон қолди. Айниқса, гардишни кўриб, мени чалма қуйиш учун қишлоққа чиқиб кетяпти, деб ўйлаган экан. Йўлнинг чеккасига чиқиб, бу чўл-биёбонда бўлган яккагина жийданинг салқинида ўтириб ҳасратлаша кетдик.

Якка жийдада мева кўринмас эди. Мен Омонга жуда биладиганлардай маънодор қараб:

— Жийда солкаш¹ кўринади, бу йил мева қилмапти, — дедим. Омон менга қараб кулди.

— Вой, аҳмоқ. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади, — деди. Мен эсимдан чиқарган эканман.

Ҳар икковимизнинг ҳам дунё қидириб, бахт излаб юрган ўспириндигимиз маълум бўлди. Молу жонни бир қилиб, аҳду паймон қилишдик-да, катта улуғ сарфани мўлжал олдик. У ҳам келган изи билан орқага

кайтиди, биргалашиб, «чўли малик» билан кетар эдик. Кенга яқин жуда ҳам катта бир «шаҳар»га кириб бордик. Бу шаҳарнинг оти Кўктерак экан. Ўртоғимнинг ёнида мардикорлик билан топган пули — миркам икки танга, менда бўлса қатиқдан қолган икки танга бир мери пул бор. Самоварга тушдик. Бозорни кутиб икки-уч кун шу пуллар билан самоварга тунадик. Жума кун бозор эди. Эрта билан бозорга чиқдик.

Ҳай-ҳай, бозор бўлганда ҳам қандай бозор денг? Бу томони Эроғу Турон, Маккаю Мадина, Майманаю Майсара, Хитою Чин, Истамбули Мозандарон — на куйи, на паст, на ўнгу, на чап. Бундай катта бозорни одам боласи кўрмаган бўлса керак. Бозордаги расталарни айтинг, молларнинг шигал тўлиб кетганлигини айтинг, бозор аҳлининг турланганини айтинг. Савдогарларнинг маккор башараларини, ранго-ранг кийим-бошларини айтинг. Бай-бай, бундай бозор «Қиссасул-анбийе»да ҳам, «Ҳурилиқо» деган китобда ҳам ёзилмаган, ҳеч қаерда — тарихда йўқ.

Мана, бир чеккадан томоша қилинг! Мана бу атторлик. Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, йиртиқ бўё парчалардан қизил, оқ, кўк, яшил лахтак куроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларни бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилгаҳ симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упа, кўрпа игна, соқол тороқ, ҳалидан занг деган қувват дори, иштонбоғ, иштон лоча, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори бўлган бальзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори — қўйинг-чи, ҳамма нарса бор. Ирвит дейсиз, Ирвит!

Бу молларни саралаб турлаганга, бир ерга жам қилишга ақли етган кишига қойил қолавериш керак.

Ана, иккинчи раста! Бир томонда кулоллик моллари, бир томонда совунгарлик. Сопол тоғора дейсизми, тоғорача дейсизми, хумдондан янги чиққан хум дейсизми, хурмача, ҳўқача дейсизми? Чертиб кўришга махтаб жаранглаб кетади.

Бир томонда кулча совун, яхнак совун, мум шам. Совунгарлар олдида қопда, хуржунда ҳаром ўлган молларнинг жиззаси, ичак-човоқлари. Минг-минг зангори пашшалар ғувиллаб турибди. Булардан бир қадоқ совун олмоқ учун ё димогни рўмол билан боғлаш керак

¹ Бир йил ҳосил қилиб, бир йил ҳосил қилмайдиган мева дарахтлари солкаш деб аталади.

ёки буруни енг ичига олиб туриш керак. Баъзи хушмуомала совунгарлар харидорни алаҳситиб, ўзига жалб қилиш учун бир пиёла чой, бир бурда нон ҳам таклиф қилиб қўядилар. Дунёдаги ҳидлар ичида совунбозорнинг ҳидидай «хушбўйлик» жаҳонда бўлмаса керак. Кимга нима ёқади? Омонга совун бозор ёқар эди.

Бу бозорлар ичида менимча таъриф-тавсифи етти иқлимга кетгани «бит бозор» деб номланган раста бўлса керак. Бу ерда жонингизга ором берадиган ҳамма нарса топилади: салдоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гушпи дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми, чевар қизлар учун ранго-ранг қуроқлар дейсизми, от бўктаргиси, ёлпўш, гулчин билан тагчарм қўйилса ҳали кийса бўладиган нимдошгина сахтиён маҳси дейсизми, пайтавабоп молларнинг ва лунгибоп матоларнинг сон-саногии йўқ.

Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афт-башарасини айтмайсизми. Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан «нур» ёғилиб туради. Бирор молни сўраб қолсангиз, энг аввал худди аммасининг ўғли тирилиб келгандек, албатта, қўл олиб сўрашади, кейин нарх айтади. «Амиркон-амиркон» деган жой бор деб эшитиб юрар эдик, амиркони шудир-да!

Худди ана шу бозорда ўз маҳаллам, ўртоғим, бўйинчадўз Омонбийнинг ўғли Ҳуснибийни учратиб қолдим. У ота касбини ўзгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрар эди. Лахтак деб ҳар бир тўп молнинг тагида қолганини айтилади. Чунончи, бир тўп читни газлаб-газлаб сотиб бўлгандан кейин охирида тўп таги бўлиб, ярим газ, чораккам бир газ лахтак қолади. Бу лахтакларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадилар. Улар бу ранг-баранг, гули-гулига тўғри келмайдиган турли-туман лахтакларни хуржунга солиб, елкага ташлаб, бозорма-бозор сотиб юрадилар. Энг каттаси бир ярим газдан ошмаган бу лахтакларнинг харидори кўп бўлар эди. Чунки бир газ арзон чит саккиз ярим пақир (бир пақир — икки тийин) бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул читдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини читдан қилишар эди.

Ҳуснибий бир хуржуннинг икки кўзи тўла лахтак, қўлида газчўп:

— Поплин дейсизми, хушвоқ дейсизми, чидаганга чиқарган дейсизми, бурга чит дейсизми, роҳатбадан дейсизми, мадиполом дейсизми, сурп, тик, шайтон те-ри дейсизми, кеп қолинг, харидор! — деб бозорни бошига кўтариб, бақриб юрар эди.

Бирданига мен билан Омонга кўзи тушиб қолди, Худди Имом Ҳасан билан Имом Ҳусанни тирик кўргандек қувониб кетди.

— Ия, ўзларингми? — деди-да, менга қараб: — Сен лўлига шогирд тушдингми? Сен-чи, Омон? Мен ота касбимдан барака топмайдиган кўриндим. Лахтакфурушликка ўтдим. Дастмоем уч ярим сўмга етди. Мана бу молларни қара, Юсуф Давидовнинг магазинида ҳам йўқ.

Сўнгра менга қараб жаврай кетди.

— Ўзинг бир ҳафта — ўн кундан буён қаерларда санқиб юрибсан? Онанг бечоранинг қидирмаган жойи қолмади-ку. Бир оғиз хабар бериб қўйсанг ўларминдинг! Хайтовур поччанг келиб онангни тинчитиб кетибди. Беш кунча бизникида турди, ундан кейин Қоплонбекка — амакилариникига чиқиб кетди. Кузгача деҳқончилигига қарашиб, бирор нима орттириб келмоқчи экан дебди. Ундан кейин оинг йиғламай қўйди. Бирров тушиб чиқ, аҳмоқ.

— Унча-мунча пул қилай, кийим-бошимни тузатай.

— Вой аблаҳ-эй, поччангнинг қумрисини нима қилдинг?

— Нима қилибман?

— Лўлиларга сотган экансан-ку!

— Сотмаганман, молга айирбош қилганман.

— Молларинг шуми, бой бўлиб қолибсан, эй лўли-вачча. Қўрқма, поччанг Наби миршабни етаклаб бориб, икки сўм тўлаб қумрисини ажратиб олибди.

— Ажаб бўпти, бундан кейин ҳушёр бўлади, ким кўринганга «бойвачча» қушларини ишониб топшира-вермайдиган бўлади. Ҳа, майли. Энди буни қўй, маҳаллада нима гап, қизикроқ гап борми?

— Нима ҳам бўлар эди. Жалил баққол мачит то-бутхонасининг тепасига беда босиб қўйган экан, ўт ту-шиб кетди. Ўт ўчирувчилар келиб роса томоша бўлди.

Пўлатхўжа акасининг тўппончасини ўғирлаб, қорол-вулнинг итини отиб қўйган эди, миршаб бир кун қамаб қўйди. Текширгани иккита миршаб билан Мочаловнинг

Ўзи келди. Ҳамма ин-инига уриб кетган дегин, мен билан Солиҳ Миразиз аканинг болохонасидан мўралаб роса томошна қилдик.

— Ай-ай, сарт,— деди Мочалов,— жаман, савсем жаман, тувая Сибирь пойдешь, эй кизимни...

— Жуда ҳам даҳшат. Пўлатхўжанинг акаси «пожалиска, пожалиска», деб анча пул бериб зўрға ажратиб олди.

Шундан буён Пўлатхўжа ўртоқларимиз ичида Наби миршабингдан ҳам, Мочаловингдан ҳам, Кўр Раҳим қоровулингдан ҳам қўрқмайман, деб кеккайиб юрибди, «Қўй-қўй» десак, «Ҳаммангни отиб ташлайман», деб дўқ қилади.

— Ўзим борганда танбеҳини бериб қўяман,— дедим.

Омон пичинг аралаш: «Шундай қилиб қўй»,— деди.

— Ойимга, укаларимга салом айтиб қўй, хавотир олишмасин. Тўхта, мана шу бир мирини Йўлдошга бериб қўй, тунов куни ошиқда ютқазган эдим. Ғирромлик қилди, деб юрмасин. Хайр!

Икковимиз икки томонга кетдик. Омоннинг кетмоғи билан менинг қумрига мовоза қилган молларимни бозорга солдик. Харидор жуда кўп бўлди. Молларимизнинг бозори чаққон. Харидорлардан ҳам кўра сўраб ўтувчилар кўп эди. Бу кишилар айниқса менинг молларимнинг баҳосидан кўра, бу моллар турмушда нималарга керак бўлишини сўрар эдилар.

Бирор соат санқиганимиздан кейин, Омоннинг кетмоғи билан менинг ёғоч курагимни сотишга улгурдик. Шунда ҳам ўртага даллоллар тушди.

— Қани, ҳа, ука, барака де,— деб ярим соатча қўл силтаб савдолашгандан кейин кетмонни ярим сўмга, курақни бир ярим тангага «бор барака топ» қилдик. (Биз бўлгани учун курақнинг бозори касод эди, аттанг, арзон кетди.)

Пулнинг ҳаммасини Омон белбоғига тугди. Энди қолган молларни пул қилиш керак эди. Бола бешик билан шақилдоқни Омонга бердим. Гардишлар билан чилдирма менда эди. Мен чилдирмани, Омон шақилдоқни бозорга солиб чала кетдик. Бу текин сайёр концертнинг ногаҳон овозини эшитган, теварак-атрофда саланглаб юрган ўзимиз сингари бир талай увинтўда болалар бизни қуршаб олган эдилар. Айниқса, бир дўлворгина болага шақилдоқ ёқиб қолди. Деҳқон бола

экан. Қўярда-қўймай бир қовун, икки тарвузга алишиб олди. Мен Омонга: «Қойилман, қўлинг енгил экан», дегандек кўзимни қисиб қўйдим.

Чилдирмани нақд пулга, биттангайи ашрафга саман от минган хушмўйлов йигитга пулладик. Тез орада гардишлар билан бола бешикнинг ҳам «кўр харидори» топилди. Бозорга товук, тухум, сўк; ғурт олиб тушган қозоқ кампир:

— Вой-бўй қарақларим, ўси бешикти маған бера-ғўй. Болдаримға бозорлиқ олиб бориб қувонтирайин,— деди.

— Бешик гардишдан ажратиб сотилмайди,— деди Омон Хўтан савдогарларига хос сипойгарчилик билан.

— Вой-бўй қарағим, тўри жўқ, ғалбирингни не қилайин. Кейтайин, олсам олайин. Болдар ўйнаб жураар. Не берайин, не сўрайсинлар?

Узоқ савдолашдик. Кейин йигирмата тухум, бир дўппи сўк, ўнта туя қуртга биз ҳам рози бўлдик, кампир ҳам кўнди. Молларни тамоман сотиб, қушдай енгил тортдик.

— Чарчадик, озгина овқатланайлик,— деди Омон.

— Юр бўлмаса, нима еймиз?

— Ўзи арзону, тўқ тутадиган овқат бўлсин,— деди Омон.

— Бўлмаса тариқ гўжа ичамиз.

— Бўпти.

Бир пақирга иккита қовоқ солган зоғорани олиб, овқат бозорга кетдик. Бу ердаги неъматларни кўринг. Ҳай, ҳай, ҳай! Бир оз ҳиди бўлса ҳам жигаркабоб дейсизми, картошка сомса, оқшоқ, бўтқа, умоч, бугдой гўжа, тариқ гўжа дейсизми — ҳаммаси ҳам челақ-челақ, хўрандага мунтазир. Хўрандалар сотувчининг атрофини ўраб, ерга чўққайиб ўтирибдилар. Ошпазлар чўмичлаб сузиб бериб турибди. Бир товоқ увра ошдан бир нима чиқди шекилли, хўранда:

— Бунинг нимаси? Пашшами?— деб сўраб қолган эди, ошпаз:

— Ошда пашша нима қилади! Пиёзнинг куйгани,— деб косага қўл тиқиб «куйган пиёз»ни олиб оғзига солиб юборди.

Арзонгинаси, ҳалолгинаси шу деб биз ҳам бир товоқдан қуйдирдик. Бир товоғи тўққиз пул — уч тийин экан. Биз савдолашиб икки товоғини бир мири — беш тийинга кўндирдик. Бай-бай, маза бўпти-да. Қирсиллаб турган зоғора билан сал ачинқираган увра ош

оғзимизга қаймоқдай татиб кетди. Товоқни бошига кўтариб, ҳузур қилиб ҳўриллатиб ичаётган Омон пешонасидаги маржон-маржон терларини чап қўлининг бармоғи билан дам-бадам сидираб эди.

Овқатдан сўнг, маза қилиб керишиб олдик. Тухум, сўк, қуртларни менинг белбоғимга тугиб олдик. Омон:

— Озиқлик от ҳоримас, қолган зоғорани ҳам рў-молга тугиб қўй,— деди.

Қовун билан тугунчани мен, тарвузни Омон кўтариб олди. «Семизликни қўй кўтарар», деганларидек, Омонга бадавлатлик ёқмас эди. Уртадаги ҳамма пулимиз аллақачон уч сўмдан ошиб кетгани учун Омон янги қилиқ — бойвачча қилиқ чиқара бошлади.

— Юр,— деди у менга,— қўй бозорга кирамиз.

— Нима қиламиз?

— Мен ўзимга тегишли ақчага бирорта тўқли олиб шаҳарга ҳайдаб кетаман.

— Нима-нима? — дедим мен. — Дарров пул қутуртирдими? Ўзинг сўққа жонингни боқолмайсану, тўқлини қандай қилиб боқасан. Ёки даданг Турсунбой аканинг тўқлига кўзи учиб турибдими?

Бари бир, гап кор қилмади. Мени судраб мол бозорга олиб кирди. Тугунни-ку, ишонмас эдик. Бозор дарвозаси олдида турган паттачининг олдида қовун билан тарвузни омонат қўйиб ичкари кирдик.

Маҳшар деганнинг худди ўзгинаси шу ерда экан. Бир томонда бир арқонга боғланган қўшоқ-қўшоқ қўйлар, бир томонда эчкию улоқлар тинмай маърашиб турибди. Бир чеккада қорамол бозори: сигирлар, бузоқлар, ғунажинлар, буқалар, ҳўкизлар. Нариги томонда от бозори. Жаллоблар қирчанғиларни Золариқ сувига солиб, қамчилаб, аргимоқдай дингиллатиб харидорларга кўз-кўз қилиб юрибди. Сотувчи кўп, ундан олувчи кўп, ҳаммасидан ҳам даллол кўп.

Кун — тиғида, жазирама, чанг. Ҳаммаёқни тезак, тер, жун ҳиди босиб кетган. Бир мешкоб орқасида бир меш сув, қўлида иккита сопол товоқ.

— Оби худойи, оби худойи,— деб чанқаганларга сув улашиб юрибди.

Берган бирор чақани сопол товоққа ташлайди, бермаган билан иши йўқ.

Бир чеккада яланг оёқ иккита бола «муздек айрон», деб қичқиради. Челақнинг ичида бир бурда кир муз. Музни қаердан олди экан?

Бозорнинг бир чеккасида — бешёғочлик қўйчи

бойлардан Сойибназар қўйчи билан Илёс бўрдоқи. Кийиз чакмонли, намаз қалпоғини бостириб кийган қозоқ қўйчилари қўл силташиб савдолашяпти. Даллоллар «олинг, олинг», «сотинг, сотинг, бой ота», деб жавраб турибди. Буларнинг савдоси оз деганда юзлаб қўйнинг тепасида.

Биз ҳали бирор туянинг тишини кўрмасдан, бирор отнинг йўриғини билмасдан, бирор буқага «бор, барака топ» демасдан, қўй бозорнинг кунчиқар томонидан ғала-ғовур жанжал кўтарилиб қолди.

— Ур, шешангди!..

— Кисабир, кисабир!

— Бозорга ури аралабди!

«Чур-чур» ҳуштакбозлик. Бир қўли билан қиличи ни кўтариб, кўк мовут шимини эплай олмай, алпонг талпонг бир қозоқ ва бир ўзбек миршаби ўша томонга қараб югурди. Ҳамма ўша ёққа қараб чопди. Биз ҳам уларнинг кетидан югурдик.

Не кўзим билан кўрай, мана, ишонмасангиз, Омон ҳам гувоҳ. Уртада бизга қўшни бўлган Қўғурмоч маҳаллалик машҳур Султон ўғри турар эди. Бу гал у кисавур сифатида эмас, балки пул ўғирлатган жабрдийда бечора сифатида косибсимон ювошгина бир йигитнинг ёқасидан ушлаган ҳолда кўзига ёш олиб турар эди.

— Мусулмонлар! — дер эди у. — Пулимни олдириб қўйдим. Ёнимда мана шу йигит илашиб юрган эди, гумоним шундан.

Йигит бечоранинг ранги қув ўчиб кетган, лаблари пир-пир учади.

— Эй худо, қуруқ туҳматингдан асра, қандай балога йўлиқдим, ўзинг сақла! — деб жавоб берар эди у.

— Қанча ақчанг бор эди? — деб сўради қозоқ миршаб Султон кисавурдан.

— Саккиз сўму мирикам тўрт танга. Ола тик ҳам ёнда эди. Ичида «Ё Али» деган тамғалик кумуш узугим ҳам бор. Ўзим камбағал косиб одамман, бирорта ориқ-туриқ қўй олиб кузгача семиртириб юраман, деб келган эдим.

Шу тобора Султоннинг кўзи мен билан Омонга тугишиб қолди.

— Мана бу болалар ҳам гувоҳ!

Ҳанг-манг бўлиб қолган Омон: «Ие, ие», — деганича дадасига тўқли олиб боришни ҳам эсидан чиқариб орқасига қараб қочди. Мен безрайиб туравердим.

— Сени қанча ақчанг бор эди? — деб сўради миршаб шўрлик косиб йигитдан.

— Меники ҳам олача тик ҳамён. Мен ҳам қўй олгани келган эдим. Пулим саккиз сўму мирикам икки танга (мирикам икки танга — ўттиз беш тийин).

— Гувоҳ-пувоҳнинг ҳожати йўқ. Қани икковинг оқсоқолнинг олдига юрчи, ўша ерда ечамиз. Оломон тарқалсин, — деди ўзбек миршаб.

Икковини етаклаб бир томонга олиб кетдилар. Биз орқаларидан бормадик.

Султон ўғри гувоҳликка тортгандан кейин қўрқиб қочган Омонни кечгача қидириб, бозор тарқалганда Туя саройидан топиб олдим. Ҳали ҳам қўрққанидан ўзига келмаган эди.

— Охири нима бўлди? — деб сўради Омон мендан.

— Кисавурга сен шерик экансан. Миршаблар қидириб юрибди, — дедим мен.

— Ростингми? Энди нима қиламиз?

— Нима қилар эдик. Сени жатингга қовун билан тарвуз паттачининг қўлида қолиб кетди.

— Энди қаерда ётамиз?

Бир-иккита самоварга бориб кўрдик. Ҳаммасини оавдогарлар, латтафуруш чайқовчилар эгаллаб олибди, ётар жой йўқ.

— Энди қаёққа борамиз? — деди Омон.

— Қўрқма, бултур тоғам билан шу яқин орада бир бўзагар кампирнинг уйида ётиб қолганмиз. Яхшиқиз деган кампир мени танийди. Ушанинг ўтовида тунаб қоламиз.

Ит қувган тулкидай олазарак Омон менга эргашди. Тугунни кўтартирдим. Яхшиқиз деган бўзагар кампирнинг ўтовига қараб кетдик.

Кампирнинг ўтови Золариқнинг чап қирғоғида эди. Атрофи озодагина қилиб супурилган. Тупроқдан каттагина супача кўтарилиб, устига бир кир шолча ташлаб қўйилган. Ўтовнинг ёнбошида лой ўчоққа ўртача катталиқдаги бир қозон ўрнатилган. Ўчоқдан нарироқда иккита айрига ип арқон тортиб, унга чамбаракларда уч-тўртта сопол товоқ осиб қўйилган. Сут-қаймоқ бўлса керак. Иккита қовоқ идиш осиглиқ турибди. Уларда қалтиқ бўлса керак. Қозон тувоқсиз, унинг ёнида бир ўғир, битта кув турибди. Битта ечиқ бузоқ шатадоқ отиб ўйноқлаб юрибди. Чала журиган бир толга боғлаб қўйилган қари ола кўшпак жуда ҳафсаласизлик билан кўксовларнинг йўталига ўхшаган овоз билан ҳу-

риб бизларни кутиб олди. Итнинг овозига ўтов ичидан кампир — Яхшиқиз чиқиб келди. Олтмишлардан ошган бир хотин, оқ оралаган сочлари таралмаган бошида дакана, белида шол белбоқ. Аёлнинг орқа сочига беш-олтита бир сўмлик, ярим сўмлик сўлкавойлардан сақина¹ осилган.

— Салом, шеше.

Кампир алик олишдан аввал итга «шпчт адрағовур» деганга ўхшаган овоз чиқарди. Ит ҳуришдан тинди.

— Келинлар, жигиттар, ўси жерга ўтириб туриңлар, — супадан ўрин кўрсатди у.

Мен имлаб қўйдим. Омон қўлидаги тугунни кампирга тутқизди.

— Озгинтой бозорлик, — дедим мен.

— Кереги жўқғўй. Не қилиб алек бўлиб журибсендар, — деган бўлса ҳам, тугунни олиб ўтовга кириб кетди.

Бир нафасдан кейин чиқиб:

— Қани, жигиттар, бўза ичасингдарми? Эт осайми? — деди.

— Жўқ, шеше, бўза ҳам ичмаймиз, эт ҳам османг, ўнтача тухум пишириб берсангиз бўлади. Жой берсангиз тунаб кетамиз.

— Жақси, — деди кампир, — худойнинг осмони ҳам, ери ҳам кенг. Жоз куни. Қалаган ерларингда жота берасиндар. Икковинг бир танга берасин.

— Жўқ, шеше, — дедим, — икковимиз ярим танга берамиз.

— Сартнинг боласи қув бўлади, жота қолларинг. Бу кеча бозор кеч, қўноқлар келеди, бойвашшалар келеди, ангиме зўр бўлади.

Кампир бизга тухум қовуриб бергани қозоннинг тагига ўт қўйиб, таппи тутата кетди. Омон билан икковимиз эндиги сафаримизнинг режасини тузиб, маслаҳатлашиб ўтирдик. Ярим ссатлардан кейин битта сопол лаганда тухум қовурдоқ билан, қозонга ёпган иккита чап-чап нон келтирди. Бир косадан совуқ сувни олдимизга қўйиб, моҳазарни тушира кетдик.

Омон лаганнынг тагини нон суркаб ялаб турганда кўча-кўйни тўлдириб, айқириб-чайқириб беш киши кириб келди. Новча бир йигитнинг елкасида бир нимта гўшт, қўлда тугун, унда нон, картошка, пиёз бўлса керак. Яна бир йигит муллавааччаларга ўхшаш қулф со-

¹ Сақина — сочпопук ўрнига тақилади.

қол қўйган, бошида гирдак кир салласи бор, хуштаво-
е. Ич яктагининг устидан белбоғ боғлаб, унинг усти-
дан яна битта яктак кийиб олган. Олдинда кимсан,
Султон кисавур. Шимининг почаси шимарилган, бел-
боғи бураб-бураб арқон қилиб боғланган. Эғнида ёқаси
очиқ тик яктак, икерт дўпписининг бир чеккаси қай-
тарилган. Боши сал орқага мойил, башараси беҳаё.
Қўлида тўртта хирпа ошиқни ўйнаб келар эди. Қолган
икки йигитни ҳам Султоннинг нухаси деса бўлади.
Фақат биттасининг бир кўзида гўлакдек оқи бор. Бит-
тасининг ўнг елкаси чап елкасидан баланд. Шунинг
учун ҳам чап қўли ўнг қўлидан узун кўринади.

Буларни кўриш биланоқ Омоннинг чайнагани оғзи-
да ютгани бўғзида қолиб, менга бақрайиб қаради. Мен
унга «супани бўшатамиз» дегандек имо қилдим. Ўрни-
миздан турдик. Золариқ ёқасида ит боғланган толнинг
тагидаги майсага бориб ўтирдик. Султон кисавур:

— Шеше, омонмисан, — деди. — Бу кеч бизни қўноқ
қиласан. Яхши чиққан бўзалардан борми?

Кейин бизга кўзи тушиб қолиб:

— Ҳой, сен ҳаромилар, бу ерда нима қилиб юриб-
санлар? Қани бу ёққа кел! — деди.

Узи ва улфатлари супага чиқиб ўтириб, бизни ҳам
ёнларига чақирдилар. Ноилож келиб ўтирдик. Кампир
қир дастурхонга бир даста нон ўраб олиб келиб ўртага
ташлади. Кейин катта қуруқ ёғоч чора ҳам олиб чиқиб
ўртага қўйди. Султонга қараб сўради:

— Оқшоқ бўза ичасиндерми, тари бўза ичасиндер-
ми?

— Зўр чиққанидан олиб келавер, — деди Султон.

Кампир ўтовга кириб кетди. Султон бизларга қа-
раб:

— Ҳали мол бозорда нима қилиб юрувдиларинг? —
деди.

— Ўйнаб юрувдик.

— Ҳа-ҳа. У ерда нима ўйин бор экан? Ё ўзимга
шогирд қйлиб олайми? — Омонни кўрсатиб: — Мана
бундан томтешар чиқади. Кисавур бўлолмайти, қўпол,
— деди.

Шу ҳазил-мазах пайтдан фойдаланиб, ундан сўра-
дим:

— Султон ака, ҳалиги жанжалнинг охири нима
бўлди?

— Воқеа аслида бундай бўлган эди, ука, — деб Сул-
тон кисавур гапириб кетди. — Кўктеракнинг самовари-

да бир неча кисавурлар ўзининг эпчиллиги, қўрқмасли-
ги, айёрлиги билан мақтанашар эдик. Шунда мен ўғир-
лаган пулимни ҳалол қилиб, эғасини рози қилиб олола-
ман, деб юборган эдим. Улфатни бўзага тўйдиришдан
бахс бойлашган эдик. Қўй бозорга кирдим. Кўзимга
ўша кўрганинг баёв косиб йигит учраб қолди. «Шилт»
этиб ҳамёнини олдим, пулини санаб кўрсам, саккиз
сўму мирикам икки танга экан, ёнимдан унга икки тан-
га қўшдим. Узугимни ҳам ҳамёнга солиб, ҳамённи
қайтадан йигитнинг чўнтагига жойлаб қўйдим. Кейин
ўша кўрганинг майнабозлик, ёлғондакам айюҳанносни
солдим. Миршаблар оқсоқолга олиб боришди. Оқсоқол
менинг даъвомни, унинг радини эшитиб, пулни тек-
ширишга тушди. Косибнинг чўнтагидан ҳамённи олиб,
ичидагиларни хонтахтанинг устига қўйди. Менинг
даъвом тўғрилиги учун йигит «кисавур» бўлиб чиқди.

Ҳамённи, пулни, узукни менга олиб бердилар. Ле-
кин бир ярим танга чўтал олиб қолдилар. Шундай қи-
либ, ўртоқларим билан қилинган гаровни ютдим.

— Ие, шўрлик беғуноқ косиб йигит қулоғини ушлаб
кетавердимиз? — дедим.

— Йўқ, бирпас қамалиб ётди, кейин бечорага раҳ-
мим келиб, миршабга бир сўм пора бериб, йигитни
қутқазиб юбордим, даъвом йўқ, дедим. Йигит бечора
курсанд бўлганидан бўйнимдан қучоқлаб ўпиб:

— Раҳмат, ака, бу яхшилигингизни ўлгунимча
унутмайман, қиёматли ака-ука тутиндик, уйим Тўқли
жаллоб маҳалласида, отим Абдурайим, — деб миннат-
дор бўлиб кетди.

— Балли, йигитлик шундай бўпти-да, ака, — дедим.
Султон кисавур мийиғида кулиб «шундай» деган-
дек қилиб қўйди.

Ҳаммамиз қаҳ-қаҳ уриб кулишдик. Султон кисавур
ёнбошлаб, тирсагига таянган, новча киши супанинг
ёнида тикка турибди. Мулланома киши тиз чўкиб,
икки қўлини қовуштириб Султоннинг гапларига мийи-
ғида одоб билан табассум қилиб ўтирар эди. Қолган
икки йигит бир-бирига рўпара чордана қуриб, гугурт
отишиб «эрмак қимор» ўйнаб ўтиришганди.

Кампир эт осиб юборди. Учоқдан чиққан зангори
тутун осмонга ўрлаб, теварак-атрофга кўрпадек ёйилар
эди.

Шом чўкиб, қуёш ботиб борар эди... Учоқда ўт тута-
шиб кетгандан кейин кампир ўтовга кириб иккита қо-
воқ манак (бўза қуйиладиган идиш)да бўза келтириб

қўйди. Бир неча заранг коса олиб келди. Новча йигит дарров белбоғини ечди, уни қоққан бўлиб, чоранинг устига таранг қилиб ёйди, бўзани суза бошлади. (Бўза одатда илитиб ичилади. Кампир олиб чиққан бўза кунни бўйи офтобда тургани учун илтишга ҳожат йўқ эди.). Бўза сузишнинг ўз қондаси бор. У сиқиб сузилмайди, балки рўмолни сидириб сузилади.

Новча йигит сузган бўзадан озгина татиб кўриб, биринчи оёқни Султонга узатди.

— Ҳаммага қуй! — деди Султон.

Новча йигит иккинчи-учинчи оёқни ҳалиги иккита йигитга узатиб, сўрагандай Султоннинг ўзига қаради.

— Болаларни қўя тур, домлага узат, — деди Султон.

— Йўғ-э, йўғ-э, ўзларидан бўлаверсин. Биз ичмай-миз. Яъни худо каломида айтганки...

— Калом-паломингни йиғиштириб қўй, қачондан буён ичмайдиган бўлиб қолдинг, — деб ўшқирди Султон, — ислоҳатда сарқитимизга маст бўлиб юрар эдингку.

— Яъни, яъни... тавба қилганмиз.

— Кисавур билан ўғрининг тавбаси тавба эмас. Эсингдами, кисавурликни ҳам уддасидан чиққан қилади. Бултур кузада Салор бўйидаги Каппонда орага мен тушмасам, оломон сени ўлдириб юборар эди. «Ўғри қариса сўфи, ғар қариса парихон бўлади», деб бекорга айтмаган-да. Тавба қилдим, дейди-я! Ҳа-ҳа, энди эшон бўлиб, қишлоқма-қишлоқ мурид овлаб юрибсанми? Ол буни!

Домла жуда қимтиниб, ўнғайсизланиб, заранг косани қўлига олди.

— Дурвазанг қизигандан кейин алёр ҳам айтиб берасан ҳали. Ич-эй, пайғамбарнинг меросхўри.

Ортиқча гап ўтмаслигини сезган домла кўзини чирт юмиб, бўзани шимириб юборди.

Бизни ичишга кўп зўрламади. «Ҳали обдан ичарсанлар», — деди Султон.

Манак устига манак келди. Чала пишган шўрва келди, ичавердилар, домла бўлса аллақачон саллани чуватиб, белига боғлаб олган. Худонинг бирлигини ўртага солиб, тилаб олиб ичмакда эди. Алмойи-алжойи алёрлар:

Бу тоғларнинг ёнбошида отим юрган,

Қуюшқони сағрисига ботиб юрган.

Сендек-сендек номардларни мен кўп кўрган

Оқ томоғим, йўрғаланг, алёр бўлсин.

Онасини бойваччага сотиб юрган.

Алёр-ей-алёр, алёр бўлсин-эй.

Тоғдан қуён қочирдим, няги йўқ,

Қизлар кўйлак кияди жияги йўқ,

Жияги йўқ жойларига қўлим солсам,

Қўш каптари ҳуркиб қочар, суяги йўқ.

Алёр-ей-алёр, алёр бўлсин.

Оқ томоғим, йўрғаланг-эй, алёр бўлсин.

Утириш секин-секин бемаъни томонга қараб қизиб борар эди. Секин ўрнимдан туриб, Омонни имладим. Ялиниб-ёлвориб Яхшиқиз кампирдан битта кичик шолча билан битта хушвақтдан тикилган кир лўлаболиш сўраб олди. Утовнинг орқасига ўшиб, жой қилиб ётдик. Мастлар пайқагани ҳам йўқ. Тун ярим кечадан оққан бўлишига қарамасдан мастбозлик, шовқин-сурон, тўполон тобора авжига чиқар эди. Яна кимлардир келиб қўшилди, таниш бўлмаган овоз кўпайиб кетди. Кимдир кулар эди. Кимнидир тутиб олиб урардилар шекилли, додлаб, худони ўртага солиб йиғлар эди.

— Азбаройи худо, борим шу, бошқа пулим бўлса, имом аъзам урсин.

— Липпасини ахтар, даюсни!

Домлани тўнамоқда эдилар. Бундай тўполонларни кўра бериб кўникиб кетган Яхшиқиз кампир бемалол ўчоқбоши билан ўтов ўртасида хизмат қилиб юрар эди.

Кейин ухлаб қолибмиз. Қанча ухлаганимизни билмайман. Ғира-ширада кимдир биқинимга туртганидан уйғониб кўзимни очдим. Тепамда кечаги домла турар эди. Бошида шошиб-пишиб ўралган кир салла, бир чаккаси кўкарган, қовоғи шишган, бир кўзи қонталашган.

— Тур, ука, турунглар, ҳаммаси данг учиб ётибди. Қочмасак бўлмайди. Менинг бўладиганим бўлди, расво қилишди. Нос пули ҳам қолмай, бор-йўғимни шилиб олишди. Яна бир балога йўлиқмайлик. Бошим ёрилгудай чарсиллаб турибди.

Омонни уйғотдим, дик этиб туриб, Золариқнинг муздек сувига апир-шапир юз-қўлимизни ювган бўл-дик, ўз этагимизга артиндик.

— Хўш, қаёққа қочамиз, тақсир?

— Худой таолонинг даргоҳи кенг, тўрт томонимиз қибла. Юқорига, Қинғироқ тепа томонга қочамиз.

Учовлон «шилт» этиб чиқиб кетаётганимизда Яхшиқиз кампир йўлимизни тўсди:

— Қаёққа қочяпсанлар, ақчамни бериб кетларинг!

Омон чўнтак ковлаб битта ўн беш тийинлик Бухор танга берди.

— Мана, шеше, ярим танга ҳаққингизга, бир мири нон билан тухум қовурган ёғнинг пули.

— Хўш,— деди пулни олиб кампир,— келиб-кетиб турунгла.

Шундай қилиб, каллайи саҳарлаб йўлга равона бўлди.

II бўлим

Уч соатча йўл юргандан кейин Тепагузар деган бир мавзегга етдик. У ерда бир чол баққол эндигина дўконини очган экан. Ундан йўл харажатларини, сафар анжомларини олдик. Чунончи: бир қадоқ туз, икки қадоқ туршак, олтита зоғора нон, ип, нина, иккита ичи тушган босволди. Ҳаммаси етти пақир бўлди. Тўрт пақирни домла уст яктагининг баҳясига яширган жойидан олиб тўлади. Уч пақирни биз тўладик.

Яна йўлга тушиб ярим соатча юргач, Ойнабулоқ деган ерда бир толнинг тагида, чашма лабида зоғорани ўртага қўйиб, қовунларни ёриб нонуштага ўтирдик. Нонушта орасида домла ўзини бизга таништириб кетди:

— Бизнинг аслимиз Бухоройи шарифдан бўлар экан. Ҳозир Тошкентнинг Пуштиҳаммомида турамиз. Бобойи-бобокалонларимиз жуда забардаст эшонлар ўтган. Дадам раҳматлик ҳам «куф» десалар сувни тескари оқизиб, «суф» десалар кўрнинг кўзини очиб юборадиган улуг зот эдилар. У кишига ихлос қўймаган одам камдан-кам эди. Она томонидан ҳам жуда ҳаққа етишган одамлармиз. Ўз онам ҳозир ҳам чилдирма билан фол очиб, хилчин билан саваб, янги сопол идишга тилсим ёзиб, тандирга қўйиб ошиқ-маъшуқларни бир-бирига иссиқ-совуқ қиладиган вазта отиндир. Мен бир неча йил аввал ота касбимнинг ҳадеганда жўнига тушиб ололмай, анчагина шалоқликлар ҳам қилганман. Аввалига йигит-ялангларнинг базмида бачча бўлиб ўйнаб пул топдим. Наша-пашалар ҳам чекиб юрдим. Кейин унча-мунча кисавурлик ҳам қилиб кўрдим. Аммо бу ҳунар биздай зотдор кишиларга тўғри келмас экан. Бир кун Каппонда оломонда қолиб кетай дедим.

Йўқ, худога шукур, мана энди йўлимни топиб, ота касбимни бошлаб юбордим. Далайи даштларда одамларни куф-суф қилиб, эзибички ёзиб бериб, иссиқ-совуқ қилиб бинойидек тирикчилик қилиб юрибман. Ота касбида гап кўп экан, бирим икки бўлиб боряпти.

Ўзим мадраса кўрмаган бўлсам ҳам, саводимни чиқарганман. Уқимасам ҳам уққанман. Заъфар билан дуойи тумор, исми аъзам ёзиш қўлимдан келади. Кўпчилик қишлоқлар менга ихлосманд. Баъзилари «эшон почча», дейди, баъзилари «қори ака», дейди, баъзилари «мулла ака», дейди. Асли исмим Мулламуҳаммад Шариф бинни Мулламуҳаммад Латиф ибни Ғавсил аъзам.

Мана энди учаламиз бир ёқадан бош чиқарсак, ҳамма ишни бамаслаҳат қилсак, эл-юрт олдида сизлар менинг ҳурматимни бажо келтириб «ҳазрат», «ҳазрат» десаларингиз, мен сизларни «пирбаччалар» десам, шариятга хос таъзим-тавозеларни ўргатсам, кузгача биримиз ўн бўлиб, бисоти бағал орттириб, қўйин-қўнжимиз тўлиб, сен же-мен же — шаҳарга иззат-обрў билан тушиб борсак ёмон бўлмайди.

Шундай бўлсин, ҳеч ким йўқ вақтда мулла ака ёки Шарифжон ака, деб чақирсаларинг ҳам бўлаверади. Нимаики топсак — ўртада, тўртга бўламиз. Икки ҳисса меники, бир ҳиссадан сенларники. Ким шу ваъддан қайтса, бети қибладан қайтсин, омин облоҳакбар,— деди.

Биз ҳам қўшилишиб қиблага қараб фотиҳа ўқидик.

Яна бир оз салангланиб ўтирган эдик, қаршимиздан чанг кўтарилди. Чанг борган сари бизга яқинлашар эди. Кейин қорасини танидик. Бир отлиқ қишлоқ ўзбеги эди. От чопа бериб кўпириб кетган. Чавандознинг чопонининг икки бари тақимидан чиқиб елда учиб келар эди. Бизнинг тепамизга келиб отни аранг тўхтатди.

— Салому алайкум, мўлдакалар, жўл бўлсин?

Биз ҳам унинг саломига жавоб қайтариб: «Алай бўлсин, олгани»,— дедик.

— Йигитлар,— деди ўзбек,— ичларингга имон шариятни биладиган, ўлик жувотурганларинг борми?

Домла бизга қаради, биз таъзим билан унга қарадик.

Домла томоғини бир қириб қўйиб, савлат тўкиб:

— Топилиб қолар, нима хизмат эди? Ўзимиз тош-

кентлик бўламиз, эшонзодаларданмиз. Мадраса кўрган муллайти забардастлардан бўламиз. Ҳозир таътил вақти бўлгани учун қишлоқларда табдили ҳаво қилиб юрибмиз. Бу икковлари ҳам пирбаччалардан, — деди.

Бу муқаддима гаплардан ўзбек данак топган тенгакдек жуда қувониб кетди.

— Вой-бўй, тақсирлар, вой-бўй, тақсирлар! Сизларни худойнинг ўзи жетказди. Қани журишлар, айтпасам. Ўзи жақинда бизнинг кўчкин чорва элет бор. Бир жигитимиз новқасланиб қаза қилган эди. Уни жувиб жаноза ўқийдиган киши жўқ. Вой-бўй тақсирларим, сизларни худой жетказди. Қани кетдик!

Омон дастурхонларни йиғиштирди. Ўзбек отдан тушиб отга домлани миндирди. Учов пиёда, домла отлик кета бошладик. Анчагина олис йўл экан. Бир-икки ерда дам ҳам олдик. Бир қирнинг тепасига чиққанимиздан кейин узоқда бир кўрғон ва бир-икки ўтов кўринди. Ўзбек ўша томон қўлини чўзиб кўрсатди:

— Ҳов, ўша кўринган кўрғон — бизнинг қўналга. Ҳадемай егамиз.

Кун қийматан оққанда етиб бордик. Бу кўчманчи элатнинг асли турар жойи бу ердан юзлаб чақирим нарида, даштнинг ички томонида қолган экан. Молқора, бола-чақа, хотин-халажлари ҳам ўша ерда қолган экан. Орада ўлим рўй бериб қолгани учун у ерда ювиб, жаноза ўқийдиган домла топилмаганидан йиғирма чоқли йигит-яланг, бир-икки қари-қартанг ўликни олиб келиб, шу ерга қўнган экан.

Ҳамма «гурр» этиб ўрнидан туриб, бизга қўл қовуштириб салом берди. Ҳазрат «Ўлик қаерда?» — деб сўрадилар. Ўлик кўрғоннинг ичида экан. Кўрғон ички тузилиши жиҳатидан қайсидир бир чорвачи бойнинг қўй қамайдиган саройини эслатар эди. Унда-бунда туйнукли деворлари мустаҳкам, қўш тавақа дарвозаси ҳам бор. Лекин вақт ўтиб, тахталари чириган, ҳўкиз сузса бузилай деб турибди. Кўрғоннинг ўрта бир ерида сизот сувлардан тўпланган, ўртаси ковланиб чуқурроқ қилинган бир ҳовузча ҳам бор эди. Ҳовузнинг четларини ҳар хил пўпанак ўтлар босиб кетган. Лабиди бир-икки кўндак тол ҳам бор эди. Ўлик кўрғоннинг оғилхонасида экан.

Ростини айтиш керакки, на мен, на Омон, на ҳазрат умримизда ўлик ювмаган эдик. Айниқса, мен бўлсам, одам ўлиги у ёқда турсин, мушукнинг ўлигидан ҳам чўчир эдим. Ҳазрат бўлса, ўзини умр бўйи ўлик-

дан бошқа нарсани ювмаган кишидай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди. Қадам-қадамда пичирлаб бир балоларни ўқиб, атрофга куф-суф қилиб, фотиҳа ўқигандай қўлларини юзига суртиб қўяр эди. Аммо биз билар эдикки, буларнинг ҳаммаси жўн гап. «Пул — дарди кабоб» учун қилинаётган найрангбовлик.

Домланинг ишораси билан Омон бошқаларни кўрғондан чиқариб, кафанликни сўради. Олти газ келаркелмас эски бўз парчасини келтириб бердилар. Сўнгра бутун йиғилганларга: ўлик ювилиб тайёр бўлгунча кўрғонга яқинлашмасликлари, бу томонга мўраламасликларини тушунтирди. Чунки қараса гуноҳқори азим бўлар экан. Одам офатга йўлиқар экан.

Ҳамма чиқиб кетди. Дарвозани бекитдик, орқасига бир катта харсангни олиб келиб тамба қилдик.

Ҳазрат бизга қаради. Биз ҳазратга қарадик.

— Энди нима қиламиз? Икковингдан биринг ўлик ювиб кўрганмисанлар? — деди ҳазрат.

— Йўқ, — дедик биз.

— Мен ҳам ювмаганман. Лекин бу ўзбеклар билан ўн сўлкавойга гаплашиб қўйдим. Ювмасак пул увол бўлади. Беш сўмни мен оламан, икки ярим сўмдан сенларга.

— Хўп, бўлмаса, ўзингиз ювасиз, — дедим мен.

Кўрқа-писа ўликни ётқизиб қўйган ҳужрага кирдик. Мурда узала тушиб ётган экан. Оёқ томони очиқ. Бетига бир эски яктак ёпилган. Чамаси ювгучи топилмай бир неча кун туриб қолган бўлса керак, анча ҳидланиб кетган эди.

Олдинда ҳазрат, кейин Омон, унинг орқасидан мен, орқамизга тисарила-тисарила бир-бировимизни олдинга қараб итаришар эдик. Ҳужранинг ичида ўликнинг арвоҳи айланиб юргандай чўчиб-чўчиб, юрак уриб, оёқ учи билан юриб ўликка яқинлашдик.

Менинг олдимда кетаётган Омон тўсатдан ўзини орқага ташлаб «ғийқ» деган овоз чиқарди-ю, ўзидан кетиб қолди. Домла орқага бир сапчиб, ҳужра эшиги олдида қотиб қолди. Ўликка бир қарашдаёқ Омоннинг ўзидан кетиб қолишининг сабабини тушундим. Қайси кўзим билан қарай, биз ювмоқчи бўлган ўлик тирилган эди. Оёқлари қимирламагани ҳолда бетига ёпилган яктакни қимирлатиб бошини кўтармоқчи бўлар эди.

Юрагим ёрилгудай бўлди. Орқага қайтиб қочаман деб, ерда йиқилиб ётган Омонга қоқилиб, думалоқ ошиб тушдим. Кўзим ҳазратга тушди. Унинг ҳам ранги

ўчиб кетган. Алланималарни ўқиб, ўзига ва атрофга дам солар эди. Нафасим оғзимга тиқилиб жонҳолатда ўрнимдан турдим. Югурганимча қўрғоннинг саҳнига чиқдим. Орқамдан ўлик қувлаб келаётгандек орқамга қайрилиб боқар эдим. Ҳовлига чиқиб бўғиқ ва ҳаяжонли овоз билан додлай бошладим.

Менинг бу қўрқинчли овозимни эшитган ўлик эгалари ҳовлиқишиб, эшикни очишга уринсалар ҳам эшик очилмади. Чунки харсангни тираб жуда ҳам маҳкам танбалаган эдик. Бориб, харсангни олиб, эшикни очишга менда мажол йўқ эди.

Домла ҳазрат бўлса, сассиқ ҳовуз лабига ўтириб, ҳадеб таҳорат қилар эди. Ўлик эгаларидан бир-иккитаси девордан ошиб тушиб, эшикни очди. Қолганлари ҳам кирдилар. Мен нафасим оғзимга тиқилган ҳолда уларга воқеани айтдим. Улар ўликка биздан кўра жонкуярроқ бўлганликлари учун кўзлари қинидан чиқиб, ҳовлиқи кетган эдилар.

Энди Омоннинг аҳволидан хабар олиш зарур эди. Кўпчиликнинг далдаси билан ҳужра томон юра бошладим. Юрак олдириб қўйган эканман. Ҳар нафас орқамга қараб қочадиган йўлни мўлжаллар эдим.

Шовқин-сурон билан ҳужрага кириб борар эканмиз, яктак судраган бир олғир қир мушуги сапчиб, Омоннинг устидан сакраб, бизнинг оёқ ораларимиздан ўтиб, ҳужрадан чиқиб кетди. Ҳаммамизнинг ҳам қутимиз учиб, серрайиб қолдик. Шу пайтда Омон ҳам ўзига келган эди. Ўликнинг «тирилганлиги» сабаби бизга энди англашилди.

Ўлик бизнинг кўзимизга бош кўтаргандай бўлиб кўринганлиги шундай экан: қир мушуги яктакнинг тагига кириб олиб, ўликнинг кўкрагига ўтириб, ҳадеб бурнани кемирмоқда экан...

Ўлик эгалари ўликнинг бурунсиз қолганидан қанчалик қайғурган бўлсалар, биздек ёш, нўноқ, уч ўғлон ғассолнинг «довюраклиги»дан шунчалик маза қилиб кулар эдилар.

Мушук яктакни судраганича кетди. Ўлик эгалари бизни қолдириб ташқарига чиқдилар. Эшик орқасига яна харсанг тамбаланди. Омонни ҳовуз бўйига ўтқазиб, юзига сув сепган бўлсак ҳам, ҳадеганда ўзига келмай, афтида «бир қари бўз битгандай» бўлиб хомуш ўтирар эди.

— Тўхтанг, укам, тўхтанг, ўзим бир дам солиб қўяй, қўрмагандай бўлиб кетади, — деди ҳазрат. Алла-

нима балоларни ўқиб, Омонга куф-суф қила бошлади.

— Ана холос, ўзингизга келиб қолдингиз. Иншоолло дуога шак йўқ.

— Тур энди, уят иш қилиб қўйган боладай серрайиб ўтирма, — дедим мен койиб.

— Йўқ, меники бўлди, ўзларинг бир бало қилиб амаллаб қўя қолларинг, — деди Омон.

— Ювиш шариятда уч кишини талаб қилади, — дедим мен.

Ялиниб-ёлвориб Омонни турғаздик. Учовлашиб «сен олдин бор, мен кейин бораин» дегандай ҳужранинг эшигига бориб, икки қулоқ беридан мўралай бошладик. Омон домла билан менга қараб зўрма-зўраки бир илжайди-да:

— Хўш, энди иш бошлайлик. Қандай қилиб ювамиз. Халқ маътал бўлиб қолмасин, — деди.

— Ғассолбоши ҳазратим бўладилар. Икковимиз сув қуйиб турамыз. Яхшилаб баданларини ишқалаб ювсалар, мурда озор топмаса, бурнига эҳтиёт бўлсалар — ҳамма савоб ҳазратимга. Бизга йиртиш кифоя, — дедим.

— Эй, — деди домла, — ёшлар хизматда, катталар роҳатда, деганлар. Сизлар ювасизлар, мен сув қуйиб тураман. Дуо ҳам қиламан.

— Дуо ўзингизга керак бўлади. Эҳтиёт қилинг, тақсир, яхшилиқча ювсангиз ювганингиз, бўлмаса ўлик эгаларини чақириб шармандангизни чиқараман.

— Шундай, — деди Омон.

— Ия, ия, — деди ҳазрат. — Шу ҳам шерикчилик бўлди ми? Қани юринглар, мен оёғидан кўтараман, сизлар бошидан.

— Йўқ, тақсир, сиз бошидан, бизлар оёғидан.

Жанжалимиз ташқаридагиларга билиниб қолмасин деб, эшикнинг тирқишидан мўралаб-мўралаб секин-секин гапиришар эдик. Ташқаридагилар бўлса ўликни солиш учун тол новдадан замбар тўқимоқда эдилар. Бир оз жанжалдан кейин Омон менга деди:

— Икки қулоч арқон бўлганда яхши бўлар эди.

— Нима қиласан?

— Ҳийласини топдим, — деди қувониб. — Қани, юр, қидирамиз.

Иккаламиз биргалашиб қўрғоннинг бутун оғилларини ахтариб чиқдик. Бахтимизга, бир бурчакда эски охур ёнидаги қозиққа икки қулочдан мўлроқ жун ар-

қон боғлағиб ётар эди. Ечиб олдик. Яна ўлик ётган хужрага кирдик. Икки қўлларини бир-бирига ишқаган домла йўлакда шивирлаб юрар эди.

Бу гал энди Омон ўз ақлига қойил қолгани учунми, дадилланиб кетган эди. Домлани ёнига чақириб ўликни кўтаришга буюрди. Домла аввалига бир оз тихирлик қилиб турган бўлса ҳам, орқаси билан ўликка юз ўгириб, минг жирканчлардан кейин ўликнинг оёғини кўтариб берди. Омон боляги арқонни ўликнинг ҳар икки оёғига тўпиғидан юқори маҳкам сиртмоқ солиб боғлади. Учаламиз арқонни тортиб, ўликни ҳовуз бўйига қараб судрай бошладик. Тескари судрашдан ҳар иккала қўли очилиб, қулочи ёзилиб кетган эди. Бечора агар тирик бўлса орқаси шилинганидан бизга шикоят қилган бўлар эди.

Ҳовуз лабига келиб тўхтадик. Омон гапириб кетди.

— Яхшиси, шуки, ўртоқлар, бош томондан сувга гушириб, уч-тўрт марта яхшилаб чайқаб оламиз, ҳаппа-ҳалол бўлади қолади.

— Иншоолло,— деди ҳазрат,— албатта ҳалол бўлади. Худо ўз каломида ҳам шунга ишора қилган. «Иннамал ҳавзатун таҳоратўп ҳаллолун», деган.

— Ўлганингиз яхши,— дедим мен унга.

Ҳаммамиз кулишдик. Бу маслаҳат ҳаммамизга ҳам ёққан эди. Арқондан ушлаб, ўликни сувга шўнғитдик. Ҳовузнинг у бошидан бу бошига судраб чайқата бошладик. Учовимиз ҳам янги ҳаваскор ғассол бўлганимиз учун қизиқиб кетиб уч мартагига эмас, ўн-ўн беш марта чайқаб жуда ҳам оқ ем қилиб юбордик. Ҳар қанча варзинг етказган ғассол бўлса ҳам бир ўликни шунчадик ювар-да!

Кейин, секин-секин ҳовуз қирғоғига торта бошладик, лекин ўлик қимирламай қўйди, ўрнидан жилмайди. У худди ҳовузнинг тагига жипслашиб қолгандай эди. Омоннинг ранги яна қув ўчиб кетди. Домла бўлса «ё мадад, ё мадад», деб арқонни силтаб тортар эди. Мен яна бир додлаб кўрай дедиму, бу ишнинг бизга нафи термаслигини билиб, хал қолдим. Омон буни фаҳмлади шекилли:

— Тўхта, аҳмоқ,— деди,— нима қилмоқчисан?

— Додласаммикин?

— Додлашга берадиган кучингни арқон тортишга бер!

У овозини чиқармасдан тишини гижирлатиб мени жеркиб ташлади.

Учовимиз бор кучимиз билан тўнгак толга оёқ тираб арқонни торта бошладик. Анча уриндик. Ўлик бечоранинг беллари қирсиллаб, тахминан, ярим газча чўзилиб кетди.

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Домла югуриб бориб жавоб берди.

— Ҳали тура турунлар, раҳматликнинг ҳали белигача ҳам ювиб бўлганимиз йўқ. Ўзимиз чақирамиз.

Қайтиб келди. Яна торта бошладик. Бултур ёздан бери оғилхонада куя тушиб чириб ётган арқон ўлгур шартта узилиб кетди-ю, учаламиз чалқанчасига тушдик.

Вақт кечикиб борар эди. Ҳаяллаш кавфли эди. Учовимизга ҳам ўлик ўзимизникидай бўлиб кўникиб қолган эдик. Паҳлавонларча жасоратланиб кетган Омон шартта кўйлак-иштонини ечиб, ўзини ҳовузга ташлади-да, шўнғиб кетган ўликни қидира бошлади.

— Қани, тақсир, сиз ҳам ечининг, беш сўмни жўнликча олавермайсиз,— дедим мен.

— Яъни масала, ечмасам нима бўлади?

— Ўлик эгаларига айғиб, оломон қилдириб юбораман.

Домла ғазаб билан менга қараб «хинзир», деди-да, кўйлагини ечиб, оқ иштонни билан ҳовузга тушди. «Бу хинзир дегани нима дегани экан? Сўкканимикан? Қойилман деганимикан?» Омон билан икковлон қидириб кетдилар. Бир вақтда ўликнинг оёғини осмонга қилиб, белидан маҳкам қучоқлаган Омон уни ҳовуздан олиб чиқишга уринар эди. Домлага узилган арқонни учини тутқаздим. Ўликнинг оёғида қолган ерига улаб берди. Лекин ўликнинг боши томонинг айри илдизига кириб қолган экан. Мен ҳовуз лабидан туриб тортар эдим. Омон билан домла белидан олиб суғуришга ҳаракат қилар эдилар. Ниҳоят, зўр бериб ўликни ҳовузнинг четига чиқардик. Бироқ бурунсиз бош йўқ эди. Буни кўрган Омон яна ҳовузга шўнғиб кетиб толнинг илдизидан каллани ажратиб олиб, домлага узатди. Икковлари четга чиқдилар. Шошиб-пишиб дарров сафар халтадан йўл учун олинган ипни олти қаватлаб пишитиб кўрпа қавиқ нина билан каллани ўз жойига қўйиб тика бошладик.

Қойил қилди, ҳазрат кўп ҳунарни биламан деганича бор экан, чокка уста экан.

Иш жўнашиб кетди. Ҳаш-паш дегунча кафанни ҳам кўккладик. Ўликнинг очиқ бадани мумкин қадар кўз-

дан яширинган эди. Лекин кафан учун берилган бўз парчаси тўпигидан нарига ўтмай, оёғи очилиб қолган эди. Оёғида бўлса ҳалигина чамбарчас қилиб боғланган жун арқоннинг шилиб юборган ўрни қўрга кўмган лавлагидай кўриниб турар эди.

Сафар халтани бўшатиб, ичидагини белбоққа тугдик. Халтани ўликнинг оёғига кийгизиб, кафанга қўшиб кўкладик.

Омон кўйлак-иштонини кийиб олди. Домла ҳам иштонини, салла, тўнларини намозжумадагидай савлат қилиб кийиб, қўл қовуштириб, башарасига пайғамбар нусха бериб, лабларида бир нималарни шивирлаб ўқиб, ўлик тепасида турар эди.

Мен бориб эшикдан харсангни кўтардим. Жанозага йиғилган таъзиячиларни чақириб келдим. Ташқарида бўлса, тол новдадан тўқилган узун дастали замбил аллақачон тайёр бўлган эди. Замбилнинг икки томонидаги араванинг шотисига ўхшаш узун дасталари ўртасига олдинма-кетин икки от қўшилган эди. Ўликнинг эгалари атрофни қуршашиб, баъзилари унинг бетларини силаб йиғлай бошладилар. Шунда бирисининг кўли ўликнинг бош тарафига тегиб, чалқанчасига ётган ўликнинг боши чаппа бўлиб қолганини сезди.

Маълум бўлишига қараганда, биз шошилиб, узилган каллани тескари ўрнатиб қўйган эканмиз.

— Бунинг бети нега терс бўлиб қолди? — деб сўради ўша киши.

Бир оз шошиб қолган, аммо сипоҳгарчиликни қўлдан бермаган ҳазрат:

— Тириклигида кўп гуноҳ қилиб қўйган бўлса керак, худо юзини терс қилиб қўйди, — деб жавоб берди.

Мен бу ерда домланинг шунча зийрак, ҳозиржавоблигига қойил қолиб, ичимда, «ўқиган илминг шу ерда иш берди», деб қўйдим.

Бироқ бу билан сир яшириниб қолмади. Ўликнинг боши узилганлиги, каллани гавдага терс ўрнатиб, чағиб қўйилганлиги маълум бўлиб қолди.

Ўлик бир ёқда қолиб, оломон учовимизни қуршаб олди. Ҳазрат ҳам ишбоши, ҳам ёш жиҳатидан бизлардан катта бўлганлиги учун ҳамма унга тикилган эди. Омон билан икковимиз оломоннинг орасидан бир амалдаб сурғилиб чиқиб, кўчага томон қочдик. Орқамиздан кўпроқ умри отда юриб, пиёда қувлашга унча ҳам эпчил бўлмаган бир-иккита ўзбек келар эди. Ана шун-

дай вақтларда тарқалиб қочган яхши. Омонга бақириб, «Чапга қоч», — дедим. Ўзим ўнгга қараб қоча бошладим. Домла оломоннинг орасида қолиб кетди. Нима бўлди, билмайман. Тирик бўлса бирор гўрдан чиқиб қолар, ўлган бўлса, худо раҳмат қилсин.

Омон қочиб қайга борди билмадим, мен бир зум даёқ кўздан ғойиб бўлиб борар эдим. Олдимда бир тўқайлик пайдо бўлиб қолди. Тўқайнинг ичида ёлғиз йўл бор экан. Шу йўлдан чошиб кетавериш бир сизот зовурга учрадим. Зовур менга бирдан-бир бошпана бўлди, Ўзимни зовурга ташладим. Орқамдан қувиб келганлар мени бир муддат қидириб боргач, изимни йўқштиб, қайтиб кетдилар.

Бақт кечикиб бормоқда, ўрталиқ қоронғилашмоқда эди. Қўрқа-писа зовурдан чиқиб, тўқайдаги сўқмоқ йўл билан кета бошладим. Лекин кўнглим Омон сўлтидан ва ҳазрати домла жиҳатидан анча ташвишда эди. Бечораларнинг бошига қандай кунлар келди экан. Нима бўлди экан, уриб ўлдирмадилармикан?

Хуфтонга яқин яна катта бир «шаҳри азим»га кириб бордим. Кичкина хонақо ва жиловхонадан иборат бўлган деворлари пахса қилиб урилган мачитнинг эшигида уч-тўртта чол кишилар хуфтон намозини пойлаб ўтирар эдилар. Мен ҳам салом бериб, секингина уларнинг ёнига бориб ўтирдим. Сўфи азон айтди, гавчанд, таҳоратим бўлмаса ҳам, шу ўтирганларнинг раҳм-шафқатини келтириш учун кириб, жамоат билан намоз ўқидим. Намоздан кейин ҳамма уй-уйига тарқалди. Мен мачитдан қўзғалмадим.

Бу мачитда бундан илгари бир неча марта жойнамоз, намаз ўғирлангани учун, сўфи ҳам, домла-имом ҳам мендан шубҳаланиб, бир неча марта ер остидан кўз қирини ташлаб, хўмрайиб қарашди-да, сўфи сўради:

— Ҳа, ўғлим, жуда ўтириб қолдингиз? Намоз тасом бўлди.

— Отажон, мусофирман, — дедим. — Агар рухсат берсангиз, эрталабгача мачитда қолсам, йўлимдан адашдим.

Гапга имом аралашди:

— Ўзинг қаерлик бўласан, ўғлим?

— Тақсир, тошкентликман.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

Омондан ўрганган гапларни ишга солдим.

— Ўзим мадрасада ўқир эдим, ҳозир таътил вақти

бўлгани учун бир оз пул топиш мақсадида, мардикор ишлаш учун сафарни ихтиёр қилган эдим. (Яна ичимда, бу ерда ҳам ғассоллик хизмати чиқиб қолмаса яхши эди, деб ўйлар эдим.)

— Қайси мадрасада ўқир эдинг, мударрисинг ким?

Қўлга тушдим. Тошкентда нима кўп — мадраса, нима кўп — мударрис.

— Тақсир, ўша катта мадраса-да, домламиз ҳам ўша катта домла бўладилар.

Домла кулди:

— Ҳа, ҳа, муллаваччаман дегин, дарсхона эмас, жирсхонада таълим олганман дегин. Яхши, бўлмаса, мен билан ҳовлига кетасан. Қорнинг қалай?

Уялиб жойнамозга қарадим.

—...

— Қани, юр бўлмаса. Бизга ҳам жиндак хизмат қилиб қўй, овқатинг ҳам ўтиб қолар.

Домлага эргашиб, ҳовлисига бордим. Домла иккита қўрга кўмилган жўхори билан битта сопол товоқда мошхўрда чиқариб берди. Бу лаззатли таомни ҳузур қилиб ичиб олдим. Домла ичкарига кириб кетди-да, бир оздан кейин қўлида битта катта пичоқ, бир болта ва бир оз чийратма арқон билан тўппа-тўғри менинг олдимга келди. Мен бўлсам, домланинг нима ниятда эканлигини тушунмасдан, хуркович кийикдек оёғимни бир ерга гўж қилиб, қочишга ҳозирланган, оёғимни бўлса, додлашга жуфтлаган эдим.

Домла менинг ҳаракатимдан бир нарса сездим, қайтовур кулимсираб, мени юпатиб, деди:

— Қўрқма, сени сўймайман, мен ём-ём эмас. Сенга бир хизмат бор, ўғлим, бир пой ҳўкизим бир неча кундан буён бўкиб, новқосланиб ётибди. Мана шу асбобларни бошингга қўйиб ҳушёрроқ ётасан. Мабодо, ҳўкиз ёмонлаб қолгундай бўлса, бериб, дарров бўғзига пичоқ тортиб юборасан-да, мени чақирасан. Эҳтиёт бўл, лекин тагин ухлаб қолиб, ҳаром ўлдириб қўйма.

— Хўп, тақсир, — дедим. — Чой-пой йўқми?

— Нима-нима, нимчорак чой бир мири-ку, сен чой ичасанми, сув ариқда оқиб ётибди, эринсанг, ана обдастада ҳам бор, ичавер...

Домла буюрган ишнинг осон кўчганлигини билиб севиндим, домла ичкарига кириб кетди. Домла чиқариб берган кўрпачага чўзилдим. Аллавақтларгача кўкка қараб, термилиб ётдим. Қўрғончанинг атрофида ҳар бир қорайган кўланка ҳовузда боши қолган ўликдай

ваҳималаниб, олдимга келгандай бўлар эди. Ухлай олмадим. Ярим кечадан оғиб, тонг яқинлашиб қолганда кўзимни гира-шира уйқу босган бўлса ҳам, хаёлим уйгоқ эди. Огилхона тарафда бир ниманинг «гурс» этиб, ерга йиқилиб, хириллай бошлагани эшитилди.

«Оббо, ҳаром ўлгур ҳўкиз ёмонлаб колди-ёв», деб ўйладим-да, арқон билан пичоқ-болтани кўтариб, огилхонага қараб югурдим. Қоронғида қандайдир бир ҳайвон ерда ётиб, типирчиламоқда эди. Тикка олдига бориб, девкор саллоҳлардай «шоҳидан» ушлаб, «бисмиллоҳу оллоҳу акбар», деб бўғзига пичоқ тортиб юбордим. Қон деганингиз тизиллаб отилиб кетди. Оёғимдан тортиб башарамгача қонга бўялдим. Жон бермоқчи бўлган ҳайвон энг сўнгги нафасида маъраб қолмоқчи бўлдим, ичидан бутун ўпканинг сиқилиб ёйилишидан пайдо бўлган ҳансираш билан катта ҳаммомнинг дудбўронидай пишқириб юборди.

Ҳайвон жон бериб бўлди. Гарчанд, домла: «Мени чақир ёки ҳафсаланг келса терисини шилиб, нимта қилиб қўйгин», деган бўлса ҳам, қоронғи бўлгани, ҳам бир чеккаси — ўзим чарчаганим учун, ҳамда гўшт қонқушга тегиб ҳаром бўлмасин деб, бу ишларни эрта тонгга қолдирдим. Катта бир ташвишдан қутулган кишилардай осойишталик билан тинчланиб, яна кўрпачага чўзилиб, уйқуга кетдим.

Азонга яқин ширин уйқуда эканман, оч биқинимга тумшуғи қайрилиб кетган баланд пошнали сағри кавушнинг берган аччиқ тепкисидан чўчиб уйғондим. Тепамда халта кўйлакли, бир қўли билан истибро кесагини ушлаган, ҳар бир кўзи ғайин олхўридек қинидан чиқиб кетган домлапоччам турар эди. Аланглаб ўрнимдан туришим билан домланинг қўлидаги тескари ушланган болтанинг муҳраси елкамга келиб тушди. Аламланиб кетдим.

— Ҳа, тақсир, бир етимни ҳадеб ура беришми, хизматга туҳматми, тақсир? — деб йиғлаб юбордим.

— Ҳа, хизматинг бошингни есин! — деди домла. — Эшакни сўйиб қўйибсан-ку, падар лаънат! Мен бу эшакни Бухоройи шарифдан уч тиллога олган эдим. Ўзи ҳам қандай эшак эди-я, бай-бай... эшагим...

Эшакка мотамзада бўлган домла мени ҳеч имкон бермай савар эди.

Маълум бўлишига қараганда, мен кечаси қоронғида янглишиб, кулга ағнаб ётган эшакни — новқос ҳўкиз гумон қилиб, бўғзига пичоқ тортиб юборган экан

ман. Хўкиз бўлса, аллақачон ёмонлаб ҳаром қотган экан. Сирланган хумчага тушган сичқондай тўрт томонга аланглаб, ўзимга бир нажот йўли қидирар эдим. Кўзим оғилхонанинг томига қўйилган нарвонга тушиб қолди. Томнинг лабида бўлса, марҳум эшакнинг қуюшқонлик палангини қуриштиш учун офтобга тўнкариб қўйилган экан. Зинадан чиққан итдек тўрт оёқлаб нарвонга тирмашиб томга чиқдим. Энг сўнги дамда домладан бир марта бўлса ҳам ўч олиб қолмоқчи эдим. Палангни азот кўтариб, домлани мўлжаллаб отдим. Лекин кўп афсуслар бўлсинки, эгасини сўйиб қўйганим учун, мендан ўч олишни кутиб ётган салмоқли паланг, қуюшқони бўйнимга илиниб, ўзи билан бирлаштириб, икки қўллаб домлапоччамнинг олдига мени судраб тушган эди. Бир чеккаси — палангнинг устига тушганим, иккинчидан, баданим калтакнинг зарбидан шишиб кетгани учун, томдан йиқилиш у даражада менга зарарли бўлмади. Мен томдан йиқилишимнинг илмини сарҳисоб қилишга ҳам улгура олмаган эдим.

Менинг шаккоклигимдан яна газаби алангаланиб кетган домла беҳол хўкизнинг оёғини боғлаш учун кечаси менга олиб чиққан арқонни саккиз буқлаб устимга етиб келган ва бир неча марта уришга ҳам улгурган эди. Мен яна туриб қочдим. Яна ўша нарвонга тирмашиб томга аранг чиқиб олдим. Томга чиқиш билан орқамга қарай-қарай томма-том қочиб кетмоқда эдим.

Бахтимга, анчагина томлар бир-бирига туташ эди. Ора-чорада тор кўчалар йўлимни тўсиб қолса ҳам, тулки қувлаган товуқдай сакраб ўтиб кетар эдим. Каллайи сахарлаб бошдан-оёқ қонга беланиб, томма-том қочиб келаётганимни баъзи уйқуси зийрак, сўфитабиат қариқартаглар ҳам кўриб қолган эдилар. Домла эса бир неча том нарида ҳарсиллаб-гурсиллаб, қутурган нортуядай кўпириб, қувлаб келар эди. Ҳайтовур домла иштонбоғини маҳкам боғламагани учун чопиш вақтида оёғига тушиб, кишан бўлиб пайпоқдор товуқдай калавлаб қолди да мен қочиб қутулдим.

Бироқ бизнинг бу ваҳимамиздан кўп хонадонлар томга чиққан эди. Мен ҳали ҳам қочмоқда давом этар эдим. Бир орқамга айланиб қараганимни биламан, беҳосдан «шўп» эғиб қамиш-тупроқ аралаш пастга йиқилиб тушдим. Мен йиқилиб тушган ер ошхонанинг мўриси эди. Мўри ерга қўндирилган тандирнинг рўпарасида бўлганлиги учун, мен томдан тикка тандирнинг ичига тушган эдим. Оёғим кўксимда бўлиб, гужанак

қолимда тандирнинг ичига тиқилиб қолган эдим. Чап қўлим ҳам ёнимга жипслашиб тушган, бироқ ўнг қўлимгина эркин ҳаракат қила олар эди. Анча уриниб кўрдим, тоза ҳам типирчиладим. Орқамдан қувлаб келганлар менинг бирданига ғойиб бўлганлигимни кўриб, қўрқиб кетган, инсми-жинсми деб ўйлаб, кўплари «астафирулло» айтиб, ноумид орқаларига қайтиб кетган эдилар. Бечоралар нима деб ўйладилар экан, Ҳазрат Исо деб ўйладиларми, ёки Кўҳиқофдан келган Абдурахмон парининг лашкарларидан биттаси деб ўйладиларми, ишқилиб, мен йўқ эдим. Кечгача туз тотмай, ўтирган жойимдан қимирлолмай, тандир ўчоқнинг ичида ётдим. Қош қорайгач, ошхонанинг эшиги очилиб, бир хотин келиб кирди. Менинг ёнимдаги кичкина ўчоққа ўт қалай бошлади. Хотиннинг шарпаси келган замоно мен эркин қолган ўнг қўлим билан тандирнинг лабида турган лойтувоқни олиб, устимга ёпган эдим.

Хотин мошкичири қилмоқда эди. Пиёздоғининг ҳидлари димоғимга кириб, иштаҳа ҳам намозшомгулнинг карнайидай очилиб кетган. Қозонда бўлган массалигларнинг ёғ билан аралашиб чиқазган, «жаз-буз» овози юрагимнинг энг нозик жойларига бориб қадаларди. Бу мамлакат — дала шаҳри бўлгани учун ўтин сероб экан. Бундан ташқари, мош қурғур, билмадим, қайси тошлоқда битган эканки, ҳадеганда очила бермади. Хотин ҳам аямасдан ўтинни қалаштирмоқда эди. Бора-бора қўшни ўчоққа ёқилган ўтнинг тапти секин-секин мен ётган тандирнинг деворига ўта бошлади. Ёнбошим секин-секин қизиб бормоқда эди. Агар у бадбахт имилдоқ хотин ўт ёқишда яна давом этаверса, тандирда кабобдай жизғанак бўлар эдим. Қозонда ҳар бир мошнинг кўз очиши менинг кўз очишим билан баравар эди. Энг охири узоқ мунтазирлик ва азоблардан кейин ҳурматли мошкичири тайёр бўлди. Ошпаз хотин ўчоқнинг оловини тортди, бироқ қозондагини икки лаганга сузиб, бир лагандагисини қайтариб қозонга қўйдида, иккинчи лагани кўтариб чиқиб кетди. Учоқда ўт ҳам ўчди. Лекин менинг оч юрагимга ўт ёқиб кетди. Мен бечора мошкичирининг азобини бекаму кўст тортганим ҳолда хўрсинардим. Хотин чиқиб кетгандан кейин тандирнинг сарпўшини олиб, бир оз эркинроқ нафас олдим. Гўё бу «хитой беклари»нинг қийноғидан қутулиш учун турлича режалар тузар эдим. Намозшом бўлди. Намозшомдан кейин қонуний равишда, албат-

та, хуфтон ҳам бўлди. Мен бечора қинга солинган пақ-кидай, зиндонда ётар эдим. Хуфтондан анча ўтиб қолганда, менга бирдан-биргина кенг оламнинг даричаси бўлган мўридан осмонга қараб ётиш муяссар бўлди.

Ана у — Мезон юлдузининг думи, мана бу юлдуз — Етти қароқчининг бошлиғи, мана бу — Хулкар, кеча шу тикка келганда, эшак сўйилган эди. Мана бу — Со-мончининг йўли, кеча шу кунботарга яқинлашиб қолганда, домла биқинимга тепган эди.

Мен шу хаёлларда эканман, «ғийқ» этиб эшик очилди-да, бир киши оёқ учи билан юриб келди. Мен секин-секин гўё дарчанинг пардасини тортгандай, лой-тувоқни устимга ёпдим. Келувчи киши мен ётган тан-дирнинг устига ўтирди-да, ҳуштак билан музыка чала бошлади.

Тўғри, музыка яхши нарса, мен қарши эмасман. Тинчлик вақтда ҳар қаерда эшитишим мумкин. Лекин ўзингиз ўйланг, бировни тандирга қамаб, устига ўти-риб музыка чалсин, деб қайси қонунда ёзилган экан? Мумкинми шу?

Орадан яна бир оз ўтиб, эшикдан мошкичирипаз хотин кириб келди. У ҳам секингина келиб, бояги ҳуш-такчи йигитга яқинлашди. Менинг бошимдан бир газ-ча баланд жойда «чўлп» этган овоз эшитилди. Балки ўпишгандирлар, қулоғимга хумга тушган арининг ово-зидай гўнғир-гўнғир гапиришганлари эшитилар эди.

— Кутиб қолмадингизми?— деди хотин.— Эрим ўлгур бошқа вақт қуриб қолгандай, шу бугун насия дафтарларини очиб, олдига чўтни қўйиб, ҳисобга ту-шиб кетди, эндигина ухлатдим-да...

— Ҳа, майли, жоним,— деди йигит.— Нима бало бўлди, эринг икковимизнинг ишимизни сезиб қолганми дейман-ов, ёки пук бериб қўйдингми? Бугун дўконидан тўққиз пулга нос олгани борсам, жуда ит хўмрайиши билан қараб, берган носига носқовоғим ярим ҳам бўл-мади. Ҳар қаерда тўққиз пулга носқовоғимни тўлдириб нос оламан.

— Ўзлариям ўлгунча кўзи тор, зиқна, мурдор одам, пул бўлса бўлгани,— деди хотин.— Менга қайрилиб қарамайдилар ҳам, хотиним борми, йўқми демайдилар ҳам...

— Кел, гапингни қўй-чи, овқат-повқатинг борми?

«Ҳа, бу кирои иш бўпти», деб ўйладим. Йигит тушмагур, нима қилса-да, далатоб, азамат йигит-да. Иштахаси ҳам карнайдаккина экан. Хотин қозоннинг

қоңқоғини очди — балиқдай бўлиб, оппоқ лаганда мошкичири чиқди, ўртага қўйдилар. Йигит қуллуқ қилди-да, менга озор беришдан чекиниб, тандирнинг устидан турди. Учоқнинг олдига тиз чўкиб ўтириб, мошкичирини иштаха билан ея бошлади. Азамат олиб турибди, хотин бўлса аҳён-аҳёнда ошдан чўқиган бў-либ, ўзининг олдидан чиққан гўштларни ҳам унга те-риб бермоқда эди.

Мошкичирининг тамом жабр-жафосини тортган биздай ёнбоши куйган бечоралар тандирнинг ичида, азоб-уқубатда. Мен тоқат қилиб туrolмадим. Тувоқни секин қия қилдим-да, эркинликда бўлган ўнг қўл би-лан мен ҳам лаганга чўзилиб қолдим. Икки-уч олиш-даёқ лаган бўшай деб қолди. Қоронғилик. Ошиқ-маъ-шуқ суҳбатга машғул. Йигит қурғур сезиб қолди, пой-лаб туриб шартта билагимдан ушлади-да, маъшуқасига қаради.

— Ҳой, тўхта! Бу кимнинг қўли, мана шу менинг қўлим, мана бу сеники, энди мана бу қўл кимники?

Хотин «ҳа-ҳа» деб қўрқиб кетди. Агар ўзларининг хавотир ишлари бўлмаса эди, бугун менинг умримга фотиҳа ўқилса ҳам бўла берар эди. Йигит лойтувоқни олди-да, билагимдан азот кўтариб, тандирдан суғуриб чиқарди. Белларим қисирлаб, уюшган жойларим ро-ҳатланиб кетди. Қани ўша йигит бир уқалаб қўйса, деб ўйладим.

— Говуртинг борми?

Хотин енгсиз нимчасини пайпаслаб, гугуртни олиб чақди, бир чеккаси кўйлак-иштоним эшакнинг қони, ик-кинчидан, мўрининг қорақуяси башарага урган. Сурра тўн кийган эшондай бўлиб кетган эдим. Хотин дағ-дағ қалтирар эди. Йигит ҳайтовур доворак экан.

— Ҳўш, сен кимсан?

Мен ҳам худди шу гапни такрор қилдим.

— Сен ўзинг кимсан?

— Сендан сўраяпман!

— Ўзингдан сўраяпман!

— Жонингдан умидинг борми, ҳой йигит?

— Ўзингни жонингдан умидинг борми?

— Тавба!

— Астафидулло!

Орага хотин қўшилди.

— Ҳой, айланай, ука,— деди,— менга қарагин, кимсан ахир ўзинг, ўчоқнинг ичида нима қилиб куй-маниб юрибсан? Жинмисан, шайтонмисан ёки жинни-

мисан? Қоронғи кечада нега бировнинг ўчоғига беижо ват кирасан?!

— Бу нима қилиб бировнинг ўчоғига суқилиб юрипти?

Йигитни кўрсатиб тўнғилладим.

— Бунинг нима ҳақи бор?

Қарасам, йигит саллоҳларча ҳаракатланмоқчи, янглишлик қурбони бўлган эшакнинг қасосини оладиган кўринади.

Мен ҳам эски ҳунарни ишга солмоқчи бўла бошладим.

— До...д!!!

Хотин шаппа оғзимни ушлади.

— Ҳой, сен нима қилмоқчисан?

— Нима қилар эдим, додлайман.

Икковлари уриниб, мени енга олмагач, сулҳ-салоҳқа келишди.

— Қани, тур бўлмаса, чиқиб кет! Яхшиликча жойингни топ!

— Қорин оқ.

— Тирик товонга қолдим-ов,— деди хотин.

Уй томонга оёқ учи билан бориб, супрадай иккита жиззали нон келтириб берди. Қўлтиққа қисиб олдим. Лекин ҳали ҳам қўзғалишга раъйим йўқ эди.

Йигит:

— Қани, энди бир жўнаб қол-чи,— деди.

— Жиндай пулдан чўз!

Йигит бўғилди, тишларини ғижирлатди. Яхшилаб, қуртдаккина сўкишни ҳам эшитдим. Ноилож, чақатанга аралаш икки танга пул берди.

Шунинг билан «ёпиқлик қозон — ёпиқлик», мени чиқариб, чиқишимда «туя кўрдингми — йўқ» қилиб, менга қасам ҳам ичирдилар.

Қоронғи кечада қўлтиқда нон, белда пул, яна сафарга чиқиб кетдим. Вақт жуда ҳам кеч, бора-бора катта бир бозор майдонидан чиқдим. Бу ер тагин ўша, наҳс босган Қалас бозорининг ўрни эди. Борарга жойим, қўнарга маконим бўлмагани учун бир бурчакка бориб, иккита ғиштни бошга қўйиб уйқуга кетдим...

Бу гал олағовур уйғотиб юборди. Кўзимни очиб қараганимда, атрофим оқ калтак, қора калтак оломон билан давра қилиб ўраб олинган эди.

— Худди шунинг ўзи,— деярд эди биттаси.

— Нима, ким? — Мен ҳайрон эдим.

Мени турғизиб қўлимни орқага боғладилар. Бозор-

ма-бозор айлантириб, бошимга қамчи билан уриб, «сазойи киши одам ўлдирсин», деган сўзни баланд овоз билан такрор қилишга мажбур қилар эдилар.

Воқеа бундай экан: мен келиб кўчада ётиб қолганда, кечаси самоварга тушган аллақайси чорвачи бойни ўғрилар тўнаб, ўзини ўлдириб кетиптилар. Менинг кийимларимдаги қон-қушни кўриб ўша ўғриларнинг биттаси бўлса керак, деб ушлаган эканлар.

Мени сазойи қилиб бўлганларидан кейин оломон тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи бўлди.

Оломон яна кўпроқ йиғилсин учун иккита ўғил бола ирғай новдаси билан кепчик қоқар эди. Ўша ерда мен жуда ҳам беҳуд бўлиб, «ғийқ» этиб ўзимдан кетдим.

Бир неча фурсатдан кейин дилим уйғонди. Қулғимга ҳали ҳам ўша кепчикнинг овози келиб турибди, қўрқа-писа кўзимнинг бир тоқасини очдим. Ҳеч ким йўқ, икки кўзимни рўйирост очдим, ҳеч ким йўқ...

Бундай бўлипти. Йиғилганлардан бири:

— Биродар,— депти,— аввало шуки, одам ўлдириб босқинчилик қилишга бу бола ҳали ёш, иккинчидан, мабодо бу ўша ўғри босмачиларга шерик бўлганда эди, буни шу аҳволда ташлаб кетишган бўлишмас эди, учинчидан, бу бола соғ эмас, тутқаноғи бор кўринади. Ўғри деган баччағар ўзига эсипаст-тентакни шерик қилиб олмайди, ахир, ўғрининг ҳам сири бор, ўзидан қўрқади, биродарлар,— депти.

— Бўлмаса нега уст-боши қон?— деб, шубҳа билдирипти биттаси.

— Ия, ия, мен болани танийман, бу бола юқори қорасувлик Ашур қассобнинг ўгли-ку, кеча бозор қуни, Ашур қассоб ўғлим уйдан қочди, қидириб юрибман, жарчи ҳам солдирдим, деган эди. Бу ўша бола...— депти.

— Ҳа, ҳа, тўғри, бозорда жарчи, ўн беш ёшли увил бола жўғолди, топганга бир тўқли... деб юрганини эшитган эдим,— депти яна бир «гувоҳ». Шу билан мендан қўлларини тортиб, ҳамма ўз йўлига тарқапти. Мен ёлғиз қолибман.

III бўлим

Ўзим соғ-саломатман. Қўлим ихтиёримда. Оёғим раъйим билан юради. Кўзим ихтиёримда. Хунук нарсаларга истамасам қарамайман. Оғзим, жағим, тишим

жодидек, истаган хашакни қирқиб чиқаришга ярайди. Аммо баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихти- ёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. Унга менинг ҳукмим ўтмайди. Билмаганлар билсин ва огоҳ бўлсинки, у аъзо камдан-кам кишиларга вафо қилган — қорин. У бадан мулканинг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила бошлайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга туша бошлайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг паст кишиларга тама қапгиридай чўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради.

Шунда зор-зор, чун абри навбаҳор йиғлаб, өсимда қолган ушбу ғазални айтаман, ғазал бу турур:

Бу қаро кўзлар мудом йиғлар, хотиқ қош остида,
Кўзга олам терс кўрингай, мижжалар ёш остида.

Дарбадарман, меҳрибон, иссиқ қучоққа интизор,
Тонггача ер — кўрпаю бир парча ғишт бош остида.

Эй юрак, тирпинма, бахтнинг тонги балким тез отар,
Лаълу гавҳар бир умр яширинмагай тош остида.

Чарх тегирмон тошидай айланди бошим устида,
Парчаи нондур насибат шунча бардош остида.

Навоий айтибдирки: «Бахтли ул кишидирким, у дунёни тарк қилади, дунё уни тарк қилмасдан». Узимни ўлдирайми, йўқ қилайми? Йўқ, ҳали ёшман, менга аталганининг қаймоғи бузилгани йўқ. Саъдий айтибдирки: «Бир мамлакатда ғариб бўлсанг, ҳурматсизлансанг, сафарни ихтиёр қил», — деб. Кўктерақдай шаҳри азимда бошимга теккан тошларнинг сони кўзимдан оққан ёшлардан кўпроқ.

Ўз-ўзимга: «Бу ғурбат фикрларни бир чеккага қўйиб тур, энг олдин сой бўйига бор, ўзингга жиндек оро бер», дедим. Сой бўйига бориб, бир ҳоли жой топиб, кўйлак-иштоним, белбоғ ўрнига боғланган рўмолни ишқор ўт билан тозалаб, неча мартабадан ишқалаб ювиб, қуриртгани толга илдим, кейин ўзим сойга тушиб, кирим кетгунча ўз-ўзимни ишқалаб чўмилдим. Бу озодагарчилик учун кам деганда бир ош пишим вақт кетди. Кийимларимни кийиб, ўзимни силаб-сийпаб бинойидай бўлиб, бозор томон жўнадим. Ризқаст-фисқаст деганларидай, бир амаллаб қорнимни тўйғиздим. Ёним-

да ҳов анов ошиқ йигит берган икки танга борлиги дўстларимизнинг ёдларида бўлса керак.

Жума куни, қўйлар маъраган, туялар бўқирган, отлар кишнаган, бозорчилар сўкишган, толе осмонини бозорнинг чанги қоплаган, даллолларнинг билаклари «бор барака топ!» да чарчаган. Мен ўша ола-говур ичида, селда қолган чумолидай беихтиёр эдим, гангиб юрар ва ноилож бўғилардим...

Шаҳар томондан бозорга қараб еттита қаландар жўш, хуруш, сочлари патила-патила гирди камарига тушган, эгниларида жандаи муҳаммадий, бошларида кулоҳи аҳмадий, елкаларида ридойи Мустафо, маст бўлган туядек оғизларидан кўпиклар сочиб, жазаваи том билан талқин айтиб келар эдилар:

Бугун бозорга ўхшайди,
Етимлар зор қақшайди,
Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.
Етимнинг ҳолини сўрсанг,
Отаси йўққа ўхшайди.
Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.

Энг олдинда бир нуроний қаландар, елкасида каттакон қора қўнғизни эслатадиган качкил, белига анвои ранг-баранг латталар боғлаган, қўлида боши қайнаб битган бужгун таёқ (Назар отанинг таърифига қараганда, бу таёқ ҳазрати Мусо асосининг амакиваччаси бўлар экан). Ихлосманд кишилар бу таёқни кўз ёшлари билан ўпадилар, ихлос билан бир қарич латта боғлаб кетадилар. Таёқ кўтарган қаландари барҳақ нуроний, кетмон соқол кишига пул, нон (Баҳоваддинники бўлса еттита, Ғавсулаъзамники бўлса ўн битта), эчки, товуқ, қўй, ҳатто туягача назр-ниёз қиладилар. Етти қаландарнинг орқасида бир неча яловкаш тушган назр-ниёзларни йиғиштириб, бит бозорнинг нариги ёғида бир четан аравага босмоқда. Кўктерақка гўлгула тушиб кетган. Бугун бозорга Эт эмас эшонбуванинг занжирбанд қаландарлари келибдилар. Овозаларга қараганда, жаноб эшоннинг бу етти қаландар турадиган қаландархонасига кечалари жаброил осмондан ваҳий олиб туриб экан, ҳазрат эшоннинг ишлари бир чеккаси худо билан шерикчиликдай экан (топган-тутган ўртада). Қаландарлардан олдинда отлиқ, мўйловлари ар-

қон тишлаган итдай, катта қиличи отнинг белидан пастга тушиб турган бир городской қамчи ўйнатиб, оломоннинг орасини ёриб, қаландарларга йўл бўшаттириб келар эди.

Чидаб туролмадим. Гўё юрагимга осмондан бир нур тушди, баданим эриган кўрғошиндай изтиробга келди. Беихтиёр бориб, етти қаландар бошлиғининг қўлини олдим, ўпиб йиғлай бошладим. Қаландар менга меҳрибонлик қилиб бошимни силади, ўрнимдан турғизди ва айтдики: «Эй бўтам, нима муродинг бор, худодан сўраб берай?» Мен бечоранинг тилим гўлдираб, арз-ҳол қилдимки, мени ҳам шу қалқан илоҳийга бир кўзойнак занжирдай тиркаб, қаландарбаччаликка қабул қилсалар экан. Менинг бу сўзимни эшитган, атрофи қалқа қилиб олган деҳқонлар, хотин-халажлар ўртасида олашвор қиёматдай нолайи-фигон кўтарилди. Қаландарлар бошлиғи икки қўлини кўтариб мени дуо қилди.

Демак, мен шу соатдан бошлаб ер кишини эмас, «худо» маҳкамасининг масъул ўринларидан биттасига қоровуллик вазифасига тайинландим. Бу касб менга кўп маъқул тушди. Егулик-ичгулик истагандан мўл, ёмғирдек ёгилиб келиб турарди. «Ё олло дўст, ё олло» ни яхши ёдлаб олсанг бас. «Ашулага ош-нон беради», деган мақол шу ерда тўғри келади. Қаландарлар қалқасига қабул қилинган соатдан бошлаб, ҳушимни йўқотган эдим. Етти қаландардан ўн қадамча олдинда юриб, бош яланг, кийим-бошлар йиртиқ, оғзимдан тупук сачратиб, ғагаллар ўқиб, талқин қилмоқда эдим:

Дукур-дукур от келур,

Ё олло дўст, ё олло.

Чиқиб қаранг ким келар,

Ё олло дўст, ё олло.

Бизки ёрни сўрасанг,

Ё олло дўст, ё олло.

Хипча белли Зебихон.

Ё олло дўст, ё олло.

Ҳақ дўст, ё олло.

Бозор халқи мендай таркидунё қилган девонабаччани кўриб қаландарларга бўлган ихлослари ҳаддан зиёда оғимда, назр-ниёз ёмғирдек ёғмоқда эди.

Мен билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туячилик туёсига иккита-иккита мингашиб Эшонбозорга қараб йўл солдик. Чунки Эшонбозор шаҳри жаноб

эшоннинг маконлари эди. Шунинг учун ҳам бу ер Тошкент, Чимкент ва Сайрам музофотларининг чоракам бир каъбаси ҳисобланар эди. Ҳамма шаҳарларга осмондан нур ёғилганда, бу ердан осмонга нур чиқар эди.

Эшонбозорга егиб бордик, туялардан юкларни тупирдик. Туякашларга туя ҳақи учун қаландарбоши дуо қилиб қўйди. Маълум бўлишига қараганда, бу дуога бошқа ерларда битта от берар экан, шундай йўгон дуо экан.

Эшоннинг уйлари зикр тушадиган хонақога туташган эди. Қаландархона ҳам шу ерда эди. Биз аввал хонақога кириб бордик. Қаландарбоши эшикдан майда талқин бошлаб кирди. Тоинки жаноб эшонга бизнинг келганлигимиз маълум бўлсин. Қаландарлар айвонда давра олиб ўтирдилар. Камина қаландарвачча, кавшандозда қўл қовуштириб, тавозе билан хизматларига интизор бўлиб турдим. Талқин давом қилар эди. Хонақо яловкашлари — сўфилар бизнинг назр-ниёз ва назр-неъматларни ҳужрага жойлаштирдилар. Ҳужранинг икки тарафидан эшиги бор эди. Бир томони хонақо тарафдан, иккинчи томони эшоннинг ҳовлиси — ҳарами хослари томонидан.

Ораддан бир муддат ўтгандан кейин талқин тўхтади. Ичкари осмондан узун малла тўн, оқ салла сағри кавуш кийган, қўлларида минг доналик тасбеҳ, кўзларига сурма тортган, узун мош-гуруч соқолли, хушмўйлов, мош еган хўроздай қизил юзларидан «нур ёгилиб» турган, Муҳаммад алайҳиссаломнинг тўққизинчи хотинлари Биби Ойишаи Куброннинг томдан итарар набиралари (ўз даъволарича) ҳаст эшон таманнолик билан ерни «миннатдор бўлсанг босаман», деб чиқиб келдилар.

Ана шунда, билмадим, бошқа ғофил бандалар кўрдими, йўқми, ёнбошларида бир ярим мингта малойика эргашиб келаётганлигини ўз кўзим билан кўргандай бўлдим. Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик, таъзим-тавозе билан салом бердик. Ҳаст эшон қаландарбошидан бугунги амри маъруф: наҳий мункарнинг даромадини сўраган бўлсалар керак, қаландарбоши качкил ичидан танга-чақа, қоғоз аралаш бир талай пулни жаноб кибриёнинг этакларига тўқди. Жаноб эшон пулнинг қоғозини, сўлкавойларини малла тўннинг енгидан ичкари қилиб, қолган майда танга-чақаларни:

— Ҳай, ҳай, ҳай, мен пул ушламагайман, дунё ҳаром, «аддунё жийфатун ва толибуҳо килоб» (дунё ҳақ

лат, уни қидирувчилар итлардир),— деб қаландарнинг олдида итариб қўйдилар.

Ана шу пайтда у жанобнинг назарлари камина қулбаччаларига тушиб, жуда ҳам меҳрибонлик билан:

— Бу бачча ким?— деб илтифот қилдилар.

Қаландарбоши мени таъриф-тавсифлаб кетди. Жававаларимнинг зўрлигидан гапирди. Бир чойнак чой ичгунча олами фондан олами бақога ўтиб кетган, беҳуд Машраби девона, дили жазавам илоҳи билан тўла қаландарбачча, ўрта қўлдек эканлигимни тушунтирди. Ана шунда ҳаст эшон менга ҳам шафқат кўрсатиб, шаҳодат бармоқлари билан ўз олдиларига имладилар. Тавозе билан олдиларига бордим. «Муборак» қўллари билан пешонамни силаб:

— Бай, бай, бай, бўтам, жуда «худо» назар қилган бачча экансан, осмонга қара, ўғлим!— дедилар.

Шунда беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннат кўрибман.

Маросим тугади. Увинтўдаларнинг орасида хонақонинг бурчагида тонг оттирдим. Қорин важи унча мақтарли эмас. Бир нав қаноатланурли. Ҳар хил жаннатий хаёлларга бориб келмоқдаман. Чунончи, назр-ниёз ҳужрасининг учинчи эшиги йўқмиқан, ҳаст эшон бугун манти еганмикинлар, палов еганмикинлар, ҳам қайси хотинлари билан ётган эканлар, бошларига кўк чойнинг яхнаси қўйилганмикин ёки чанқаб қолганмикинлар ва ҳоказо...

Кечаси ўзимни на жаннатда, на дўзахда кўрдим. Хонақо муздек, жимжит эди. Мен жунжимоқда эдим. Чала туш кўрдим, рўпарамдан бир ит чиқиб, совуқда қалтираб гингшир эмиш. Бир ривоятда шу гингшиётган каминанинг ўзлари эмишман.

Эрта билан мени сўфи уйғотди. Хонақода аврод бўлар экан. Аста-секин одамлар йиғила бошлади. Мен ҳам чала-чулпа таҳорат олган бўлдим. Каттақон давра қурилди. Одамлар даврага йиғилишиб тасбеҳ ўгира бошладилар. Хотин-халаж, бола-чақа, кўр, шол, бефарзанд, қарздор, заҳм касалига учраган, иши қозига тушган одамлар келиб эшонга сизғиниб, ҳожат талаб қила бошладилар. Эшон ҳалигиларнинг обдаста, чойнак, қумғон ва бошқа идишларидаги сувларига дам уриб бера бошлади.

Намосдан кейин қаландарлар билан бирга енгил-елпи нонушта қилган бўлдик. Эшон қаландарларни Назарбек бозорига жўнашга буюрди. Мен ҳам қалан-

дарлар билан бирга жўнашга ҳозирланиб турган эдим, эшон:

— Сен қолгин, болам, оёқ-қўлинг чаққонгина кўринади, бу ерда ички-ташқининг хизматини қилиб турасан,— деди.

Эшоннинг сўзини қайтара олмасдан қаландарлардан ажраб қолишга мажбур бўлдим. Лекин жуда ўқиндим. Аттанг, бебилиска пул топадиган касб қўлдан кетадиган бўлди-да! Чиндан ҳам бўзчининг мокисидек эшоннинг ичкари-ташқариси ўртасида бепул оёқдан ҳориб, қатнаб юришдан кўра, ҳавойигина бозорда ашула айтиб, ўйнаб юриб пул топишга не етсин!

Қаландарлар кетгач, ҳаст эшон меҳрибонлик билан лутф қилиб, мени ҳужраи хосларига чақирдилар. «Лаббай, пири комил», деб югуриб бориб хизматларига ҳозир бўлиб турдим. Қўлимдан тутиб ҳужрага олиб кирдилар. Оқ бўйрага чўкка тушиб ўтирдим. Лекин ҳайрон эдим. Токчадан қалин муқовали қуръонни олиб қўлимга тутқаздилар. Уч марта ўпиб, бошимга теккизиб, қуръонни олдим. Эшон кўз юмиб пичирлаб бир нарсаларни ўқиганда кейин менга қараб қуйидаги сўзларни айтишга буюрди: «Мен фалончи-фалончи ўғли ҳаст эшоннинг ихлосманд муридларидурман, пиримнинг буюрган хизматларини ҳеч сўз қайтармасдан бажараман. Бошимга қилич келганда ҳам эшоннинг буйруқларидан ташқарига чиқмайман. Ҳеч бир хиёнат қилмайман. Айниқса, пиримнинг ҳар тўртала хотинларини онамдан ҳам зиёда кўраман, кўз олайтирмайман. Шу даргоҳда кўрган «сир»ларнинг ҳеч бирини кишига изҳор қилмайман. Агар ошкор қилиб қўйсам, кўр бўлай, шол бўлай, тил тортмай ўлай. Омин оллоҳу акбар».

Шу сўзларни айтиб бўлгандан кейин, ўйлаб қарасам, оқ бўйрада ўтириб қип-қизил қасам ичиб қўйибман. Хайр, бўлар иш бўлди. Шу кундан бошлаб ичкари-ташқарига мокидай қатнай бошладим.

Ҳаст эшоннинг кичик хотинлари ўн еттига етар-етмас, жуда ҳам қулинг ўргилсин. Худди «нўғой қошиқ»дай. Баъзида кўнглим аллақандай бадхаёлларга бориб қўяди-ю, қандай қилайки, оқ бўйрада чўкка тушиб қуръон ўпганларим эсимга тушиб кетиб, шайтонга «ҳай» бериб, зўрға ўзимни тўхтатиб қоламан. Ичкари-ташқарига қатнаб юрганда, оғзимдан талқин тушмайди:

Хипча белли Зебихон,
Ё олло дўст, ё олло.

Бир кун эшон мени яна ҳужраи хосларига чақириб:
— Уғлим, — дедилар, — мана энди бизга анча хизматинг сингди. Ички-ташқининг рафт-омадини олдинг. Узинг кўриб турибсанки, хотин-халаж, бола-чақа, қўшчи-кулончи, сўфи-фаррош дегандай бизнинг қўлимизга қараб қолганлар кўп. Уларни боқиш керак, кийдириш керак. Фақатгина қаландарларга ва бевосита ўзимизга келадиган назр ва ниёзларга тикилиб ўтираверсак, ҳаммаси очдан ўлади. Мана, мен сени синадим. Сен ҳам сирлардан бохабар бўлдинг. Оёқ-қўлинг чаққонгина, эпчил йигитсан. Сен ҳам ахир қараб турмасдан, бошқачароқ йўл билан бўлса ҳам тирикчиликнинг пайдан бўлсанг эди, ўғлим...

Мен аввал турли хаёлларга бордим: Яъни «бошқачароқ йўл» нима бўлди экан?! Эшон у ёқдан-бу ёқдан айлантириб, шама қилиб тушунтирди. Шундан кейингина мен бу «бошқача йўл»нинг фаҳмига етдим.

— Хўп, тақсир! Битта жонимиз пири комилга қурбон бўлсин, — дедим.

Эшон менинг елкамга қоқиб, дуо қилди ва муғамбир кўзларини қисиб, илжайди. Мен жуда ботирланиб, илҳомланиб кетдим.

Шу топда эшон «дик» этиб ўрнидан турди. «Бир оз мени кут!» — деб ичкари кириб кетди. Бир оздан сўнг бир рўмолча тугуғлик сарпо кўтариб чиқди. Бунда эшоннинг бултур тутқаноқда ҳовузга чўкиб ўлган ўғлининг эски кўйлак-иштони, дўппи, босма читдан қийғи бор эди.

— Мана, бўтам, мана буларни кийиб ол. Худо раҳмати ўғлим Миёнқудратнинг арвоғига дуо қил, омин.

— Омин, жойлари жаннатда бўлсин...

— Иншоолло...

Бу гапдан уч кун ўтганда кеч пайти бир ердан қайтиб келар эдим. Бизнинг даргоҳга яқин жойда икки яшар чамали бир ола танача бебошбоқ ўтлаб юрар эди. Подадан адашиб қолганми, уйини тополмаганми — ишқилиб, теваарак-агрофда кузатувчисиз эди. Секин белбоғимни ечиб, шохига боғладим, даргоҳга етаклаб келдим.

Эшон бу ишдан чандон-чандон хурсанд бўлдилар. «Бўладиган бола экансан. Худо назар қилган экан. Ишқилиб, ҳеч ким кўрмадимми, балли, ўғлим, балли,

бўтам! Бир гапни ана шундай зийраклик билан англаб олсанг, хор бўлмайсан, ҳар икки дунёнг обод бўлади...» деб кўп мақтади. Кеч билан ўзим бош бўлиб таначани сўйиб, ёғ-гўштани хумга урдик. Терисини эшон, вақти келганда пишириб маҳси қиларман, деб ошлашга буюрди.

Танача эгаси шу қишлоқлик бир чорбозорчи аттор экан. У из қидириб, эшон дарвозасигача келса ҳам, эшондан шубҳа қилиш гуноҳ бўлганидан истиғфор айтиб қайтиб кетган.

Шундан кейин эшоннинг ихлоси менга жуда баланд бўлиб кетди. У жаноб ҳоли ерда мени учратгудай бўлса:

— Уғлим, энди бозор-ўчарнинг ҳам пайдан бўлинг. Ахир, кисса-кармон деган гаплар ҳам бўлади. Нақдина пул — ҳам енгил, ҳам қиммат, ҳам яширишга осон бўлади. Нақдина бўлсин, болам, нақдина бўлсин, — деяр эди.

Агар бир воқеа билан эшон мени оқ қилмаганида эди, келаси ҳафтадан бошлаб, чорбозорларга қатнаб, «нақдина»нинг — киссанинг пайдан бўлмоқчи эдим. Бу воқеа шундай юз берди:

Хизматни қойил қилиб юборганман, эшон жуда хурсанд. Кунлардан бир кун хаст эшон мени чақириб:

— Уғлим, қаердан бўлса ҳам бир эшак топиб кел, — деб буюриб қолди.

Ҳайрон бўлиб кўзларига тикилдим. Эшон дарғазаб бўлиб:

— Нимага бақраясан, эшак топиб келиб, қўрғончадаги тутга бойлаб қўй! — деди.

Эшак нимага керак бўлди экан, эшонойиларимнинг битта-яримтасига «эшак еми» тошдимикан, деган хаёллар билан бориб, қишлоқнинг чорбозорчи аттори «ўсма кет, сурма кет, иштонбоғ кет», деб қишлоқма-қишлоқ дайдиб юрадиган бир кишининг эшагини бир ссатга иккита оймқовоққа ижарага олиб келтирдим. Олиб кириб ҳовлининг ўртасидаги тутга боғладим. Уртанча эшонойим эшакни кўриб жуда ҳам севиниб кетдилар ва менга жуда очиқ юз билан, эшак боғланган тутнинг салқин ерига сув сепиб, супуриб, палос солишга буюрдилар. Мен бўлсам, жой солишнинг ҳаракатида юриб, одми хотинлар орасида Биби Фотимаи Заҳронинг набиралари деб таърифланадиган эшонойим томонидан эшакка қилинган бу даражадаги ҳурматдан чандон-чандон ҳайрон эдим. Жой солиб бўлгандан кейин мени

ташқарига чиқариб юбориб, дарвозани ичкарисидан санжирлаб олдилар.

Эшак тўғрисидаги хаёлот бошимдан ҳеч чиқмаганлик важидан, мен ҳам секингина хонақога кириб эшикни юзига ёпдим. Мачитнинг ҳовли тарафидаги девордан бир гул қозиқни суғуриб олиб, қозиқ ўрнидаги тешикдан ичкарига қараб эшак билан бўлаётган самимий муомалани томоша қила бошладим.

Эшонойим қайчи билан эшакнинг ҳар иккала қулоғининг учидан озгина-озгина қирқиб қон чиқардилар. Ўзлари мен ёзиб берган палосга шойи кўрпачаларни, ёстиқларни солиб, ёнбошлаб эшакка тикила бошладилар. Бир оздан кейин эшакнинг қон чиққан қулоғига пашшалар қўниб, эшакнинг тинчлигини кетказа бошлади. Пашшалар жабридан аламзада бўлган эшак бечора бошини чайқатиб, ҳар иккала қулоғини бир-бирига уриб, шалвиратиб хира пашшаларни қўримоққа киришди. Эшонойим эшакнинг бу ҳаракатидан жуда ҳам завқ билан лаззатланиб, худди эшакнинг бўйнидан қуноқлаб олгундай бўлиб, унга хушомад қилар ва ширин сўзлар билан уни олқишлаб, ер ва кўкда йўқ севинар эди:

— Вой, опагинанг ўргулсин! Вой, қулоқларингнинг қимирлашига ўзгинам гиргитгон бўлай! Уни қаранг, ойимчакон, қулоқлари бирам чиройли қимирлайдики... Вой эшакжонга жонгинамни қоқай!

Нима учундир, бошқа эшонойимлар эшакдан ҳеч қандай лаззат олмасдан, ўртанча ойимнинг ҳаракатига кулишар эдилар.

Мен ҳам эшонойимнинг бу қувончли ҳаракатларини кўриб, ичагим узилгундай бўлиб кулар эдим. Бир чеккаси ич-ичимдан ўкиниб ҳам қўяр эдим. Кейин билсам, тантиқ эшонойим эшакнинг қулоқ қимирлашига бошқоронги бўлган эканлар. Умрда сийрак учрайдиган бу ишни кўзимни тешикка тиқиб томоша қилар эдим.

Бирданига елкамга қаттиқ бир мушт келиб тушди. Чалқанча ағдарилиб тушдим.

— Падар лаънат, нима қилиясан!

Бир-икки тепки биқинга ҳам келиб тушди. Мени ураётган жаноб эшон эканлар. Меҳробнинг деворидаги қозиқ ўрнидан менинг мўралаб турганимни кўран эшон ҳар хил бўлмағур хаёлларга борган экан. Ҳақиқатда бўлса менинг бошқоронги хотиннинг ҳаракатини томоша қилишдан бошқа гуноҳим йўқ эди.

Менга энди бу даргоҳ ҳам ҳаром бўлди.

Эшон мени оқ қилди.

Аттанг-аттанг, қўлга кирай деб қолган нақдина жаннатдан ажралдим. Шу ондаёқ хайр-хўшни насила қилиб, биёбонга йўл солдим. Осмон узоқ, ер қаттиқ эди. Қаерга кетиб бораётганимни ўзим билмас эдим. Олдинда бирор мўлжаллаган ниятим ҳам йўқ эди. Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигимдан жуда ўкинар эдим. Салгина босиқ, салгина ўйинқароқ бўлмасам, ҳамманинг ҳам нонини туя қилиб бера олар эдим. Уст-бошим бут, қорним тўқ, қайғум йўқ бўлар эди. Хайр, майли, энди афсуснинг фойдаси йўқ.

Аср билан шом ўртасида рўпарамдан катта бир дарё чиқиб қолди. Мен бу ерлар билан таниш бўлмаганим учун, бу дарёнинг қайси дарё эканини ва исмини ҳам билмас эдим. Дарёдан кечиб ўтиб бўлмаганидай, сузиб ўтиш ундан ҳам машаққат эди. Орқага қайтиш мумкин эмас. Дарё қирғоғида бирорта уловли йўловчи кутар эдим. Олдиндан катта дарё чиқиб қолган машҳур сайёҳларнинг ашулаларини сувнинг шарқироқ оқинларига куйлар эдим:

Дарё тошқин, сувлар тўлқин,
Утолмайман-а, ёр-ёр,
Отим ориқ, манзил узоқ,
Етолмайман-а, ёр-ёр.
Отгинамни ориқ қилган
Шу майда тош-а, ёр-ёр.
Раггинамни сариқ қилган
У қаламқош-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Ҳеч томмасин-а,
Жоним ёрима-а, ёр-ёр.
Дарёларнинг ул юзида
Уйларингиз-а, ёр-ёр.
Оқариниб кўринади
Бўйларингиз-а, ёр-ёр.
Индангиди, ипакмиди
Кийганингиз-а, ёр-ёр.
Бизлардан ҳам ортиқмиди
Севганингиз-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Жоним кўзим-а,
Алёр бўлсин-эй, ёр-ёр.
Дарёларнинг ул юзида
Олтин кўза-я, ёр-ёр.

Олтин кўза кўтармакка
Билак керак-а, ёр-ёр.
Бу дарёдан кечиб учун
Юрак керак-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Жон мусофир-а.
Манқов кетсин-эй, ёр-ёр,—

деб бир ҳовуч сувни лаззат билан шмириб турган эдим, гард намён бўлди. Гард орасидан ориқ байталга минган бир узумчи чол пайдо бўлди. Мен унинг барига ёпишиб, мени ҳам ўтказиб қўйишини илтимос қилдим. Узумчи: «Отим ориқ, янги қулунлаган, юким кўп, иккита девдай киши битта байталга мингашса уят бўлади»,— деб баҳона қилса ҳам, хиралик қила бердим. Ноилож қолиб ўтказиб қўйишга мажбур бўлди.

Бу дарёнинг исми Калас деб аталар экан. Ҳозир чиққан ўримиз дарёга нисбатан Қури Калас қишлоғи деб номланган экан. Борарга маконим, ганиш-билишим йўқ эди. Узумчи гайрибуддиёр эканимни фаҳмлаб, баъзи маслаҳатларни берди. Бу қишлоқда Сарибой бўлис деган катта ер эгаси бор экан. Унинг минг таноблаб ҳисобланган олмазорига эпчил қўлли хизматкор доим зарур бўлиб турар экан. Айниқса, ҳозир олмалар пишган вақт бўлгани учун менга ўхшаш ош-томоғига юрадиган арзонқўл кишиларни эшигидан қувламас экан. Бу кеча унинг хизматкорлари ётадиган қўшхонада ётишга қарор бердим. Узумчи менга йўлбошловчи бўлиб кўрсатиб қўйди. Войнинг қари қартаг аралаш йигирма чоқ хизматкорлари кечки жувари гўжа устида эдилар.

— Ассалому алайкум,— деб кириб бордим. Жуда меҳрибонлик билан ўз ўрталарига қабул қилдилар. Арз-додимни уларга айтдим. Улардан битта кексароғи:

— Асил умринг Сарибойда бекорга ўтиб кетади, ука, ёш экансан. Бирорта бошқа касбнинг пайидан бўлганингда яхши бўлар эди. Ҳа, майли, сал ўзингни тутиб олгунча ўн-ўн беш кун ишлаб тур. Кейин йўлингни топиб оларсан...— деган дудмал маслаҳат берди. Битта бўш сопол товоққа бир чўмич гўжа қўйиб бердилар. Икки бурда жайдари нон билан шу ошни маза қилиб ичиб олдим.

Ётишда ҳам шулар ўртасида қолдим. Яхши олмаларни жойлаб, узоқ шаҳарларга юборадиган яшиклардан иккитасини ёнма-ён қўйиб каравот қилдим. Во-

шимга олма ўрайдиган ёғоч қириндисидан ёстиқ қилиб роҳат-роҳат уйқуга кетдим.

Бу уйқу эшон хонақосига қараганда жуда шоҳона эди. Ҳеч бўлмаса, бу ерда, тонг азонда авродчи сўфиларнинг қичқириб гўлдирайдиган ҳар хил дуолари кишини уйқудан безовта қилмас эди. Эрта билан бўлининг олдига бордим. Бир қанча силкиллашишлардан кейин бой менга хизмат ҳақи учун ойига хом-пишиқ аралаш, она сутидан ҳалол икки пуд ўн етти қадоқдан олма берадиган бўлди. Шу пайтда бойнинг авзойини кўриб, менинг ҳам ҳаромзода томирим уриб қолди. «Мендан нима кетди, бир шарт қўйиб қўяй, бир кун бошимга бирор мушкул иш тушиб қолса, шу баҳона билан қутулиб кетарман», деган хаёл билан: «Бой бува,— дедим,— энди-ку, савдомиз пишди. Шарият юзасидан мол сотганда ҳамма айбини айтиб сотса ҳалол бўлар экан. Менинг ҳам бир айбим бор, шуни бошда айтиб қўйганим яхши».

— Хўш, нима айбинг бор? Сийғоқмисан, тутқаноқмисан?

— Йўқ, айбим бу эмас, айбим шуки, ёшлигимдан одат бўлиб қолган, ҳар замон-ҳар замонда беихтиёр ёлғон гапириб қўяман, шунда койимасангиз бас. Хизмат ҳақи майли, сиз айтганча бўлсин.

— Оббо баччағар-эй, қув кўринадан-а, ҳа, майли-майли. Лекин кўп ёлғонламагин!

Қиладиган ишларим унча ҳам қийин эмас. Олмаларга тиргович қўяман, тўкилган олмаларни териб, қоқи қиламан. Боғ қўрийман. Баъзида хўжайинга пул зарур бўлиб қолса хом-хатала олмаларни аравага ортиб, Дарбоза, Саригоч атрофларидаги буғдойкор қишлоқларга олиб бориб сотиб келаман. Молга тўғраб берса мол емайдиган олмаларни чўлда, буғдой ўриб турган деҳқонларга бир қадоғини икки қадоқдан буғдойга алишаман.

Сарибой бўлис ҳалигача хўжайинларимнинг ичида энг худо урган бадбахти, зиқнаси эди.

Унинг олдига бир иш билан борсангиз, бўлар-бўлмас ерда «иннайкейин» деб сўрайдиган одати бор эди. Ана шу «иннайкейин»га жавоб топиб бера олмасангиз, онангизни Учқўрғонда кўрасиз. Қамчи билан елкага тушириб қолгувчи эди. Чунончи, борсангиз-да, унга «қандил олма пишибди», деб айтсангиз, у сизга «иннайкейин», деб савол беради. Сиз албатта: «Шу пишган олмани териш керак», дейсиз. Яна худо қарраган

«иннайкейн», дейди. Хайр, «Сотиш керак», дейсиз. Яна «иннайкейн», деб сўраб қолади. Ваҳоланки, шу ерда гапнинг ўзи тамом. «Иннайкейн» деган саволга ҳеч ҳожат йўқ. Ана шунақа ўринда жавоб топиб бера олмайсиз-да, бойдан калтак ейсиз.

Сарибой Чувалачидаги Юсуф контор билан қимор ўйнаб, унинг мевазорлари, ички-ташқи қўрғончаси, бутун дов-дастгоҳининг ҳаммасини ютиб олибди. Юсуф конторнинг боғи, айниқса, унинг баҳаво шийпони бизнинг хўжайинга маъқул тушиб қолиб, дарров ўша ердан битта дўндиққина қирғиз хотинни олиб, бир борганча ўн-ўн беш кунлаб Каласга қайтмайдиган бўлиб қолди. Олмалар пишиб, тўкилиб кетаётибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ. Хизматкорлар оч, лекин бойнинг олдига боришга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Ҳар гапдан кейин бериладиган «иннайкейн» саволидан ҳамма қўрқади.

Бир кун кечқурун хизматкорлар билан ўтириб қандай қилиб бойни ўз жойига чақириб келиш тўғрисида маслаҳатлашдик, ҳам ким боришини ўйлашдик, нима деб чақириб келишни фикрлашдик. Тоинки «иннайкейн» дардидан кейин бойнинг ўзини тинкаси қурийдиган бўлсин.

Чек менга чиқди.

Эрта билан бир отга миниб, бойнинг олдига қараб йўл солдим. Йўл-йўлакай минг хил хаёлларга ботиб ўйлайман. Қандай қилиб «иннайкейн»ига жавоб топиш керак?

Етиб бориб отдан тушдим. Бой шийпонда калла гўшти билан нонушта қилиб ўтирган экан. Салом бериб, секингина пойгакка чўкка тушиб ўтирдим.

— Хўш?!

— Шундай ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай деб келган эдим.

— Яхши, яхши, баракалла, жуда ҳам қуруқ келмагандурсан, бирор ишинг бордур, хўш, нимага келдинг?

Шу пайтда бойга хизматкор юришда қўйган шартим эсимга тушиб қолди. «Шарт қилган ёлгонни энди гапирмасанг, қачон гапирасан», дедим-да, гап бошладим:

— Анави, ҳалиги, дандон сопли пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини бергани келдим.

Ана шу сўздан кейин менга «иннайкейн» саволи ёғила бошлади.

— Хўш, иннайкейн, қандай қилиб синди? Рўзгор-

да менинг пичоғимдан бошқа пичоқ қуриб кетган эканми?

— Този итингизнинг терисини шилаётган эдик, суякка тегиб синиб қолди.

— Ийя?!— деди бой.— Тозининг терисини менинг дандон сопли пичоғимда шиласанларми, ўзинг айт-чи, нимага шилдиларинг?

— Шошиб қолдик-да, ўлиб қолгандан кейин, бекор кетмасин, деб терисини шилиб олдик.

— Нима қилиб ўлди?

— Ҳаром ўлган отнинг гўштидан кўп еб қўйган экан, бўкиб ўлди.

— Ҳаром ўлган от гўшти қаёқда экан?

— Ҳа, ўзимизнинг тўриқ қашқанинг гўштини еб ўлди-да, бегона от эмас.

Бой аланглаб қолди.

— Ҳай-ҳай, бола, оғзингга қараб гапир, тўриқ қашқа ўлди дедингми? Хўш, тўриқ қашқа нима қилиб ўлди?

— Хомлик қилиб ўлди.

— Нимага хомлик қилади?

— Ҳеч аравага қўшилмаган экан, биз уни аравага қўшиб, сув ташиган эдик, зўриқиб ўлди.

— Нима деяпсан, ҳароми, бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб-келиб менинг бирдан-бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар!

— Ҳа, ўт тушгандан кейин унинг улоқчилигига қараб ўтирадим, дуч келганини қўшиб, ишқилиб бир челак бўлса ҳам сув таший беради-да!

Бойнинг чайнаб турган яхна тилни ютишга ҳам дармони қолмади. Оғзидан олиб қўйди-да, бақрайганча менга тикилиб:

— Узинг жинни-пинни бўлдингми? Ўт тушди деганинг нима деганинг, қаерга ўт тушди, нимага тушади?

— Соғман, хўжайин, ўт аввало оғилхонага тушди. От шўрликларнинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетди-да, хўжайин.

— Ийя, оғилхонада ўт нима қилади?

— Менинг ҳам фикрим шу, бошқа хизматкорларингизнинг ҳам фикри шуки, ўт омбордан ўтган бўлса керак.

— Ахир омборда ўт чиқадиган нарса йўқ-ку? Бугдой бор эди, тўғри, гуруч бор эди, тўғри, ёғ бор эди, газ-мол бор эди, тўғри, шулардан ўт чиқадими?

— Бердисиңи айтгунча шошманг, хўжайин, омборга қўрғондан ўтибди. Оғилхонага омбордан ўтган бўлса керак. Шунақа қилиб бир-бирига туташиб кетган-да.

— Ийя, ҳали қўрғон ҳам ёнди дегин!

— Қўрғон ҳам ёнди, омбор ҳам ёнди, оғилхона ҳам ёнди, отлар ҳам ўлди, итингиз ҳам ўлди, пичоғингиз синди.

— Қўрғонга қаердан ўт кетибди?

— Шамдан туташиб кетибди, шамдан.

— Ҳой, ўзинг жинни бўлиб қолибсан, ўғлим! Ахир, менинг даргоҳимда шамга кун қолдимми? Қатор-қатор лампалар, ўзим Тошкентдан атай сотиб олиб келган қирқинчи фанорлар қаёққа кетибди, керосинни бўлса бир йилга етарлигини бочка-бочка запас қилиб қўйган эдим. Нимага шам ёқасанлар!

— Хўжайин, дейман, ўзингиз ҳам одамни жуда хит қилиб юборар экансиз-да! Бутун бошлик ўликнинг арвоҳига шам ёқмай, лампа ёқиладимми? Келган арвоҳ ниманинг шуъласи билан ўйнашади. Ахир, косага сув қуйиб, устига олма шохи қўйилади. Келган арвоҳ аввал шоҳга қўниб ўтиради. Бир нафас дамини ростлагандан кейин ҳалиги шамнинг пирпираб турган шуъласи билан ўйнашади.

Менинг энтак-тентак сўзларимдан бой талмовсираб қолди. Гўё шу гапларни эшитгиси келмагандай, секин, қўрқа-писа сўради:

— Ким ўлди?

Шу ерда мен юзимга қалбаки қайғулар чиқариб, ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Кенжатой ўғлингиз Бўрибойвачча, теракка чиқиб, чумчуқ боласини оламан деб, йиқилиб тушиб бир марта «дада», деди-ю, «ғийқ...» этиб жон берди.

Бой гапларимнинг кейинги жумлаларини эшитдимми, эшитмадимми — билмайман, чой ичиб турган пиёласини бошига уриб, чаккасини ёрди-ю, соқолини юлиб, додлаб йиғламоққа бошлади. Мен ҳам қўшилишиб йиғлар эдим.

Бир нафас айюҳаннос солиб йиғлагандан кейин мен тўхтадим, бой ҳам тўхтади. Бойнинг жуда ҳам ўпкасини узиб юборганимдан энди уни юпатиш учун ўзимдан бир гап тўқимоқчи эдим.

— Хўжайин,— дедим,— худо берардан қисмасин, хафа бўлманг, борди-ю, ўғлингиз ўлиб, уйингизга ўт тушган бўлса, отлар ўлган бўлса, ит нобуд бўлган бўл-

са, пичоқ синган бўлса, ҳаммасининг ўрнини босадиган битта хушхабар ҳам топиб келганман.

Бой ғиқиллаб туриб сўради:

— Хушхабаринг қурсин, падар лаънат, қанақа хушхабар?

— Уртанча қизингиз Адол опам дунёга арзийдиган битта ўғилча туғдилар.

— Ийя!— деди бой кўзларининг шох соққаси чиққудай,— Адол опанг ҳали эрга чиқмаган-ку!

— Биз ҳам шунисига ҳайронмиз-да, хўжайин. Худо бераман деса, эрга тегмаса ҳам берар экан. Болани айтинг-а, болани, набирагинингизни айтинг-а, хўжайин. Бадал аравакашингиз бор-ку, қуйиб қўйгандай ўшанинг ўзгинаси.

Бой ортиқ чидаб туролмади. Ҳушидан кетиб йиқилди. Мен ҳам қамчи ўримидадан ейдиган калтакни насия қилиб жўнаб қолдим. Мендан бирор соатлардан кейин, тулпор саман отда барлари осилиб кетган алпанг-талпанг, бир кўзи ерда, бир кўзи осмонда, эгар қошига қамчи дагани тираб, йиғлаб бой келиб қолди.

«Яна бирор фалокат юз бериб қолмасин», деб ўзимни четга олдим. Бойнинг йиғлаб келишини уй ичлари эшитиб, улар ҳам «бир бало бўлипти шекилли», деб уйдан йиғлаб чиқа бошладилар. Бир-бирларини қучоқлаб аросат бошланиб кетди.

Йиги тамом бўлгандан кейин, бир-бирларини англашиб суриштира бошладилар. Кейин маълум бўлишига қараганда, на от, на ит ўлган, на қўрғончага ўт тушган, на пичоқ синган. Бўрибойвачча бўлса сўлакайини оқи-зиб ўзи чиқиб қолди.

Ўша куни мен кўринмай юрдим. Эртасига бой мени қидириб, чалпак қилиб кўтартириб олиб келди. Аввал қурттаккина қилиб йигирма қамчини бош-кўз аралаш едик. Сўнгра сўради:

— Ҳой итдан туққан, бу қилиғинг нимаси?!

— Ахир, бошида бай қилинган эдик-ку, айланай хўжайин, ҳар замонда бир ёлғон гапираман, деб.

— Бу ўша ёлғонингми?

— Лекин ҳаммаси эмас эди.

— Агар ҳаммаси бўлмаса, бутун ёлғон қилсанг, мен хонавайрон бўлар эканман-да, тур-эй, падарингга лаънат сени, қорнинг ошга тўймасин, жувонмарг бўл! Ҳайданг бу кавзобни!

Ҳайдаб чиқармоқчи бўлдилар. Кетиш олдида бойдан ҳақ талаб қилдим. Чунки бойнинг эшигида бир ою

Ўн тўққиз кун ишлаган эканман. Ҳалигача берган йигирма икки тийин чойчақани босиб қолиб, қаёқдаги сасиган, қурт тушган олмалардан икки пуд олмани битта чипта қопга солиб берди. Мен шунга ҳам шукур қилиб, намозшом пайтида йўлга тушдим.

Яна ўша дарбадарлик, яна ўша маконсизлик балоси. Қўндоқдан ажраган какку боласидай, қўнарга шох-бутоқсиз. Каласдан юқориқ томон ўрлаб кетар эдим.

Қирга чиққандан кейин узоқда бир ўтов кўринди. Шунга қараб бордим. Утовнинг эшигини қоқиб, «худоий қўноқ», дедим. Бу кеча тунаб кетишга ижозат сўрадим. Аввал менга бир сидра шубҳа билан қараб чиққанларидан кейин, қабул қилдилар. Орқамдаги юкни кўриб, ўғри деб хаёл қилган бўлсалар керак. Қопнинг оғзини очиб, болаларига иккита-иккитадан олма олиб бердим. Бошлари кўкка етиб кетди. Улар мени туя сути — қимрон билан меҳмон қилдилар. Қозонга ёпилган нондан яримтасини олдимга ушатиб қўйдилар. Қорин тўйгандан кейин, қопни бошга қўйиб уйқуга кетдим.

Тонг азонда туриб, ўтов эгалари, эр-хотин билан хайрлашиб, «Сариоғоч қайдасан?» деб йўлга тушдим. Уша кезларда менинг толеим жуда ҳам шўр эди. Қайси қишлоққа борсам, бозорнинг устидан чиқар эдим. Аксига юриб бугун Сариоғочнинг бозор куни эди.

Мендан бошқа ҳам бозорга олма келтирганлар кўп эди.

— Кеп қолинг, армонда қоласиз, сотаману кетаман! Буни еганлар нон емайди, шинавандага сотаман,— деб жавраб, мақтаб пешинда аранг сотиб тугатдим. Ғалладонни ҳисоблаб кўрсам, олти танга бир мири бўпти. Кейинги бир неча ой мобайнида белбоққа тугилган нақдина шундан иборат эди.

Пул кўп, қайғу йўқ. Бозорни айланиб юриб ҳамма нарсага харидор бўлиб кўраман. Ҳамма нарсанинг нархини билгим келади. Бир кишининг тулука ваннасига харидор бўлиб, кам сўраганим учун, ундан яхшигина сўкиш ҳам эшитиб олдим. Кийим бозорга кириб қундуз ёқалик бобрин пальтоларга харидор бўлиб кўраман.

Қўй бозорига кириб, шохлари муллаваччаларнинг салласидай буралиб-буралиб кетган дўнг пешоналик, катта бир қўчқорга харидор бўлиб турганимда кўзим таниш бир башарага учради. У қўшоқланган бир қўра қўй устида кузатиб турар эди. Бу ким, қаерда кўрган эканман?

Чанг босган киприклар тагидаги қўй кўзлар менга жуда таниш.

Йўлнинг гард-ғубори қоқилмаган наматдек қилиб юборган бу башара кўзимга иссиқ-иссиқ кўринади. Лекин эгнидаги қовоқи чакмон билан бошидаги тескари ағдарилган телпак, қўлидаги боши чўқмор калтаги менга таниш эмас. Ундан кўзимни узмай тикилиб тураман. У ҳам менга филт-филт этиб тикилиб турарди.

Бирдан қичқариб юбордим:

— Омон!!

Бир-бировимизнинг қучоғимизга отилдик, ялаб-юлақашдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Уз бошимдан кечирганларимни бир четдан ҳикоя қилиб бердим. Саргузаштимнинг охири ёнимдаги танга-чақа аралаш олти танга бир мири пулни жарақлатиб қўйиш билан тамом бўлди.

У ҳам бошидан ўтганларини сўзлаб кетди:

Улик ювдирган кўчманчиларнинг қўлидан аранг қочиб қутулибди. «Улардан битта-яримтасига учраб қолиб, тагин бир балого йўлиқмай», деган хаёл билан қишлоқма-қишлоқ гадойлик қилиб юриб, адашиб-улоқиб ўн етти кун деганда Чимкентга етиб борибди. Чимкентга бир амакисини қора тортиб борган экан. Лекин бу бечоранинг толеига амакиси ҳам аллақачонлар ўлиб кетган экан. Шу билан дард қолиб, чор-ночор тошкентлик қўйчи бойлардан биттасига бир йилга икки тўқли-ю, бир эчкига чўпонликка ёлланибди. «Худо бериб, ҳар қайсиси иккитадан эгиз туғиб берса, зора хўжайинимдек катта қўйчи бой бўлиб кетсам», деб мўлжал қилибди. Ҳозир шу бойнинг қўйларини ҳайдашиб Тошкент бозорига келтирмоқда эканлар. Бугун Сариоғочнинг бозорида, «нархи келса сотамиз», деган умид билан қўйларни бозорга солиб турган эканлар.

Омоннинг бу топган хизмати менга жуда маъқул тушди. Омоннинг толеига кунлаша бошладим.

— Жон ўртоқ, хўжайинингга айтиб, мени ҳам бир амаллаб, қўйчивонликка олдирсанг-чи, астойдил холис хизмат қилиб берар эдим,— деб Омонга алиндим. У ҳам маъқул кўриб:

— Кўктеракка борганда, хўжайинимга айтиб кўраман,— деди.

Кечгача Омоннинг қўйларини қайтаришиб юрдим. Сариоғочда бу бозор эчкининг сўрови чаққон экан. Ҳамма эчкилар сотилиб кетди-ю, лекин қўйлардан кў-

пи — етмиш учта қўй бозордан қайтди. Кечга яқин хўжайин ўзининг йўрғасига минди-да:

— Уртоғинг яхши бола кўринади, унчалик кўп ҳам қўй қолгани йўқ. Омон ука, ўртоғинг билан икковинг кечалаб қўйларни ҳайдашиб, эрталаб Кўктераkning бозорига етказиб бора қолларинг. Мен олдинроқ бориб турай, — деб отига қамчи бериб жўнаб кетди.

Биз қўйларни бир саройга қамаб, овқатланган бўлдик. Бир оз ёнбошлаб дам олдик.

Ярим кечада ой кўтарилгандан кейин, олдинма-кетин ҳуштак чалишиб, «қурей-қурей»лашиб, Кўктеракка қараб кета бошладик.

Қўй деган ҳаром ўлгур жуда аҳмоқ, асов ҳайвон бўлар экан. Уни эчки эплаб юрар экан. Эчки бўлмагандан кейин боши оққан ёққа санқиб кета берар экан. Эчки бўлмаганида, эшакка миниб, олдинга тушиб маъраб бориш керак бўлади. Бизда на эчки бор, на эшак бор. Мен янги, ҳаваскор чўпон бўлганим учун маърашни унча ўринлата олмас эдим.

Кетиб борамиз. Ойдин кеча, салқин ҳаволи қир. Аҳён-аҳён қўйлар маъраб қўяди. Бир ёнбошимизда темир йўл ёқасидаги телеграф симлари ғувиллаб туради. Жуда гаштли умр, авжни баланд қилиб, ашулани қўйиб юбордим.

— Айт, ука, — деди Омон. — Анча вақтдан буён шунақа бир роҳат, таниш овоз эшитганим йўқ, — деди.

Унга сари мен завқланиб кетганман, авжга авж қўшиб бораман, осмоннинг четларини титратиб юборгим келади. Темир йўлни ёқалаган узун йўлда қўйлар жуда тихирлик билан илгариламоқда. Эчкининг қадри ғоят ўтмоқда.

Қандайдир кичкина қишлоққа ҳам яқинлашиб қолдик. Унинг пастак-пастак пахса деворлари кўриниб қолди. Темир йўлга тутшиб кетган кўчасида қўйларни ғуж қилиб ҳайдаб кетмоқдамиз. Омон темир йўлни кўрсатиб:

— Поездда юрган одамлар хўпам маза қилади-да, — деб қўяди. — Поездга тушиб узоқ жойларга кетсанг, — дейди.

— Шуни айт-а, оғайни, — дейман. — Қани энди одоқ бўлмас пулинг бўлса-ю, журавсанг. Қовунчига борсанг, Туркистонга борсанг, Чинозга борсанг, Москвага борсанг, ҳеч ким чурқ этмаса, кета берсанг, кета берсанг, маза... — дейман.

Поездни таъриф-тависифлаб келамиз.

— Рост, қани энди, — дейди Омон.

Шу пайт узоқда икки олов кўзлари ёниб, поезд кўриниб қолди. Ҳар икковимиз ҳам қувонишиб кетдик. «Маза қилиб томоша қиладиган бўлдик», деб ўйладик. Поезд яқинлашиб келар эди. Омон мумкин қадар қўйларни темир йўлга яқинлаштирамасликка уринар ва кўчанинг девор томонига сиқиштириб олиб борар эди. Шунда поезд етиб келиб қолди. Узундан-узоқ қизил вагонларни тиркаган, бир эмас, иккита катта паровозли юк состави экан. Паровозлар нимагадир ишорат қилгандек, жоннинг борица навбатма-навбат, уч мартадан олти марта қичқириб юборди.

Шу пайтда бораётган қўйларимиз худди бўри теккандай ҳуркиб тумтарақай бўлиб кетди. Мен ҳам қўйлар қатори бу баҳайбат овоздан юрагим ёрилгундай бўлиб кўрқиб кетган эдим. Поезд даҳшат билан илгарилар эди. Ана, энг кейинги вагон ҳам ўтди. Унинг орқасида бир тоқа шайтон кўздай қизил чироғи ҳам кўриниб қолди. Қўйларнинг бу ёппа ҳаракатидан қишлоқ кўчасининг чанги хумдон тутунидай осмонга кўтарилиб кетган эди. Чангдан ҳеч нимани илғаб бўлмас эди. Чанг орасида битта-яримта кўксов қўйларнинг йўталгани эшитилар эди. Чанг орасидан Омоннинг йиғламсираб:

— Қур-ей, эй ҳаром ўлгурлар, қур-ей, — деган мунгли овозини эшитдим.

— Омон, қаердасан? — дедим.

Омон менга жавоб бермасдан ўзининг «қурейи...» билан овора эди. Орадан ўн-ўн беш минут ўтгандан кейин, чанг босилиб, битта-яримта нарсанинг қораси кўринадиган бўлди.

— Қўйлар қани? — деди Омон.

— Қўйлар қани? — деб сўрадим мен.

Бир бурчакда пахса ёнига қисилиб «ҳайт» деса резинка коптокдек сагчиб кетишга ҳозирланиб турган беш-олтита чўлоқ бўғоз қўйлардан бошқа саломат қолган қўйлардан ном-нишон йўқ эди. Поезд овозидан ҳурккан, ҳаром ўлгур асов қўйлар жон талвасасида паст-баланд пахса деворлардан такадай сакраб тарқатиб кетган эди. Омон белидан қўшоқ арқонини ечди. Қолган қўйларни қўшоқладик-да, навбатма-навбат пахса ошиб қўй қидира бошладик. Бу ишимиз худди қоронғи кечада, қора палос устидан қора чумолининг қора кўзини қидиришдай қийин кўчган эди. Уч соатга яқин қўй қидирдик. Бештасини у қўрғондан, учтасини

бу чолдевордан, экин ораларидан топиб, ит азобида судраб келиб қўшоққа тиркардик.

Охири кучдан қолдик. Тўпланган қўйларни бир чеккадан санаб чиқдик. Асл дастмояга ҳали еттига етмас эди. Омон менга қаради, мен унга қарадим. Унинг кўзлари чангдан пахса деворга мунчоқ қадагандай йилтирар эди.

— Энди нима қиламиз?— деди Омон.

Мен йиғлаб юбордим.

— Еттига қўйга иккаламиз икки йил хизмат қилсақ ҳам қутула олмаймиз-ку!

— Юр, тагин қидирамиз.

Яна қидириш кетди...

Кун ёришиб қолган эди. Темир йўлнинг бир чеккасидан онда-сонда сочилиб қолган қўй қумалоғини кўриб, шу орқали из қидириб жора бошлади. Темир йўл этагидаги сойдан яна икки қўйни топдик. Уни ҳам олиб келиб қўшоққа тиркадик. Қолган беш қўйни қидириш қудуққа тушган нозик мунчоқни қидириш билан баравар эди. Умидимиз узилди. Саломат топилган қўйларни жуда эҳтиётлик билан ҳайдаб йўлга тушдик. Нима учундир бир қўй тўдадан орқага силтаниб қолиб, калта-калта йўтал аралашиб маъраб, кўзларини жавдиратар эди. Тўдага етказиш учун қилинган ҳаракат унинг қулоғига кирмас эди. Чатаногини кериб ерга ўтирмақчидай бўлар эди. Рўпарадан бир отлиқ қо-зоқ чиқиб қолди:

— Ҳой жигитлар, ўси совлуқ туватун кўринади, кўп қистаб айдаманглар!— деб ўтиб кетди.

Дарҳақиқат, синчиклаб қарасак, боя поезд даҳшатидан қўй бечора, бевақт қочган ҳаромзада боласини чала ташлаш учун кучанар эди. Қўйларни четга буриб, Омон икковимиз доялик қилиб кетдик. Қўй бечоранинг кўзлари айланаб, инграб, ўқтин-ўқтин кучанарди. Қўйнинг асобланишига раҳми келган Омон ҳам қўй билан қўшилишиб кучанар эди.

Бирмунча катта-кичик тўлғоқлардан кейин қўй бечоранинг кўзи ёриди. Она қўй, бола муҳаббати билан, биздан қизгана-қизгана қўзичоқни бошдан-оёқ ялаб чиқди.

Тезроқ бозорга бориш керак бўлганлигидан бундан ортиқ оила муҳаббатига ижозат йўқ эди. Белбоғимни ечиб, қўзичоқни йўргаклаб, кўтариб олдим. Туққан қўй янги бўшанганлигига қарамасдан бола иштиёқида менинг орқамдан жуда эччиллик билан эргашар эди,

Баъзан қўзичоқдан кўзи олиниб янглишиб қолса, қўзи ўрнига ўзим маъраб қўяр эдим. Чала туғилган қўзичоқ ҳали маърашни билмас эди.

Қўй туққандан кейин, бизга қадрини ўтказиб келаётган эчкининг ҳам кераги бўлмай қолди. Қўй бир-бирининг кетидан эргашадиган жонивор. Туққан қўйнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам бизни қийнамасдан эргаша бошлади. Кечадан бери Омон «эчкисиз қандай ўтамиз», деб ташвиш тортиб келаётган Калас сувига ҳам келиб етдик. Омон-эсон сувдан ўтиб олсак, нариги ёғи ҳеч гап эмас. Кўктеракка сал қолади-ку!

— Хўш, қандай қилиб ўтамиз?

Биринчи ўтишга калласини кесса ҳам ҳеч қайси қўй кўнмайди. Она муҳаббатидан фойдаланишга тўғри келди. Омон қўлимдан қўзичоқни олди-да, яланғоч бўлиб сувга тушди. Бош тарафини қўйлар турган томонга кўрсатиб, маъраб, секин-секин кечиб ўта бошлади. Она қўй бир нафас сув қирғоғида олазарак бўлиб, қўрқиб турган бўлса ҳам лекин бола муҳаббати қўймади. Ўзини сувга ирғитди. Омон кўтарган қўзичоққа эргашиб, сузиб ўта бошлади. Буни кўрган бошқа қўйлар ҳам бирин-кетин ўзларини сувга ташлай бошладилар, мен юраги дов бермаган қўрқоқ қўйларнинг орқасидан итариб сувга туширар эдим. Қўйлар худди сугта тушган сичқондай бошларини кўтариб сузар эдилар. Сув оқими баъзан уларни анчагина пастга қараб оқизиб борар эди. Қанчалик қўрқиниш ва ташвиш бўлишига қарамасдан, бу гал бизга толе кулиб қаради-ю, омон-эсон сувдан ўтиб олдик.

Кун тиг уриб қолган эди. Урталик аллақачон ёришган. Бир томондан Кўктеракнинг қораси кўринар эди. Қўйлар чарчаган, очиқиб, қорни ич-ичига қапишиб кетган, биз ҳам ундан зиёда азобланган эдик. Шу аҳволда қўйларни бозорга киргизиб бўлмас эди. Озгина бўлса ҳам ёйиб, сал қорини чиқариб, харидоргир қилиб бозорга етказиш керак эди. Ҳар икковимиз маслаҳатлашиб қўйларни ўша ердаги чимзорликка ёйдик. Ўзимиз ҳам андак-андак такаия қилиб олмоқчи бўлдик. Тўнларни ёнбошга солиб, маза қилиб ўтлаётган қўйларни кузатиб етдик. Лекин ҳар икковимиз, «йўқолган қўйлар учун нима жавоб берамиз», деган хаёлни суриб ётар эдик. Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, жуда қаттиқ ҳақорат овозидан уйғониб кетдим. Тепамизда сомон отга минган, мўшкичири соқолли, бурни худди пахтали тўнга қадалган тугмадай ичига ботиб

кетган пучуқ бир киши қамчи ўйнатиб сиёсат қилар эди. Пайдар-пай Омон бечоранинг елкасига беш-олти қамчи келиб тушди. Кўзимизни очиб қарасак, аллақачон қўйлар очилиб турган пахталарни оралаб кетган экан. Бизни ҳақорат қилиб савалаётган киши шу ерларнинг эгаси — машҳур Азим пучуқ деган бой экан. У от билан пахталарни кўриб юриб, шу фалокатнинг устидан чиқиб қолибди.

Омон икковимиз қўйларни қайтаришга югурдик. Қўйлар анчагина жойнинг пахтасини пайҳонлаган экан. Қайтариб олиб чиқдик. Шу пайтда бой корандарини чақириб, қўйларни қўрғонга ҳайдашга буюрди. Биз узангига ёпишиб ялиниб-ёлвора бошладик:

— Давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин, бой ота, бизлар бир ғариб-етим болалармиз, сизнинг давлатингизда, дуойи жонингизни қилиб, нон топиб юрайлик!

Бой бизнинг ялиниб-ёлворишларимизга қарамай, кеч аямасдан ҳақорат қилар эди. Омоннинг қўлтиғида кўзичоқ, биз ҳам қўйларнинг кетидан эргашиб борамиз. Қўрғонга яқинлашганда Омон етиб бориб:

— Ахир, бой ота, бугун бозор кун, бизни бозордан қўйманг, хўжайинимиз ўзингизга таниш бўлса керак, бозорга етиб бормасак, худди бизнинг теримизга сомон тикади, — деб ялина бошлади.

— Хўжайининг ким? — деди бой.

— Хўжайинимиз — бешёгочлик Қорахўжабой бўладилар, — деди Омон. Бой бир оз бўшашгандай бўлди.

— Ундай бўлса, яхши, мен хўжайинларинг билан гапиришаман, сенлар ҳали бировнинг қўйига шундай бепарво қарайсанларми? Сен аблаҳларни яхшилаб адабларингни бериш керак. Бир мўминнинг не-не машаққатлар билан топган моли сендай бадбахтларнинг қўлида шундай талон-торож бўлиб юрибдими, ўзим ҳам бугун бозор тушаман, саломат бўлсам, Қорахўжани кўриб сенларни яхшилаб танбеҳингни бердириб қўяман. Ҳайда, қўйларингни тезроқ бозорга етказ! Кун чошка бўлиб кетди-ю, қўйларни бозордан қолдириб, сенлар салқинда ухлаб ётибсан, итдан туққанлар!

Худога минг қатла шукурлар қилиб, секингина қўйларни ҳайдаб бозорга кетдик.

Биз бозорга яқинлашганимизда хўжайин чиқиб қарши олди. Кечга қолганимиз учун яхшигина сўкиш эшитдик. Қўйни қистов билан ҳайдаб бозорга етказдик,

Бой қўшоқлашга буюрди. Ҳар икковимизнинг юрагимиз дард теккан терак яроғидай қалтираб турибди, Тўртинчи ўрни қўшоқлаганимизда қўйларнинг атрофини харидорлар ўраб қолди. Бугун Кўктерақ бозорида қўйнинг бозори чаққон экан. Қолган қўйларни қўшоқласак саноғи маълум бўлиб қолар эди. Нима қилиш керак? Қўйни қўшоқлаб туриб, Омоннинг биқинига бир туртиб қўйдим:

— Нима қиламиз, Омон?

— Дамингни чиқарма, бойнинг кўзини шамғалат қилиб қочамиз.

Хўжайин харидорлар билан қўл силташиб қўй сотиш билан овора эди. Четга қочган бир қўйни тутиб келиш баҳонаси билан Омон ўзини тўдага урди. Мен ҳам бойнинг кўзини четга қоқиб, Омоннинг кетидан югуриб қолдим. Бозор-ўчар деган жойда ўзингни тўдага урдинг, қутулдинг-кетдинг-да! Кисавурлар ҳам тўдага уриб, қутулиб кетади-ку!

Омон бозорнинг бир чеккасига чиқиб, телпак билан чакмонни ечиб қўлтиққа урди. Бирпасда бозорнинг чеккасига чиқиб ит қувлаган соқовдай нафасимиз овимизга тиқилган, орқамизга қараб-қараб кета бошладик. «Ҳайт-ҳуйт» дегунча ўзимизни шаҳарга кетадиган катта йўл устида кўрдик. Катта йўлдан кетиш бизлар учун бир оз хавфли бўлганидан тор боғ кўчалар, сўқмоқ йўллар билан девор оша қочар эдик. Энди ўзимизни хўжайин таъқибидан қутқаздик, деган мўлжалга келиб бир бузуқ қўрғончада дам олиб ётдик. Қорин оч эди. Яқин ўртадаги боғ гузарларига чиқиб нон-пон олиб келишга ҳар иккимизда ҳам юрак йўқ эди. Билмадим, бир соат ётдикми, кўпроқ ётдикми, ҳикоя бошида айтгандай, «бўш қоғоз тик турмас», саркаш иштаҳа, бедаво қорин ўз ҳукмини юргизар эди. Уридан туриб қут-лоямут қидиришга мажбур эдик. Уримиздан турдик. Бир-икки марта керишиб ҳам олдик. Бешта қўйни йўқотганимиз, хўжайиндан қочоқ бўлишимизга қарамасдан, Омонни-ку, билмайман, менинг жуда руҳим енгил эди. Ўзимни ҳар қандай банд-бўғовдан озоддай ҳис қилар эдим. Омон уйқудан чап ёнбоши билан турди. Қовоғининг пешайвони тушиб кетган, тўғри гапга ҳам терсайиб жавоб берар, мечкай касалга учраган болалардай инжиқ эди. Гап орасида мени жеркиб ташлар эди:

— Сенинг касрингга қолиб шунақа бўлди. Бўлмаса туппа-тузук ишим юришиб кетган эди. Бу замонда

бирова битта бузоқни ким беради. Икки тўқли-ю, бир өчкидан ажрадим. Сен ўзинг наҳс босган йигит экансан,— деярд эди.

Мен ҳам хуноб бўлар эдим:

— Сенинг совуқ дийдорингни кўришга унча ҳам зор эмас эдим. Мен бўлмасам, қўйингнинг ярми йўқолар эди. Қўрғонма-қўрғон, деворма-девор ошиб, қидиришиб берган, қўйингни тугдиришга доялик қилган ким, хизматга тўхмат экан-да, оғайни,— дер эдим.

Хайр, бу аччиқ-тизиқлар ҳам узоққа чўзилмади. Яна юриб кетдик. Лекин Омоннинг баъзи ҳаракатларидан, унинг менга жиддий кек сақлаганлиги сезилиб турар эди. Кун оғиб, пешин бўлди. Уват ёқалаб йўлга чиқиб олишни мўлжаллар эканмиз, бир пайкалда учтўртта одам уймалашиб юрган экан.

— Ҳорманглар-ов!

Ёнларига бордик. Йўл сўрамоқчи бўлдик. Бу кишилар сабзи ковлаб, қопламоқда эдилар. Улардан Қорасаройнинг йўлини сўрадик. Улар бизнинг уст-бош, гариб вазиятимизни кўрдилар. Ораларидан бир мўйсафид киши:

— Болаларим, бозор-ўчаринг бўлмагандан кейин шаҳарда пишириб қўйибдими, бизга кўмаклашинглар, сабзи ковлашинглар, бир-икки кун ишлаб бирор қоп сабзи қилиб кетсаларинг чойчақа бўлади,— деди.

Бизнинг кўзимизга чол худди каромати бордай кўринди. «Ёпирай, бу чол бизнинг санқиб юрган дарбарлигимизни қаердан билдиркин?» деб ўйладик. Омон:

— Шаҳарда ҳам унча ишимиз йўқ. Шунчаки иш-иш қидириб келаётимиз-да,— деди.

— Эй болаларим-эй, ишни қидириб юрмайдилар, иш деганнинг ўзи оёқнинг тагидан ўрмалаб чиқади. Бу ердаги чўпни бу ерга олиб қўйсанг ҳам иш-да, келин-лар, сабзи ковлашинглар, иншоолло, сизларга ҳам бўлади, бизга ҳам бўлади,— деди чол.

Бу гап икковимизга ҳам маъқул тушди. Тўн-тел-пакни пуштага қўйиб, сабзи ковлашга тушиб кетдик. Сабзиси қурғур жуда ҳам битган экан, энг кичкинаси қайроқ тошдай. Бир оз ковлагандан кейин битта-икки-тадан сабзини этакка артиб, тозалаб, карсиллатиб, маза қилиб еб олдик. Қорин очлигиданми, билмадим, жуда мазали татиб кетди. Беш-олти кетмон уриб, бир сабзини чўтал қилиб турар эдик. Шу хилда қилиб сабзи ковлаб, деҳқоннинг қолларидан бир нечтасини тик-

ладик. Шу қаторда ўзимизнинг «қоп»ларимиз ҳам хийла тикланди.

Кечга яқин отга миниб хўжайин келиб қолди. Хўжайиннинг қорасини кўргандан кейин биз яна ғайратга миниб кетдик. Хўжайин келиб «қорма, бор бўл» қилишгандан кейин, ишбоши чолдан бизнинг ким эканлигимизни сўради. Чол бизни таъриф-тавсифлаб кетди:

— Бу барака топгурларни бизга худо етказди. Йўл кетиб турган, жуда ҳам қобил йигитлар экан. Бир оғиз гапимни сийлаб, иккови ҳам пешиндан буён талай сабзи ковлаб ташлади.

Бой бизга меҳрибончилик билан қаради:

— Ундай бўлса, бу йигитларни кўргонга олиб боринглар, овқат қилишсин. Бундай ҳалол йигитларга ҳар ким ҳам нон бераверади,— деди.

Бой кетгандан кейин яна бир нафас ишладик. Сабзиларни аравага юклаб кўргонга кетдик. Омоннинг ранги сал бўзариброқ турибди, ора-чора қорнини силаб кўяр эди.

Кечки овқатга хўжайинникида мошхўрда қилинган экан. Бойнинг ҳиммати тутиб кетиб, мошхўрдани беўлчов тоғорада олиб чиқиб ўртага қўйди. Омон билан менинг қўлимга узун дастали, баракалигина, нўғой қошиққа қараганда икки баравар «юк» кўтарадиган, қўлбола ёғоч қошиқ тўғри келиб қолибди. Мошхўрда биз учун жуда ҳам тансиқ эди. Бошқаларга гал бермасдан ҳаш-паш дегунча тоғорани бўшатдик. Биз билан сабзи ковлаганлар ҳашарчи қўни-қўшнилари экан. Улар овқатдан кейин фотиҳа ўқишиб, ўз уйларига тарқалишиб кетдилар. Биз бойникида қўнадиган бўлдик. Оғилхонага кирадиган йўлак ёнидаги гулом гардишдан ётишга жой кўрсатди. Биз ётадиган жойда битта эски арқон каравот турар эди. Кўп вақтдан бери каравотда ётишни орзу қилиб юрган Омон тагига бир пўстак солиб, чакмонини устига ёпиб, каравотга чўзилди. Менинг ёшим ундан кичикроқ бўлгани учун ерда ётдим. Лекин Омоннинг каравот гижирлатиши менга уйқу бермас эди. Дам ўтмай ўрнидан туриб, инграб, ташқарига чопиб чиқиб келар эди. Чамаси, овқатлар ичида «хушҳазм» бўлган мушак сабзи ҳунарини кўрсатмоқда эди. Мен бўлсам, эшик санаб юриб, ҳар хил хашаки овқатларга ўрганиб қолганим учун мошхўрда менинг қорнимда ўз уйида ётгандай тинч, роҳатда эди. Омон тонг отгунча шу хилда югур-югур билан ғингшиб чиқди.

Эрта билан вақтли, ҳовуздан юз-қўлимизни ювиб, хўжайиннинг хизматига ҳозир бўлиб турдик. Лекин Омон бечоранинг анча ранги олинган эди.

Хўжайин бир қумғонда жийда пўстлоқ солинган чой дамлаб, иккита нон билан олиб чиқди. Чой ўртасида хўжайин бизни гапга солди:

— Хўш, йигитлар, энди нима қилмоқчи бўласизлар? Мана шу қўрғончада сизлардан бошқа яна бир-иккита хизматкорларим бор, улар кеча қирга сомонга кетишган эди. Агар қоламан десаларинг, олди киш, овқат-озикларинг бемалол, қишда унчалик иш ҳам бўлмайди, мол-қолга қараб, мана шу ерда гулхан ёқиб, маза қилиб ётасизлар, кийим-бошларингни чақмоқдай қилиб қўяман. Борингки, ҳафтада чойчақангизни ҳам бериб турай, илло бошқа пул важдан узр...

— Хўп, хўжайин, ўйлашиб кўрамиз,— деди Омон. Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон икковимиз маслаҳатлашдик. Дарвоқе, хўжайиннинг айтгани тўғри, олди киш, борадиган, ётадиган маконимиз йўқ. Бундан кўра дуруст жойнинг топилиши ҳам гумон. Мендаги олти танга бир мири билан киш чиқариш қийин.

Шу ерда қолишга рози бўлдик.

— Бўлмаса,— деди хўжайин,— чўзилиб чой ичишиб ўтирманглар, укалар. Биттанг бу ерда қол, биттанг, ота мерос, бошинг тошдан бўлгур сигирим бор, шуни олиб чиқиб, экиндан бўшаган ернинг уватларида етаклаб юриб боқиб келасан, бу ерда қолганинг битта-яримта меҳмон-излом келса, чой-пойга қараб турасан,— деди.

Омон уйда қолишни ёқтириб қолди. Чунки самоварнинг жағиллаганига қулоқ солиб, меҳмонларнинг гапини тинглаб ўтиришни яхши кўрар эди. Ундан ташқари, бугун кечаси бечора беш-олти марта «қатнаганидан» далага чиқиб, сигир ўтлатиб юриш унга хийла жабр бўлар эди.

Шундай қилиб, сигирни мен боқадиган бўлдим. У уйда қоладиган бўлди. Хўжайин оғилхонадаги ола сигирни кўрсатиб, олиб чиқишни буюрди. Сигир жонивор оғилхонадан олиб чиқишда жуда ювош кўринди. Етаклаб олиб кетдим. Сигир орқамдан эргашиб келарди. Бир оз йўл юриб, тўқайга яқинлашганда сигирнинг қадами сустлашиб қолди. Орқага тортилди. Жонивор чарчаб қолди шекилли, деб ўйлаб, орқасига қўлимдаги хипчин билан бир урарманми, сигир ўзини ерга кўтариб

урди. Кўзлари олайиб кетган, оғзидан кўпик чиқариб дағ-дағ титраб, оёқларини силкитар эди. Жуда ҳам кайфим учиб кетган, нима қилишимни билмасдан сигирнинг атрофида парвона бўлиб айланар эдим. Ерданга қақрай десам, ҳеч ким йўқ...

Шу аҳволда типирчилаб ётган, теринг сангобда чиригур сигир бирдан ирғиб ўрнидан туриб, думини хода қилиб бир қочиб берди. Қани энди бу ҳаром ўлгур ўзига етказса. Хўжайиннинг ота мерос, қадрдон сигири бўлгани учун кўздан йўқолмасин деб, мен ҳам оёқ-поёқларимга тикан-чўкиртак кирганига қарамасдан, жонимнинг борича уни қувлар эдим. Гўштинг олақарғага хомталаш бўлгур, мен етиб боргунимча ўт чимдиб туради, етиб борганимдан кейин, менга бир қараб қўяди-да, худди сағрисига бўка тушгандай яна ўйноқлаб қочади. Кечгача шу зайлда сигир қувлаб умрим ўтди. Кун бўйи унинг бошбоғини қўлга киргиза олмадим. Ит қувлаган тулкидай ҳолдан тойган эдим. Кун ботишга оққанда бутун кучимни оёғимга тўплаб, астойдил чошиб бошбоғини қўлга киргиздим. Минг силташига қарамасдан маҳкам ушлаб судрай бошладим. Минг машаққатлар билан қўрғонга етказиб оғилхонага боғладим.

Рангим ўчиб кетган бир ҳолатда Омоннинг ёнига келдим. Омон ўзининг муҳаббат қўйган арқон каравотида ёнбошлаб ётар эди. Ҳол-аҳвол сўрадим:

— Ҳа, ишинг қалай, Омон оғайни?

— Э, сўрама ўртоқ,— деди,— бўкиб қолдим.

— Ие, нимага бўкасан?

— Сен кетганингдан кейин хўжайиннинг бир-икки қур ошналари меҳмон бўлиб келишди, уйда десанг, янгаларим тушмагур жуда ҳам пазанда экан, минг турли ноз-неъматларни пишириб чиқариб турибди, ҳали манти, ҳали тандир кадоб, ҳали лағмон, ҳали ҳолвайтар дейсанми, ишқилиб, ноз-неъматларнинг ичига кўмилиб кетдим. Битта-битта чўқилаб қорним ёрилгундай бўлиб кетди. Кечаги сабзихўрликнинг бугун ҳиссаси чиқди. Ундан кейин меҳмонлар тарқалишди. Хўжайиннинг уч-тўртта қўшни деҳқонлардан олеси бор экан, менга чўтни қўлтиқлатиб олдилар, орқаларидан эргашиб юрдим. У қарздор деҳқонникига борамиз, бу қарздор деҳқонникига борамиз. Ҳаммаси ҳам: «Қани, бу ёққа, бу ёққа», деб таклиф қилишади. Чўт кўтарганимни кўриб, «бойнинг мирзаси», деб бечоралар мени ҳам сийлашади. Палов дейсанми, шўрва дейсанми,

қўй-чи оғайни, мени гапга солма, жуда оғир бир аҳ-
волда бўлиб, бўкиб ётибман, овқат босди, овқат!

Бу ноз-неъматларнинг кўпини мен фақат отиниги-
на эшитган эдим. Жуда ҳам Омоннинг бахтидан кунла-
шар эдим. Энди қандай бўлса ҳам Омонни лақиллатиш
керак эди. Чунки, эртага эганг ўлгур, тутқалоқлик си-
гирни у ўтлатгани олиб борса, чўт қўлтиқлаб меҳмон-
дорчиликда юрсам, деган фикр бошимдан кетмас эди.

— Хўш, сенинг ишинг қандай?— деб сўради Омон.

— Э, меники ҳам, қўявер, тозаям маза қилдим-да,
бу жонивор сигир шундай ёввош, шундай бир барака
топгур эканки, етаклаб олиб юриб, бир уватга қўяман,
худди қозикқа боғлаб қўйгандай ўша ердан бир қарич
қимирламасдан ўтлайди, ўтлаб турган жойида ўт соб
бўлиб қолса, «нарёққа ўтсам мумкинми», дегандай қи-
либ менга секин қия қараб қўяди. «Ҳа, жониворгина»,
деб етаклаб нарироққа жилдириб қўяман. Шундай қи-
либ, қарасам, сигир эмас, жоннинг роҳати экан, кейин
бир серўтроқ уватга етаклаб олиб бориб қўйдим-да,
ариқ бўйидаги толнинг салқинида маза қилиб уйқуни
урдим. Икки-уч кундан буён бўлган ҳамма ҳордиқла-
рим чиқиб кетди. Яхши ҳам бу ерда қолмаганим, меҳ-
монларга хизмат қилавериб, тоза ҳам чарчаган бўлар
эканман.

Омон ҳам менинг гапимга «пук» учган бўлса ке-
рак, икки гапнинг бирида «ҳаҳа-ҳаҳа» деб қўяр эди.

Кечқурунги овқатга хўжайинниқидан айрон-атала
чиқди. Овқатнинг сал «хашаки» роқлигидан таажжуб-
ланиб Омонга қарадим, Омон фаҳмлади шекилли:

— Бу овқат, лекин менга тўғри келади,— деди.—
Бу кунги еган овқатларимнинг ҳаммаси ҳам зўр, ис-
сиқ мижоз овқатлар эди, энди шуни ичиб олсам бас,
шу билан ичимда қалашиб қолган ҳалиги овқатларни
ҳазм қилиб юбораман,— деб ича бошлади.

Мен ҳам:

— Хайр, бизнинг насибамиз ҳам шу экан, куни
бўйи ухлагандан кейин зўр овқатни ҳам кўтармайди,—
дедим-да, ичавердим.

Эрта билан уйқудан туриб хизматга қоим тургани-
мизда, хўжайин яна кечагидай икки нон, бир чойдиш
жийда пўстлоқ чой кўтариб чиқди.

— Хўш, йигитлар,— деди у,— бугун нима қила-
миз. Ким нима иш қилади?

— Хўжайин, бир маслаҳати бўлар,— деди Омон.

Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон:

— Инсоф ҳам керак,— деди,— бугун сен зиёфатда
қол. Мен сигир боқишга бора қолай, лекин сенга айтиб
қўядиган бир насиҳатим бор, ука. Хўжайин ҳали меҳ-
мондорчиликка бориш олдидан яримта нонга сузма
суртиб чиқариб беради. Сен уни ема. Бунинг маъноси
шуки: «Агар меҳмонга олиб боришда тўйдириб олиб
бормасам, суқлик қилиб, мени уялтириб қўяди, не қил-
са таги паст, баднафс очкўз-да», дегани бўлади. Сен
хўжайинга раҳмат дегину сузма нонни емагин,— деди.

Мен ҳам унга сигир боқиш тўғрисида баъзи масла-
ҳатларни бердим.

— Омон,— дедим,— менинг фикримча, арқон кара-
вотингни ола кет. Кеча захда ётавериб, менинг белим
оғриб қопти. Ҳозир куз тушиб қолган вақт, айниқса,
тўқай ер, захкаш, сигирни ўтлатиб қўясан-да, ўзинг
каравотни бир салқин жойга қўйиб, маза қилиб ухлай-
верасан.

Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига
мен унадим. Омон бориб оғилхонадан сигирни ечди.
Ғулмо гардишдан арқон каравотни орқалаб олиб чиқиб
кетди. Бир нафасдан кейин ичкаридан хўжайин чиқди.

— Омонбой қани?

— Хўжайин, бугун сигирни у боққани олиб кетди.

— Яхши, яхши,— деди хўжайин,— чойни маза қи-
либ ичиб олдингизми, қани бўлмаса туринг!

Ўрнимдан турдим, қўлимга кетмон билан болта-те-
шани берди. Қўрғоннинг орқасига олиб чиқиб, тепаси
ер баравар кесилган иккита терак тўнкасини кўрсатиб:

— Қани, бир ғайрат қилиб, мана шу тўнкаларни
ковлаб чиқариб беринг, қишда ўзларингиз маза қилиб
гулхан қиласизлар. Кеча Омонбой барака топкур ҳам
тоза ғайрат кўрсатди-да, бундан ҳам катта икки тўн-
кани ковлаб чиқарди. Ҳалол йигит экансизлар, барака
топкурлар,— деди.

Мен дилимда: «Меҳмонлар келгунча биттасини
ковлар эканман-да», деб ўйладим. Тамом ғайрат билан
ишга тушиб кетдим. Кун қиёмдан оққанда қўлида
яримта ноннинг юзига сузма суртиб хўжайин чиқиб
қолди.

— Ҳа, баракалла, азамат, баракалла! Қани, мана
буни бир маза қилиб еб олинг.

«Бугун хўжайинниқига меҳмонлар келишмайди-
ганга ўхшайди. Энди чўт қўлтиқлаб қарз қистагани
борар эканмиз-да», деб ўйладим.

— Йўқ, хўжайин, қорин тўқ. Ҳеч нима егим кел-

май турибди, — деб сузма суртилган нонни олмадим.

Хўжайин кўп қистаб ҳам ўтирмади:

— Майлинг бўлмаса, сизлар ҳали ёш, ичларингизда мой қайнайдиған йигитларсиз, — деб нонни қайтариб қўрғонга олиб кириб кетди.

«Ё қарз қисташга борамиз, ё меҳмондорчиликка борамиз» деб умидвор эдим. Ҳали кутаман-ҳали кутаман, ҳеч гапнинг дараги йўқ. Меҳмондорчиликка боришнинг ширин хаёлида очлигимга ҳам қарамасдан биринчи тўнкани ковлаб чиқариб, иккинчисининг ҳам бир тарафини очиб қўйдим. Тўнкалар жуда ҳам чатоқ, серилдиз экан. «Энди бўлди», деганингида тагидан яна битта йўгон илдиз чиқиб қолади.

Кун ботишга яқин иккинчи тўнкани ҳам қулатдим. Жуда тинкадан толган эдим: «Уҳ», деб бориб, ўрнимга чўзилдим. Шу пайтда Омон ҳам келиб қолди. Елкасида каравот, ранги бўздай оқариб кетган, сигирни маҳкам ушлаган, «ҳорма-бор бўл» ҳам қилмасдан каравотни ерга қўйиб, сигирни олиб бориб оғилхонага боғлади.

Ҳар икковимиз бир-биримизни алдаганимиз учун андиша қилар эдик. Омон мени эски кеки юзасидан алдаган экан, мен уни шунчалик қизиқчилик қилиб алдаган эдим. Чамаси, девона сигир кечаги менга қилган «хунари»ни икки баравар ошириб Омонга ҳам кўрсатибди. Каравотни қўйиб сигирга қарай деса, биров ўғирлаб кетиши мумкин, сигирни қўйиб каравотга қарай деса, сигир бир зумда кўздан йўқолади. Хуллас, бечора Омон каравотни орқалаб олиб, кун бўйи сигир қувлабди. Елкалари шилиниб кетибди. Оёқларига тиканлар қадалиб тўлибди.

У менга гапирмас эди. Мен бийронлик қилиб, уни юпатдим:

— Шукур қил, оғайни, яхши ҳам каравотинг темир каравот эмас экан.

Бир нафас герсайишиб ўтирдик.

— Кўздак оғайнимиз, Омон! — дедим. — Бундай бир-биримизни алдаб юришимиз яхши эмас. Кел, ҳали ҳам кекни ташлайлик. «Маслаҳатли тўн тор келмас», деганлар. Бир иш бўлса маслаҳат билан қилайлик. Мен ҳам бугун «зиёфат» еявериб жуда ҳам сассиқ кекирдак бўлиб кетдим. Ростини айтсам, хўжайинга «мирза»лик қилишдан ҳам бўларим бўлди.

— Дуруст, — деди Омон. — Кел, ука, шаҳарга тушиб кетайлик, ахир очдан ўлмасмиз. Бу хўжайиннинг

жуда худо урган одам кўринади... Бугун кечаси бир амаллаб қочамиз.

— Қуруқдан қуруғ-а!

— Ҳа, бўлмаса нима қилар эдинг, том тешиб, тим урармидик.

— Муздани чиқариб кетсак бўлар эди.

Бояги, мен домланикида, эшонникида юравериб хийли қўли эгриликка ўрганиб қолганман. Эгаси йўқ мол афандиники, деган маъқул гапга кўникиб кетганман. Омонни йўлдан чиқариб, бойнинг бирорта молини ўлжа қилиб кетиш пайида эдим.

Узоқ тортишувлардан кейин Омон ҳам кўнди. Бизни икки кундан буён саргардон қилган тентак сигирни сўйиб, унинг гўштини кўтарганимизча олиб, шуни сотиб тирикчилик қилмоқчи бўлдик.

Кечки овқатга хўжайин ширқовоқ қилдирган экан, олиб чиқиб олдимишга қўйди ва қовоқнинг мўъжиза эканини мақтаб-мақтаб, буни ичган киши дўзах бетини кўрмаслиги тўғрисида гапириб кетди.

Овқатдан кейин хўжайин дарвозани қулфлаб ичкарига кириб кетди. Биз яна жойимизда ётиб уйқуга кетдик...

Ярим кечадан ўтганда Омон уйғотди. Икковлашиб оёқ учи билан оғилхонага кирдик. Мен не қилса ҳам эшак сўйиб корафта бўлиб қолган саллоқ. Жинни сигирни йиқитиб оёғини бойладик. Омон ёнидан пичоқни олиб берди. Пичоқни бир-икки ёнимга қайрадим-да, «бисмилло оллоҳу акбар», деб сигирнинг бўзига пичоқ тортиб юбордим.

Наридан-бери ичак-човоғини ағдариб ташлаб, терисини шилиб, энг яхши жойларидан, суяксиз қилиб, уч пудча гўштни оғилхонадан кунжара солиб қўйилган қопни бўшатиб, ўша қопга тўлдирдик. Мен тўнка бўлиб турдим. Омон томга чиқди. Аввал қопдаги гўштни, ундан кейин арқон билан мени тортиб олмоқчи бўлди.

Ой ботиб, кеча қоронғилашиб қолган. Жуда авайлаб, тусмол билан ҳаракат қиламиз. Омон томда. Лекин менинг кўнглимга сал шубҳа келиб қолди. «Балки бу гал ростакан қилиб мендан ўчини олар, ўзи кетиб қолар-да, мен бу ерда хумчага тушган сичқондай қамалиб қоларман», деб ўйладим-да, дарров қопдаги гўштни бўшатиб ичига ўзим тушиб олдим. Қопнинг лабига битта кесак ўраб, арқонни маҳкам қилиб, боғлаб, «торт», дедим. Омон зўр билан тортиб олди. Мен ўша

пайтларда уч пуддан ортиқ келмас эдим. Омон мени гўшт деб ўйлади. Дарҳақиқат, менинг фикрим тўғри чиқди. Қопни тортиб олгандан кейин пастга қараб:

— Қўлга тушдинг-ку, қани энди хўжайинга жавоб бериб кўр, ҳа, номард!— деди-да, инқиллаб-синқиллаб, секин авайлаб, қопни арқон билан кўчага туширди. Узи томнинг пастроқ жойини мўлжаллаб сакраб тушди-да, қопни кўтара жўнаб қолди.

Шундай қилиб, бир бутун сигир гўштидан бир чайнам ҳам бизга насиб бўлмади. Шунча оворагарчилик бошимизга юк бўлди.

Омоннинг орқасида жуда секинлик билан нафао олиб борар эдим. Йўлда «уҳ» деб қопни ерга қўйиб, бир-икки жойда дам ҳам олди. Билмайман, қайси қишлоққадири кириб борар эдик. Мен қопнинг ичида бўлсам ҳам, кун ёришаётганлигини сезар эдим. Йўлдан бир ит чиқиб қолди. Омонни талади, қишлоқнинг ҳар томонидан вовиллашиб бошқа итлар етиб келди. Омонни ўраб олиб атрофида турар эдилар. Итлардан бири келиб қопни тишлади. Итнинг тиши қоп, кийим-бош аралаш бўксамга ханжар ургандай ботган эди. Чидаб туролмадим:

— Вой-дод, Омон, юқорироқ кўтариб ол!— деб қичкириб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Омон сигир гўшти тилга кирганлигидан қўрқиб кетиб, қопни ташлаб юборди. Ана шунда бир қоп гўшздай ерга шилқиллаб тушдим.

— Бу сенмисан, гўштмисан? Гўшт бўлсанг, ўзинг қани, ўзинг бўлсанг гўшт қани?

Омон довдираб, нима дейётганини ҳам билмас эди. Қопдан чиқдим. Икки киши бўлиб қолганимизни кўрган итлар аста-секин чекина бошладилар.

— Қани юравер, бердисини кейин айтаман.

Омон хомуш эди. Бир-биримизга қарамай тонг азонда қишлоқ йўлида кетиб борар эдик.

IV бўлим

Омон шунчалик дарғазаб эдики, жон оғритгани жондор қидирар эди. Кўча четида ўсиб ётган олчалардан қамчи дастасидай биттасини шартта синдириб, дадаси ясаб берган пичоқча билан новданинг учини, тагини кесиб, таёқча ясаб олди. «Тагин шу таёқча билан мени савалаб қолмасин», деган хавотирда мен ҳам

ўзимга уникадан йўғонроқ таёқ тайёрламоқчи бўлдим. Битта ўрик кўчатини синдириб:

— Огайни, пичоқчангни бериб тур, шуни текислаб олай,— дедим.

— Пичоқни ҳаром қиласан, нас босган,— деди Омон.

— Мен нас босган бўлдимми? Сен билан шунча юрдим, бирор марта чўмилганингни кўрганам йўқ! Юзқўлингни ҳам ўлгунча эринчоқлик билан гиёванлардек сесканиб аранг ювасан. Қўлтигингга қўл урсанг, бир кафт бит чиқади. Мана мен ўтган ҳафта Қаласда ярим соатча чўмилдим. Кўйлак-иштонларимни ҳам отқулоқ ўтдан совун қилиб тозалаб ювдим. Сен нас бўлмай, мен насми?

— Бўпти,— деди Омон.— Нас бўлмасанг педирсан, орқа этагингда намоз ўқиса ҳам бўлаверадиган педлардан.

— Сенчалик шумқадам болани умримда кўрмаганман.

Орамиздаги жанжал кучайиб борар эди. Омон менадан гина қилганча бор эди. Чунки у гўштни сотиб, гуппи тиктирмоқчи, чақмоқи телпак олмоқчи экан.

— Қуруқдан-қуруқ шўппайиб шаҳарга тушиб кетаверамизми, кўрган-билган не дейди, шунча вақт санқиб юриб, икки бармоғини бурнига тиқиб бораманми, ўзинг ўлгунча нас босган пед деганимча бор бола экансан, сен билан бирлашганимдан буён ишим ўнғалганини билмайман. Сен йўлиқмаганингда ҳов анов пулга тўқли олган бўлардим, ҳалигача тўқлим — қўй, қўйим — бия, биям туя бўларди,— деб мени койирди.

— Бунинг маслаҳати ҳали ҳам осон,— дедим.— Дорбозга шогирд тушсанг, духобадан шим қилиб беради. Ҳаммомга ўт қаловчи — гўлохликни ўргансанг, эртаю кеч ўт олдидан жилмайсан, гуппи билан чақмоқи телпакнинг ҳам кераги бўлмайди. Қўй, бия, туя, бу гаплар энди ортиқча зийнат, бекорчи ташвиш, ем-хашакни қаердан топасан? Унинг устига ҳовлинг кичик. Бу ҳайвонлар учун катта сарой қуришинг керак. Ҳали ҳам бу машмашаларни хаёлингдан чиқар-да, ҳар шанба куни билан чоршанба мол бозорга бор. Ҳимматингни баланд тут. Бозорни ўз оғилхонанг деб ўйла, бутун шу ҳайвонлар ўзимники деб дилингдан ўтказ. Буларга ҳам қаноат қилмай, кўнглинг фил истаб қолгудай бўлса, Юпатовнинг от ўйинхонаси қочиб кетгани йўқ. Билет олиб кўришга, албатта, сенда нақд ақча бўлмайди.

Узингни эҳтиёт қилиб ташқаридан, тахта тирқишидан ёки ўша атрофдаги биронта дарахтга чиқиб кўришинг мумкин. Аммо ҳали айтгандай қоровулнинг илон қамчисидан эҳтиёт бўл. Қани, юр, узун гапга фурсат йўқ, шаҳарга тушиб сени кутиб ётган бунча дов-дастгоҳ, иззат-давлатларни томоша қил, — дедим.

Омон, отаси ҳам қилиши мумкин бўлмаган бу маъқул ва жўяли маслаҳатни, паларда тухум ютгандай ўқчиб, ижирганиб тинглади. Энг охирида зардаси қайнаб кетди:

— Сендай оғайнидан менга ҳаром ўлган сигирнинг елини яхши эди, нима қилса ҳам совунгар пул тўлаб олар эди-ку. Хайр. Совуқ дийдорингни қиёматда ҳам кўрмай, — деди-да, келган йўлига қараб қайтиб кета бошлади.

Қаерга ҳам борар эди? Йўл қайтса, сигири сўйилган бойнинг одамлари уни тутиб олиб, миршабга топширади, умри Сибирда ўтиб кетади. Бари бир, тентираб, ҳалаканинг итидай санқиб шаҳарга қайтади. Бу жиҳатдан кўнглим тинч, қорним тўқ эди. Орқасидан қичқирдим:

— Мулла Омонбой, шаҳардаги қўшчи-кулончи, сайис, мирохўр, бою боёнлар, ошна-оғайниларингизга хат-патингиз йўқми, Орифхўжа эшон, Мақсудхон дума, Гуломхон қозиларга¹ номингиздан салом айтиб қўяйми?

Омон чурқ этмай борар эди. Орамиздаги жанжал пуч ёнғоққа арзимайдиган бўлса ҳам, ҳар иккаламиздаги ўжарлик ўзимизга етарли эди: қайтиб келишга у ор қилар эди, мен бўлсам отдан тушсам ҳам эгардан тушмас эдим. Мен кимман, ахир. Омон қўсқига бўйсуниб кетавераманми!

Хўш, энди ўзимизга навбат, ўзгинамиз, яъни мен нима қиламан, қаерга бораман?

Бу вилоятлардан умидим узилган, кимсан, Кўктерак, Эшонбозор, Қоплонбек, Шаробхона каби шаҳри азимларда (кўп воқеаларни ушбу саргузаштда ёзганим йўқ) қилмаган ишим қолмаган, етти иқлимда номим ёмонликка ёйилган, мазкур мамлакат ва вилоятларга қайтишим мумкин эмас. Оиламизга — онамнинг олди-га борай десам, уст-бошим юпун, оёғим яланг, ҳаммом тушган бўталоқдай шир яланғочман. Онам шўрлик-

¹ Революциядан илгари Тошкентнинг кўзга кўринган бойлари — шаҳарнинг «муътабарлари».

нинг бева-камбағал рўзгорига жодидай жағ билан боришим ўзимга ҳам ўнғайсиз, уларнинг ҳам менга кўзлари учиб турмаган бўлса керак. Аммо, бари бир, менинг олдимда битта йўл бор эди, холос, у ҳам бўлса шаҳар. Ундан ташқари ҳали баён қилганимдай, саёҳат қилинган ерлардан ҳадигим зўр.

Омон билан тотувчилик вақтларда, менга бир иш ўргатган эди. У ҳам бўлса, «тўдага ур» фалсафаси. Қишлоқдан-ку бадарғаман, чумчуқдек жоним билан шаҳарга тушиб кетсам, «қора пўстакдан бурга қидириш қийин» дегандай, шаҳардан мени ким ҳам топиб ола қолади?

Шаҳар.

Шаҳар. Савдогарлар, миршаблар, гадойлар шаҳари. Селдан сўнг лойқаланиб оққан дарё. Шу дарёнинг мурдор тўлқинлари ичида мен шўрлик нима, битта хасчўпдек ютилиб кетишим мумкин. Аммо мен ўзим эса шаҳарни астойдил ёмон кўраман. Кўкнорининг исириқ солган декчасидай бадбўй шаҳарда мен димиқиб кетаман. Яна ўша мустаҳаб қилмаган, ёғ босган башаралар, узун-узун расталарнинг дўкончаларида газчўп ушлаб, харидор кутган ялқов бойваччалар, чарви еган мушукдек кўзи ялтироқ ҳаннотлар, оқсоқ лайлакнинг соясидай аранг-аранг судралувчи бир тўда тиланчилар, улар-булар, хулласи, мен шаҳарни ёмон кўраман.

Атторликни айланиб чиққандан кейин бир қозоқнинг боласи:

— Дада, бу дўкондорлар нима иш қиладилар? — деб дадасидан сўраган экан:

— Эй, ўғлим, булар бозор куни халқни алдайдилар, бегим куни бир-бирларини алдайдилар, — деб жавоб берган экан дадаси. Бир оз камситиб айтибди. Булар ҳар куни, ҳар соат халқни алдайдилар.

Нима қиламан, осмон узоқ, ер қаттиқ. Қиличини кўтариб қиш келаётир. Мен ахир кўчиб кетган қишлоқнинг тандири эмасман-ку, қишин-ёзин оғзимни очиб, эснаб ўтирсам. Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак. Ёз кунлари жазиллатиб товондан узадиган қизғин йўлларга кеч кузакнинг салқин ивишиги тушган. тупроқ оғирлашган, чанг кўтарилмайди, сувлар тип-тиниқ. Баъзи совуқроқ тонгларда шабнам ҳам тушади, ариқларнинг чети кўкка теккан сигирнинг қаймоғидай юпқа ширава боғлайди. Бева онамни, етимча сингилларимни кўп ўйлайман, ичим ачишади.

Нега мен бундай ношуд бола бўлдим, кимга бўлса

ҳам шогирдми, югурдакми бўлиш керак, бирор нима топиб онамга қарашиб юборишим керак-ку, дейман. Утинаман, ўз-ўзимни койийман, баъзан-баъзан йиғлаб қўяман. Аммо шу ҳолда уйга қайтиш қийин.

Омоннинг ўчиб кетган қораси орқасидан термилиб, ўзимнинг юқоридаги гўдак фалсафаларимни мулоҳаза қилар эдим. Ер совуқ, оёғимни обжувазнинг пойкўпидай бирисини олиб, бирисини қўймоқдаман. Кечаси билан Омон бечора икковимиз ўз ташвишимиз билан овора бўлиб кетиб, совуқни унча сезмаган эканмиз.

Узоқдан карвон қўнғироғининг овози эшитилди. Қўнғироқ жаранги, кимсасиз қоронғилиқда меҳрибон оҳанг билан дилга далда бериб, уфқда эриб кетар эди.

Нили саҳролардан карвон ўтган чоғ

Унга пешвоз чиқар ҳаттоки саҳар.

«Гул тонг», деб, «гул тонг» деб урган қўнғироқ

Бахтли келажакдан беради кабар.

Карвон яқинлашиб етиб келди. Ун беш чоғлик туя, уларни бешта-бешта тиркаб, етаклаб эшак минган чол, бир ёш йигит келарди. Туяларга ортилган хашаклар, туяларнинг тумшуғи, чолларнинг соқол-мўйловлари ғира-шира қиров боғлаган. Мен бирданига карвонга яқинлашиб:

— Йўл бўлсин, акалар?— дедим. Тўсатдан, томдан тараша тушгандай бу сўрашиш карвонни чўчитиб юборди.

«Алай бўлсин!» деб берилиши лозим бўлган одатдаги жавоб ўрнига олдинда эшак минган чол етаклаган ит менга ташланди. Яхши ҳам чол шаҳарга ўрганмаган итни адашиб кетишидан қўрқиб, эшакнинг қанжигасига боғлаб олган экан, бўлмаса пок титиғимни чиқарар экан. Маълумки, итдан юрак олдириб қўйганман. Ярим соатгина илгари қоп ичида туриб итлар билан учрашган эдим. Сағримдаги тишнинг алами ҳали тарқалгани йўқ.

— Нима қилиб бу ерда турибсан, чироғим, яхшиликка бўлсин эди,— деди чол.

— Шаҳарга тушмоқчи эдим, янглишиб қишлоқдан барзақт чиқиб қолибман, йўлдош кутиб турган эдим, бахтимга сизлар келиб қолдингиз,— дедим.

— Ҳов анави қирнинг устида ҳам бировинг кетаётганми, ўзларинг неча киши айтақўй, чироғим, итни ешайми, йўқми?— деди чол.

— Қизиқ одам экансиз, мен итни ёқтирмайман. Қирда кетаётган кишини бўлса танимайман. Қўй оғзидан чўп олмаган худонинг бандасиман. Йўлдош бўлишдан ҳазар қилсангиз, нима ҳам қилардим. Зорим бор, зўрим йўқ, ўзим орқангиздан сизни қора тортиб кетавераман,— дедим.

— Вой-вой,— деди чол,— чакакликкина мол кўринасан, қирдаги киши нега сени сўкиб кетаётибди бўлмаса?

— Сўкса сўкаверсин, мен эшитмагандан кейин оғзига келганини ўтласин.

— Танимайман дегин?

Ичимдан зил кетдим. Нима дейишимни билмай қолдим. Индамасдан эргаша бердим. Кейиндаги туя етаклаганлар ҳам менга шубҳа билан қарай бошладилар. Ўртага тушган бу совуқчиликни устимдан кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб, чолга гап отдим:

— Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, отахон?

— Ҳи, ҳи, қув бола кўринасан, юлдуз отини билиб ядачилик¹ қилармидинг?— деди-да, бошини осмонга кўтариб, шарқ томондан ярқираб чиққан юлдузга қаради:

— Мана буми? Бу юлдузни «Зухро» дейдилар, асли бир камбағал кишининг қизи экан. Ота-онаси ўлгандан сўнг, подшо бунга совчи қўйдирибди. Зухро қиз: «Ўзимнинг севганим бор, шунга тегаман», дебди. Подшо қизнинг севганини топтириб дорга осибди. Дорнинг ёғочи узун, жуда-жуда баланд экан. Қиз кечаси келиб севган йигити осилган дор ёғочига тирмашиб чиқаверипти, чиқаверипти, бошига етибди, ундан у ёғи осмонга бир қадам йўл экан. «Бир кунмас, бир кун, ерда зўравон подшолар йўқолса қайтиб тушарман», депти-ю, кўкка чиқиб кетибди. Ана ўшандан буён ҳар куни тонготарда кўкдан ерга мўралаб қўяркан. Бу юлдуз тонг қидирганларнинг манглайига чиқади, ухлаб ётганлар буни кўролмайдилар...

Чол қўли билан осмонда турли шакллар чиза бошлади:

— Ҳув анов, шимолдагиси, Олтинқозиқ юлдузи. У юлдуз осмоннинг ўқи бўлади. Шунга қараб юрган киши, йўлдан адашмайди. Мана бу тўкилган тутдай чўзилиб кетган ёруғлиқ Сомончининг йўли. Мана шу

¹ Гўё юлдузга қараб ёмғир ёғдира оладиган сеҳргар киши.

йўлнинг остида ота-боболаримиз минг-минг йилдан бери қатнаб келган. Мана мен ҳам шу йўлдан қатнайвериб қартайдим. Тушундингми, ядачи бола?

Гаплашиб кетсанг йўл қисқаради, дегандай шаҳарнинг Чигатой дарвозасига келганимизни сезмай қолибмиз. Олдиндаги нортуя бўйнига осилган қўнғироқ данғир-дунғир чалиниб борар эди. Шаҳарнинг тор кўчаларида янграган қўнғироқ овози деворларга урилиб майдаланар, ерга тўкилар эди.

Тўхтажонбойнинг масжидига яқинлашганда, қудуқнинг қолипи сингари мезанадан ярим белини чиқариб кучанаётган манқа сўфининг:

— Ҳайна хананхола... Ҳайна хананхола... — деган овози эшитилди. Беш кунлик бевафо умрида бундай хушқироат овозни ҳатто ўз жинслари ўртасида ҳам эшитмаган чолнинг ити чўчиб кетди, сўфига жўровоз бўлиб увламоққа бошлади. Чол қўлидаги таёқ билан итни бир туртиб тўхтатди.

— Бунинг нима деб бақираётибди, ўғлим?

— Шўрликка худо икки дардни бирдан берган экан, ҳам манқа, ҳам сўфи, ҳозир мезанадан тушолмай бақириб ётибди, — деб ҳазиллашдим.

Оёқ кийимлар сотиладиган вофурушлик растасига келганда чол билан хушлашиб ажрашдик. Чолнинг ити ҳам менга ўхшаш растадан қўрқар экан. У думини чотига қисиб, эшакнинг пинжига суқилиб, олазарак бўлиб кетар эди. Жуда раҳмим келди. Бу раста ичида ҳар қадамда эснаб, керишиб, нос чекиб турган қоровулларнинг «кимсан?» деяверишидан зеркиб, қассобликка бурилдим. Қассоб бозорида бир катта қора кўп-пак бир қанча итларни эргаштириб изғиб юрар эди. Мени кўриши билан ириллай бошлади. Узр айтиб, совунгарчиликка бурилдим. Бу ернинг итларида ҳам худди шундай муомала — чопсам қувлайди, тўхта-сам — теваракка давра қуради. Қадамни илдамроқ ташлаб эски хотин ҳаммомнинг ёнидан кулоллик орқали Каппонга қараб йўл солдим. Қаерга кетаётибман — ўзим ҳам билмайман, мени кўр тақдир етаклар эди.

Бу йил ит йили эканми, билмайман. Кулолликда ҳам мени итлар тинчитмади.

Дуруст, қассоб бозорининг итлари-ку, мени без тергани келган, деб қизганиши мумкин эди. Совун бозоридагилар қириндилардан иборат ризқларига шерик бўлади, деб ўйлагандирлар. Хўш, кулолликнинг итлари

нимани қизғанади? Мен қуруқ, бўш хумни, ошсиз сопол товоқни ёки сув тегмаган қувурни еб қўяманми?

Энсам қотиб йўлимдан кетиб боравердим. Маҳқама бозорининг бошига, Ҳасти Уккоша деган мачит рўпарасига чиқдим. Уккоша дегани бир одамнинг исми экан. Бу одам араблар бизнинг Урта Осиёни босиб олганларида лашкарбоши бўлиб келиб, шу ерда ота-боболаримизнинг ўқиға учиб ўлган экан. Кейин араб ҳокимлари унинг қабри устига мачит кўтариб, нишонлаган эканлар. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деган муросасоз мақол юзасидан шаҳарларимизни вайрон қилган, ота-боболаримизни ўлдирган, халқимизни ёппасига қул қилувчилардан бири бўлган Уккошанинг мозори бу замонга келиб зиёратгоҳ бўлиб қолган эди. Мозор тагидан чиқадиган сизот сувлардан пайдо бўлган бир булоқ ҳам бор эди.

Бу мозорга ва булоққа халқнинг ихлоси жуда баланд эди. «Бу мозорга сиғинган, бу булоқ сувидан ичган ёки чўмилган киши нес бўлса тузалади, шол бўлса юради. Кўр бўлса кўзи очилади», деб ишонар эдилар.

Ҳасти Уккошадан кунботар томонга кетаверсангиз, чала новвойликка чиқар эдингиз.

«Оғзи қаро аломат, ичи қизил қиёмат — уни топинг дилбарим», бу ҳамма биладиган оддий топишмоқ, яъни тандир.

Катта-катта тандирларда алангаланиб ўт ёнмоқда эди. Кўкси очиқ бўз яктак кийган, чаккасини боғлаган кишилар, тез-тез лахча чўғли тандирларнинг ичига кириб-чиқиб, иссиқ нон узмоқда эдилар. Гўё қуёш қорхонасида тўлин ой ясалмоқда эди. Қизил мағиз, лоларанг бўлиб пишган нонларнинг юзи офтобдан ҳам иссиқ эди.

Қани энди жилдираб оқаётган шу ариқнинг лабига ўтириб олсангу, шу нондан бир саватини олдингга қўйиб қўйсалар, ҳеч қандай такаллуф бўлмаса, сувга бо-тириб еяверсанг, еяверсанг. Саватдан нон узилмаса, ариқдан сув. Тўйдим деганимда, ўрнингдан туриб бир керишиб қўйсанг, ҳеч ким сендан пул сўрамаса. Кейин новвойга: «Раҳмат, ака!» десанг-да, йўлингга кетаверсанг.

Аммо бундай пайтларда биздай камсуқумларни ноннинг саховатли ҳидигина тўйдира оларди. Исиниш баҳонаси билан новвойхонанинг эшиги олдида ноннинг ҳидини ҳидлаб турар эдим.

Елкасига рўмол ташлаб, сағри ковшини чарви ёғи

суриб ялтиратган олтмишлардан ошган, лекин бир оз букчайган чол келиб бир рўмол нон олди. У остонадан чиқа туриб, менинг уст-бошимга бир қур синчиклаб қареди-да: «Ҳим-м. Отанг айлансин, болам, мана шу нонни кўтариб элтиб бермайсанми?» — деди.

«Хўп», деб қўлидан тугунни олдим. Орқаладим. У олдин, мен кетин кета бошладик. Чол оёқ остида учраган қоғозларними, латталарними ҳассасининг учи билан аввал бир титкилаб текшириб, кейин ердан олиб девор ковакларига тиқиб кетар эди. Орқамда иссиқ нонлар. «Менга улардан бир бурда тегадими ё йўқми, ёки китоб ортилган эшакдай бебаҳра қолавераманми?» деб ўйлайман. Чоли тушмагур шунча нонни нима қилади, ё тўйи бормикин, тўйга бўлса — бу нон кам, рўзғорга деса — кўп. Бу одам каллаи саҳарлаб, товуқ қўноқдан тушмасдан қаёққа етаклаб кетаётибди? Нарироққа бориб, жарликка бурилдик, сув ёқалаб борар эдик. Чол майин овозли, жуда ҳам хушгап чиқиб қолди:

— Нима қилиб тонг азонда тентираб юрибсан, болам? Нима йўқотган эдинг?

— Даладан тушдим, ота.

— Ҳа, шундай бўлади, болам. Тошкентнинг таригини еган чумчуқ Маккатуллодан қайтиб учиб келади. Ота-онанг борми?

Гапни чўзиб ўтирмаслик учун «ўлиб кетганлар», деб қўя қолдим.

— Шунақа бўлади. Ота-она деган мўрт келади. Ҳай, зарарсиз. «Яхши бузоқ икки онани эмибди», дегандек, ўзинг эпчил бўлсанг, ота топиб оласан. Отаки топилади, она деган ўз оёғи билан келади. Ишқилиб, катта Чорсудан омон-эсон ўтиб олибсан. Марра сеники. Ёмонлар кўпайиб кетган. Ҳа, шунақа. Оёқ яланг экансан, болам. Ундай деса, Маллахоннинг туяси ҳам оёқ яланглигича сўйилиб, шулон ошига тушиб кетган, югурик оёққа кавуш топилиб қолар. Аввал оёқ омон бўлсин-чи. Ҳа, шунақа!

Мана, уруш бошланганига ҳам бир йилдан ошди, шундан буён ҳамма нарсанинг нархи ошиб кетди, шундан буён пойабзалнинг ҳам нархи кўтарилиб қолди, шунақа, болам. Пошшолар тинч яшаса, хотини талоқ бўладигандай, оқ пошшомизни айтаман-да, тинчгина юрт сўраб, моржнини еб, ёмонларни дорга осиб, маржалар билан айш-ишрат қилиб ётавермайдими? Нимаси етишмайди, фуқароси бўлса хом гўштдай итоатли,

миршабу полескалар қиличдай. «Ғус» деса, тап-тайёр, ҳар беш вақт намозда эшону уламолар ҳақиға дуо қилишиб турибди, пулга зориқмайди. Жумлаи бою боёнлар мададда. Тагин нима керак? Уруш қилиб, ҳалойиқни қириб, кесакка ҳоқим бўладими? — чол ўз-ўзича жавраб, саннаб борар эди.

Мен индамадим. Орадан бир оз жимлик ўтди. Ун-ўн беш қадамдан кейин чол гингиллаб ашула айта бошлади:

— Отаси ўлмаган ким бор,
Онаси ўлмаган ким бор.

Бировнинг юртига бориб,
Мусофир бўлмаган ким бор?

Ҳай, машойихларнинг садағалари кетай. Отам раҳматли икки ҳаж қилган эдилар. Мени ҳам ўзлари билан кейинги гал олиб бордилар. Биз ҳам эй мусофирчиликларни бошдан ўтказганмиз, болам. Киши мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайди, деган эканлар, азизлар. Ҳа, шунақа бўлади. Ўзинг қайси қишлоқдан бўласан?

— Учқўрғондан, — дедим энсам қотиб.

— Шунақа дегин, болам, мен учрамаганимда онангни учқўрғондан кўрар экансан. Домла-помлага борганмисан?

— «Сўфи Оллоёр»нинг¹ ярмисида қочганман.

— Ҳа, шунақа. Бай-бай, гапнинг айни қизгин жойида қочган экансан. «Жаҳаннам»дан қочган экансан-да, а, болам?

— Ҳа, шунақа.

Чол «Сўфи Оллоёр» китобининг «жаҳаннам қасида-си»ни куйлай бошлади:

Жаҳаннам узра бир кўприк эрур, оқ,
Ушал кўприк сирот отлиқ гузаргоҳ.

Қиличдин тез эрур, қилдин ингичка.
Пушаймонлар ўшал кун тушгай ичга.

¹ Эски мактабда савод чиққандан сўнг ўқитиладиган китоб. Каттақўрғонлик Сўфи Оллоёр деган шоир асари (XVII аср.)

Чолнинг қўлидан бир амаллаб қутулиш пайдан бўлиб:

— Ота,— дедим,— нонингизни бир оз ушлаб туринг, сув ичиб олай, чанқаб кетдим.

Чол сесканиб, чўчиб кетди:

— А?— деди.— Сув ичаман? Ичингда мой қайнаётибдими, ё қази-қарта едингми? Юравер, баччагар, ҳовир чой ичасан, э, тавба-ей, эгим жимирлашиб кетди-я. Саратонда қўл ювишга эринасан киши-ю, кеч кузакда, тагин азонлаб, наҳорга, муздек қавс сувини ичар эмиш-а. Э, тавба-ей, ота-онанг ғозмиди, ҳароми? Шунанаям бўладими?

Чол мени койиб жавраб кетмоқда эди. Жар ёқасида хароба бир уйнинг эшигига келиб бурилди. Мен ҳадиксираб эшик олдида тўхтадим. Чол орқасига қаради.

— Ҳа, нега қоракашлик қилаётирсан, шунақа бўлади, болам, киравер.

Яна шубҳаландим.

— Ия!— деди чол.— Нега бузоқдек бақраясан? Бу ер кушхона эмас. Мадраса, мадраса. Шунақа бўлади. Чала қолган саводинг шу ерда чиқади.

Қўрқа-писа таваккал қилиб тутундан қорайиб кетган пастак эшикдан энгашиб ичкари кирдим.

Ҳаммаёқ ачимсиқ, кўзни ачитадиған ҳидга тўлган эди. Юқорида миёна рўзгорнинг самовари, ўртача бир кир самовар қайнаб турар эди. Ердан икки қаричча кўтарилган сўричада олти киши давра қуриб ўтирибди. Ўртада манқалдонда олов, олов атрофида синиқ-мертик чойнаклардан уч-тўрттаси терилган. Кўчада аллақачон қуёш чиққан бўлишига қарамай, бу ердаги шишаси қорайган еттинчи чироқ пилпиллаб ёнмоқда. Кўча томонга очилган туйнуқларга ёпиштирилган ёғлик қоғозлардан сарғиш нур ғира-шира кирмоқда. Таралмаган сариқ соқоли юзини босган, қўш кўзойнакли, ўрта ёшли бир киши чироқ ёнида қалин бир китобни очиб ўтирибди. Қолганлари ҳар хил шаклда ўтириб уни қуршаб тингламоқдалар. Биз кириб боришимиз билан манқалдондаги чўғни оташкурак билан тутиб ўтирган, ҳожи дўппилик пучуқ бир киши қувониб кетди.

— Ана, Ҳожи бобомнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Ўзларидан сўраб қўя қоламиз.

Китоб ўқиётган бошини кўтарди:

— Ҳожи бобо, китобдаги бир масалага шубҳа қилиб қолдик. Абу Муслими соҳибқирон билан Насири

Сайёри Беор дашти Хуросонда жанг қилганда ул жанобнинг бошларига-ку, Насири Сайёр тўқсон олти минг ботмонлик гурзигарон билан урган эди. Шунда ул жаноб тиззагача ерга ботган эдиларми ёки белгачами? Вултурги ўқиган нусхамизда тиззагача дейилган эди. Бу йилгисида белгача деб ёзилган.

— Тиззагача дегани тўғри,— деди Ҳожи бобо,— дунки қоидаи паҳлавонлик уч зарб бўлади. Биринчи зарбда тиззагача, иккинчи зарбда белгача, учинчи зарбда елкагача. Наузанбиллоҳ, бир зарбда ул сакбачча жанобни белларигача ерга ботирган бўлса, иккинчи зарбда қулоқларигача ботириб, зўравонлик Язид билан Марвонихарда¹ қолар эди. Ҳа, шунақа.

— Фикри соҳиби хона, албатта маъқуласт²,— деди даврадагилардан қотмача келган қора бир киши.

Булар «Жангномаи Абу Муслими соҳибқирон»ни ўқимоқда эканлар. Ҳожи бобо нонни мендан олиб, самовар тагидаги бир сандиққа тахлади. Саккизта нонни бир патнисга қўйиб, ҳар қайси ноннинг устига бир кафтдан майиз, жийда солди. Кўтариб келиб, ҳар қайси одамнинг олдига тўйларда тўққиз-тўққиз тортилгандай биттадан қўйиб келди, ўзи ҳам даврага кирди. Мен ҳали ҳам серрайганимча устунга суяниб турар өдим.

— Ҳей,— деди Ҳожи бобо,— деворга суяб қўйган куракдек нега серрайиб турибсан, амакиларингга салом бериб, бу ёққа чиқ, болам, ҳа шундай бўлади.

— Ассалому алайкум!— деб тортиниброқ юқори чиқдим. Ҳожи бобо ёнидан жой берди. Ҳалиги нонлардан биттасини менинг олдимга қўйди. Чой қўйиб берди.

— Нонни ушат, чойни ич, қўмақайлик қилмай яхши чайнаб ея бер, болам. Ҳаммаси ўзингники, ҳа, шунақа.

Бу ердагилар ҳеч қандай такаллуфни билмас эдилар. Ҳар ким ўз чойнагидан чой ичар, ўз нони билан майизини еяр, бир-бировига олинг-олинг йўқ эди. Ҳалиги форс тилида гапирган, кўк саллали қотма, қора киши Ҳожи бободан сўради:

— Соҳиб, ин бача кист?³

— Новвойликдан топиб олдим, шахримиздаги етим-есирларни кам санаб, ўзини ҳам шуларга қўш

¹ Шарқ адабиётида афсонавий рицарлар.

² «Уй эгасининг фикри тўғри».

³ «Бу бола ким?»

моқчи бўлган бир бепадар. Оёқ-қўли эпчил, тили бурро, жағи бутун кўринади, хизматларингни қилиб юрар, — деди.

— Жуда маъқул, балли-балли, Ҳожи бобо.

Ҳамма Ҳожи бобони олқишлади.

Бу ер кўкнорихона — така эди. Демак, мен бу ерда гиёҳвандларнинг чой ташувчиси, чилим солувчиси, Ҳожи бобонинг югурдаги, фарроши бўлиб қолар эканман. Жой иссиқ, эрмак тўлиб ётибди. Ахир, бу шўрлик одамларнинг қай бириси эрмакдан қолишади. Нону чой ўз қўлимда, сал фурсатда бир-икки танга пул жамгарсам бўлади. Демак, Тошкентнинг қаттиқ қиши, менинг учун чанада шувгандай тез ўтиб кетади. Ундан ташқари мен шу аҳволда онамнинг олдига боролмас эдим. Қўлим бир оз пул-мул кўрсин, бирор нима орттириб уйга кириб бораё дедим.

Чой ҳали тугалмаган ҳам эди, қотма, қора киши ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Имрўз бозор, соҳиб, дўкона барвақт кушодан лозимасть, ба ман ижозат¹.

— Хўп-хўп, боринг, кечки обиёвонга келарсиз, албатта?

— Албатта.

Мен боя диққат қилмаган эканман, у гумшуги осмонга қараган кавушини кияётганда юзига қарадим. Икки қошининг ўртасида бухор тангадай қизили бор эди. У чиқиб кетди. Мен Ҳожи бободан сўрадим:

— Бобо, бу киши ким, ўзи қаерлик?

— Ҳи,— деди Ҳожи бобо,— энг аввал, ҳи, мен бобогина эмасман, балки Ҳожи бобоман, ҳароми. Ҳароми? Иккинчидан, сен палисамистр эмассанки, бу ерга келувчиларнинг ким, ота-онасининг оти нима, касби қандай, ўзи қаерлик, ҳисоб бериб ўтирсам. Бу мусулмон ҳинди бўлади, болам. Пишавур шаҳридан, ўзи ҳиндининг саррофи. Унча-мунча судхўрлик ҳам қилиб туради. Шунақа. Ҳар қачонки ҳиндининг пули бир лакдан ошса, тиллани қиздириб манглайига босади-ю, қизил нишон қилади. Бунинг пули лак-лак, шаҳри Тошкентнинг қанчаки савдогари бор, ҳаммаси қўрқади, буни кўрганда дағиллайди, ҳаммаси бундан қарздор, болам, ҳа, шунақа. Тур. Чилим сол. Кечгача яхши хизмат қилиб мени тинчлатсанг, кавуш топтириб бераман.

¹ Вугун бозор куни, тезроқ бориб дўконни очишим керак.

Бу ер менга жуда ҳам фором келиб қолди. Хизматни аямадим. Ҳожи бобо ҳар гапга бир мақол ўқийдиган эзмароқ табиатли киши бўлса ҳам қўли анчагина очиқ, бахиллиги йўқ, хусусан, ҳисобга нўноқроқ одам эди. Чунончи, у олти нарсани кетма-кет санамоқчи бўлса, тўртдан кейин янглишиб кетар, дарров мени чақирар, бу жиҳати менга, хусусан, ёқар эди. Сарроф ҳинди менинг севганларимдан биттаси эди. У келганда, айниса, менинг оёғим олти, қўлим саккизта бўлиб хизмат қилар эдим. Бунга сабаб икки нарса эди: биринчидан, у Ҳиндистоннинг ажойиб-ғаройиботларидан ҳикоя қилар эди. Чунончи, марварид кўчаларида сочилиб ётади. Ҳинд болалари, кўнгалагига марварид, ёқут солиб ётади, нон дарахтда пишади, одамлари беш юз ёшга кирганда мўйлови чиқади. Ҳаммасидан шуниси қизиқки, ёру хотин яланғоч юради. Қиш бўлмайди, қўй текин, она-болали фил тўрт танга ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Бу гапларнинг бир қисмини мен чалакам-чатти болалардан эшитганим бор эди. Ич-ичимдан Ҳиндистонга бора олиш ҳаваси булоқдай қайнаб тошар, «оҳ гўзал Ҳиндистон», деб қўяр эдим.

Иккинчидан, сарроф ҳинди жуда сахий эди. У Тошкентнинг йирик, дона-дона носини эмас, фақат Бухоронинг хокинсини чекар эди. Мен қаердан бўлмасин ўша носни топиб, унга келтириб қўяр эдим. У:

— Баракалла, баракалла,— деб қўлимга нос пулидан ташқари уч мири, бир танга чойчақа берар эди. Бозор кунлари кечқурун такага бир халта тилла, тангаларни кўтариб келар, энг аввал менга битта аччиқ чой буюрар, сўнгра бир бурчакка ўтириб пул санар эди. Кўпинча sanoқнинг ярмига борганда мудраб қолар, чўчиб-чўчиб уйғониб, чилим сўрар, паға-паға тутун тарқатиб, яна sanoққа тушар эди. Шундай пайтларда мен тепасида туриб, унинг давлатини ёмон кўздан сақлар эдим, уйқуси тиниб яна sanoққа тушганда, билмадим, мўлжалдан кам келгани учунми:

«Мошоолло!» деб қўяр эди.

Хуллас калом, мен ҳинди саррофни ёқтирар эдим.

Ҳожи бобо билан сарроф ҳиндидан ташқари бу ерга келувчиларнинг ҳаммаси ҳам унча кўрс эмас, афюндан сўнгги пинакни ҳисобламаганда ҳаммалари ҳам хушгап, хушмуомала одамлар эди. Дунёда бўлиб турган ва бўладиган ҳангомалардан суҳбатлар бўлар эди. Китоб ўқиларди: унинг намунаси юқорида кўрсатиб ўтилди.

Мен бу ерга келганимнинг учинчи ҳафтаси уруш бошланганига ҳам бир йилу икки ойга яқинлашиб қолган эди. Урушнинг совуқ таъсири кўкнорихона — тақяга ҳам кириб келган эди. Гиёҳвандлар ҳам сиёсатдан гапришадиган бўлиб қолган эдилар.

— Николаю фаранг бир томон. Гермон деган бир томон, тоза урушаётган эмиш. Гермон дегани олтига томонида кўзи бор, қанотли бир тоифа эмиш. Оқ пошшонинг бир талай шаҳарларини ер билан яксон қилган эмиш. Айниқса, ўрмаловчи бир тўп чиқарган эмиш, бу тўпи аждар наслидан эмиш. Гермонга фақат Абу Муслим, Қаҳрамони қотил, Халифаи Румдай соҳибқиронлар бас келмаса, бошқаси бас келолмас эмиш. Оқ пошшонинг аскарлари ўртасидан ола чиқиб: «Урушмаймиз, урушса пошшо билан вазирлар уруша берсин», деб турган эмиш. Шу бебош аскарларнинг бошида Мастеровой деган бир полвон турган эмиш...

Урушнинг қизиби бораётгани тўғрисида, саёҳат қилиб юрган қишлоқларимда ҳам қулоғимга чалинган эди, шаҳарга тушганимдан буён бу гап аниқ эканини билдим.

Шундай қилиб, сиёсат тўғрисида бораётган гап нима сабабдандир тўсатдан паррандабозликка айланиб кетар, ким қандай қилиб тўтини «аҳмоқ» дейишга ўргатганини, ким зағчани чакидахўр қилганини, ким товуққа қичқиршни машқ берганини, олатўғаноқ оғзидан тухум қилишини сўзлай бошлайдилар. Бир нафасда бу гап ҳам ўзгариб, «ер нега қимирлайди» баҳси бошланар эди. Хуллас, мен учун бу ер шикоят қиларли даражада зериктирувчи жой эмас эди.

Хизматларим Ҳожи бобога маъқул тушди. У ҳам ваъдасининг устидан чиқди. Уша пайтларда Тошкентда калишлар, кавушларнинг нархи ошиб кетган эди. Оч-яланғоч косиб, камбағалларнинг топгани опорка бўлиб, ҳамма опоркага ўзини урган эди. Опорка дегани урушда ўлган солдатларнинг этигининг соғи эмас, паст бош қисми бўлиб, қайсидир пулга ўч, жонкуяр ҳарбий идора буларни йиғар экан. Бу гапни Тошкентдан туриб эшитган аллақайси бой: «Киройи фуқаропарварлик бундай бўлади», деб скорий поездга тушиб, урушнинг орқасига борган экан. Бир эмас, саккиз вагонни нақд пулга харид қилиб Тошкентга келтирибди. Ана шунинди энди майда-майдалаб, ўн жуфт, йигирма жуфтидан якка қўл ямоқчиларга сотар экан. Ямоқчилар уни сеплаб, фуқарони қимматбаҳо калиш, кавуш ташвишидан

қутултирар эканлар. Ҳожи бобом шу опоркадан музболтадайининг биттасини менга олиб берди.

Пайшанба, жума кунлари айниқса тақя гавжум бўлар эди. Тақянинг доимий йигирма-йигирма беш тақжой мижозларидан ташқари жўра-жўра бўлиб солма ош қилиб ейдиганлар, «иштаҳа очиш учун», «дилхушлик учун» бир-икки чилим, наша ҳам чекадиган ёш-яланглар келар эдилар. Булардан кўп қисми майда ҳунарманд, косиб йигитлар бўлиб, аҳён-аҳён бойвачча болалар ҳам кўриниб қолар эди.

Одат бўйича, ҳар чоршанба куни эрталабдан намозгаргача Ҳожи бобо менга дам берар эди. Шу куни Ҳожи бобонинг баъзи бозор-ўчар ишларига ёрдам бериб, қолган вақтлар ўз ихтиёрим билан бозор айланар эдим.

Ҳар ҳафта чоршанба куни кечгача менинг «ҳордиқ» куним — жумам ҳисобланар эди. Эрта билан Ҳожи бобо қўлимга ярим танга уч мири жума пули бериб:

— Ма, болам, ўйнаб кел, барвақт қайт. Боққолнинг маймунидек ким кўринганга ажува бўлиб юрма, почтачининг отидек ҳар бир дўконнинг олдида тўхтаб, ағрайма, кассобликка кириб қолган бегона итдек кўринган билан ёқалашма. Ҳайитда қандолат бозорга тушган қишлоқидек баднафс бўлма, кўринган нарсани олиб ея берма. Ҳа, шундай бўлсин, болам, шундай бўлсин.

— Дарвоқе, ма, мана бу бир мирига Хўжа рўшнойидаги уста Толиб совунгардан бир қадоқ шам ола кел, ҳидлаб ол, сассиқ бўлмасин. Эрта жумаҳанба, арвоҳларга ёқамиз. Сассиқ бўлса арвоҳлар ранжийди. Боравер, болам, боравер.

— Ҳа, тўхта-чи, тамаки саройга ҳам туш, мана бу тўққиз пулни ол, ўша ерда бухоролик дўкондор бор, бу пулга бухоро толқони носидан ола кел ҳинди амакингга,— деди.

— Пулни қўя беринг, носга ўзимда пул бор.

— Ҳм,— деди Ҳожи бобо,— «ҳар кужо пул аст онжо дил кушо». Ҳинди сарроф билан ўрталарингдан қил ўтмаслигини биламан. Ҳиндига деганда пулни ҳам кераги йўқ. «Оладиган қўлим берадиган», деганлар. Шундай бўлади. Ҳу, жавдирамай кўзинг қурсин. Бора қол. Ирғай қамчинга ўхшайсан-а, озодсан. Озодликка не етсин.

Ҳожи бобо тагин орқамдан алланималар деб жавраб қолди. Мен шаталоқ отганча кўчага кетдим.

Бугун чоршанба — бозор кун. Тўғри Мажжомининг орқасидаги ялангликка, қовун бозорига югурдим. Кеч куз бўлгани учун қовун-тарвуз демаганингиз тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётар эди. Мешкоблар ҳаммаёққа сув се-пиб, салқин қилиб қўйган эди. Уч-тўрт жойига гарам-гарам ҳўл бедалар уйиб ташланган. Четан-четан қовун олиб келган деҳқонлар аравадан отни чиқариб арава шотисининг соясига газ бўйи оқуруғ қовунларни, ҳум-чадек келадиган сарғиш, қизғиш қирқмаларни, думига пичоқ қўйиш билан тарсиллаб неча бўлакка ажралиб кетадиган қизилуруғ шакарпалакларни уйиб ташла-ганлар. Қувадан, Марғилондан, Фарғонадан, Олти-ариқдан четан-четан анор олиб келган деҳқонлар ҳам аравани лайлак қилиб, ҳар биттаси ҳандалакдек кат-такон анорларни уйиб қўйибди.

Ўзим тенги битта саёқни топиб: «Ҳой бола, отинг нима?» — дедим.

— Нима ишинг бор эди: отим Отабой, — деди.

— Битта қовун олсам шерик бўласанми?

— Шерик бўлардим пулим йўқ.

— Пулинг бўлмаса, бозорда нима қилиб юрибсан?

— Қовун туширадиганларга ёрдамлашаман, сапча, туйнак беришади.

— Йўлингдан қолма, сен менга тўғри келмас экан-сан.

Қичкина битта қизилуруғни бир пақирга сотиб олиб, ёриб ея бошладим. Ўз бошингча ўз пулингга олиб, ўзинг ёриб еган қовунга не етсин. Ўзим эркаклар-нинг орасида яшасам ҳам, тажя деган жойга ҳўл мева кирмас эди. Афюн, таряк егувчи, кўкнор ичувчи ки-шилар ҳўл мевадан мушук сувдан ҳазар қилгандай ҳазар қилар эдилар. Кунлардан бир кун Ҳожи бобога қўярда-қўймай битта шафтоли артиб берганимда, о-гина татиб кўриб:

— Ҳу, ҳароми, бунинг нима, шафтоли-шафтоли де-ганинг шуми? Шафтоли деган нарса думалоқ сув бўлар экан-ку! Жунжиб жетдим-а! — деб қўлимга қайтиб бер-ган эди.

Шунақа, гиёҳбонлар такаларга ҳўл мева, совуқ сув, олича, олҳирот, кўксултон, анор, сут, қатиқни сира йўлатишмасди. Бу меваларнинг ўзи у ёқда турсин, отини эшитганда сесканиб кетишарди.

Қовунни мава қилиб еб олдим. Энди икки донагина анор ҳам олай деб, мўйсафид бир фарғоналик деҳқонга

бир мири пул узатдим. Чол бўйи-бастимга синчиклаб қараб:

— Анор егинг келдими, болам, пулингни чўнта-гингга солиб қўя бер, ҳали бай очганим йўқ, бай очиш-дан илгари чакана савдо қилмайман, — деди-да, икки-та катта анорни олиб менга узатди. — Бирини ўзинг е, бирини укаларингга олиб бор, дуо қилсаларинг бўлди. Мозор босиб келган анор.

Чолга жуда ҳурматим ошиб кетди. Анча яхши гап-лар гапирмоқчи эдим, бу гапларимни биттагина маъ-юслик билан айтган, «раҳмат, ота» деган сўз билан тамомлаб қўя қолдим. Белбоғимни устимдан боғлаб, анорни қўйнимга солиб олдим.

Қовун бозордан чиқиб ёски каппон олдидан ўтиб кетаётиб бутун ёски шаҳар бозоридаги қоровулларнинг бошлиғи Раҳматулло саркорга кўзим тушиб қолди.

— Ие, ука, — деди у, — катта йигит бўлиб қолиб-сан-ку! Мирза акам омон-эсон юрибдиларми?

— У киши ўлиб кетганлар.

— Эй аттанг, ҳа, майли, худо раҳмат қилсин. Онанг омонмилар? Нечта бола қолдиларинг?

— Онам соғ-саломатлар, мен, яна учта синглим бор.

— Бай-бай, ёш қолибсанлару.

У қўйини ковлаб битта ориқ бедана олиб берди.

— Ма, бунни тўрга солиб боқ, ўткир сайроқи чи-қади.

«Раҳмат», деб уни ҳам қўйнимга солиб қўйдим.

— Олазарак бўлиб турибман, ука, йигитчилик қур-син, басма-бас ўйнаб Қорабой тожикнинг бели чиқиб кетди, аравага солиб мошфуруш табибниқига олиб ке-тишган эди. Келмай турибди. Шунга жавотир олиб ту-рибман.

— Нима қилиб бели чиқди?

— Атторликдаги бойваччалар билан катта қанор тўла йигирма пуддан ортиқ кўзмунчоқни аравадан ёл-ғиз ўзи кўтариб саройга олиб кираман, деб белини чиқариб қўйибди. Бойваччалар билан бас ўйнаб бўла-дими? Нима қилса ҳамки, камбағални майиб қилиш пайдан.

Ёски шаҳардаги қоровулларнинг аксарияти тожик-лардан бўлар эди. Булар расталарни пойлар эдилар, кўчаларга сув сепар эдилар ва савдогарларнинг, ҳан-нотларнинг, дўқондорларнинг арава-арава келадиган юкларини ортиб-тушириб берар эдилар.

Раҳматулло саркор эл-юрт ўртасида обрўга эга. Дегани-деган, сулҳ-салоҳлик кишиларнинг бири эди.

— Бўш бўлганингда ҳовлига кел, укаларинг билан ўйнаб кетасан,— деди Раҳматулло саркор.

Хайрлашиб маҳкама томон йўл олдим. Кўмир саройига қараб кетаётганимда қулоғимга карнай-сурнай овози эшитилиб қолди. Еш-яланг болалар ўша томонга югуриб борар эди. Чорсунинг ўртасида иккита тахта аравада Юпатовнинг циркчилари тўхтаб жар солар эдилар. Бир араванинг устида иккита сурнайчи, битта карнайчи, битта дўмбирачи. Ҳар хил қалпоқлар кийган, бетларини бўяб, узун-узун қизил бурун қўйган, сариқ-сариқ патила сочли, ой, юлдуз нусха олабайроқ тўнли масхарабозлар, бир қарич келадиган қизил лабларини тиржайтириб, ҳар хил масхарабозлик кўрсатмоқдалар.

Биттаси тухумни оғзидан ютиб қулоғидан олади, биттаси бурнининг катагидан лента суғурипти.

Иккинчи аравада бир рус хотин тўрт-бешта лайча кучукларга кичкина кийим-бошлар кийгизиб:

«Люблю, люблю, Мамажон,
Люблю, Мамажон.
Акушкadan қараган,
Люблю Мамажон.
Истаконда чой ичган
Люблю, Мамажон».—

ашуласига ўйнатяпти.

Учинчи араванинг устида битта чала яланғоч хотин почаларига пистон қадаган иштонини кўз-кўз қилиб турли мақомларда қўл-оёқларини ўйнатяпти. Битта полвон икки пудлик қадоқ тошлардан тўртта-сини бирин-кетинг осмонга иргитиб олиб ўйнапти. Бир киши давранинг ўртасида гижинглаган отни олдинги оёғини кўтартириб салом бердирипти.

Ҳаммага таниш бўлган Рафиқ масхарабоз:

— Ҳой, билганлар билсин, билмаганлар бошқаларга айтсин. Сартия халқининг эски таниш Юпатовбой ва у кишининг қизлари Майрамхон кўмир саройига от ўйини қурдилар. Вилетлар бир мридан биттангага-ча. Кеп қолинг, армонда қоласиз!— деб қичқиради эди.

Сурнайчи-карнайчиларнинг олдида биринчи қаторда томоша қилиб турар эдим. Шу тобда анор егим кеб қолди. Қўйнимдаги анордан биттасини олиб, ёри-

гидан иккига ажратиб икки қўлим билан сиқиб том иштаҳа билан ейишга тушдим. Серсув қайанорнинг шарбатлари энгагимдан тирқираб оқиб кетмоқда. Нима учундир карнай-сурнайнинг овози аввалгидек шаклда эмас, виқиллаб чиқар эди. Пуфлай бериб лунжи пуффакдек шишиб кетган кекса кўса сурнайчи «гийқ» этиб сурнайни тўхтатди-да, елкасидаги рўмолни олиб оғзини, лунжини артди.

— Ҳой қизталоқ бола!— деди.

Кимни чақираётган экан, деб алаанглаб қарадим.

— Сенга айтяпман,— деди у мени кўрсатиб,— даврадан чиқ, анорингни бошқа ёққа бориб е!

Мен билмас эканман, карнайчи билан сурнайчининг олдида анор, кўксултон, олхўри, тоғолча, сузма-қурт каби нордон нарсаларни еб бўлмас экан. Буни кўрган карнайчи-сурнайчиларнинг оғзидан сўлакайи оқиб, пуфлай олмай қолар эканлар.

Битта масхарабоз келиб, мени туртиб даврадан чиқариб юборди.

Ўйин ҳам тугаб қолган эди. Жўнаб қолдим.

Сочим ўсиб, елкамга тушиб кетгани учун олдирмоқчи эдим. Маҳкама мачитининг тагида кўчага эски бир кир қизил лунги осиб қўйган сартарошхонанинг эшигига бориб тўхтадим. (Сартарошхоналар маълум бўлсин учун кўчага вивеска ўрнига лунги осиб қўйиларди.) Сартарошхонада уч-тўрт киши бор эди. Биттасининг икки чаккасига иккитадан тўртта зулук солиб қўйилган эди. Бир кишининг икки чаккасида қориқ. Қориқ дегани ҳўкиз ёки сигирнинг шохидан ичинини ўйиб ташлаб икки томони тешик қилинган бир асбоб. Бу билан сартарош бош оғриғи кишиларнинг чаккаларини тилиб, устига қориқ қўйиб қон олар эди. Икки чаккасига қориқ қўйилган киши баайни ҳўкизга ўхшарди. Бу икков пастаккина эшакка— скамейкага ўтириб бошларини қуйи солган ҳолда ихрар эдилар. Мўйсафид сартарошнинг ўзи бир кишининг жағ тишини суғуриш билан овора эди. Чолнинг кўзи менга тушиб қолди.

— Ҳа, бола, соч олдирмоқчимисан? Бир пақир туради. Пулинг борми?

— Ҳа, бор.

— Бўлмаса, қараб турма, маҳкаманинг ҳовузида яхшилаб ишқалаб сочингни ивителиб кел.

Сартарошлар ҳамма иш қўлидан келадиган «доно» кишилар эди. Улар соч-соқолни қириб қўйишдан, со-

қол-мўйлов бўяшдан ташқари табиблик ҳам қилар эдилар. Хафақон — бош оғриқ бўлганларнинг томиридан қон олиш, зулук солиш, қориқ қўйиш, тиш суғуриш, сурги дори бериш ҳам буларнинг вазифасига кирар эди. Айниқса, болаларни хатна қилиш сердаромад ишлардан ҳисобланар эди.

Бизга ўхшаган ёш-яланглар сочимизни олдирмоқчи бўлганимизда, бошимизни ҳўллаб ишқалаб ўтиришга ҳафсалалари келмай, сочимизни ивитиб келишнинг ўзимизга буюрар эдилар. Маҳкама ҳовузига кириб бошимни ҳўллаб, қиртишлаб ишқалай бошладим. Обдан меъёрига етди деганда, сартарошхонага бордим. Уста тиш оғригининг тишини суғуриб бўлган эди. У бечора бир чеккада вой-войлаб қон тупуриб ўтирар эди.

Уста яна банд. Бир мўйсафид кишининг мўйлови-ни қайчилаб қўймоқда эди. Кўзи билан менга «ўтириб тур» дегандек, бир курсичани кўрсатди.

— Бошингни ишқалаб тур, сочинг қуриб қолма-син!

Навбат менга келди. Уста бир кир қизил лунгини бўйнимга солди. Бошимга қўл тегизиб: «Яхши ивитабсан-ку, баччағар!»— деди-да, сопол обдастадан қўлига сув солиб узукли қўллари билан бошимни ишқалай кетди. Худди теримни шилиб олгудай бўлди. Айниқса, сартарошхонанинг қашқа пашшасини айтинг. Шилинг поча-оёқларимни шунақа узиб чақади-ки, дод, деб юборасан киши.

Кейин уста шапалоқдай пакки устара билан чаккамдан иш бошлади. Устарани ҳар бир тортганда бошимдан арра юргизаётгандек, ўрнимдан ирғиб-ирғиб тушар эдим: Уста: «Қандай бесабр боласан, жим ўтир!»— деб койиб қўяр эди. Бошимдан бир-икки жойини қирқиб ҳам олди шекилли, пахта ёпиштириб борар эди.

Соч олдириш қиёмига етай деганда саррочлик — ёғар-жабдуқ растаси томондан қийғос тўполон овоз кўтарилиб қолди. Бутун оломон ўша томонга югуриб кета бошлади. Мен ҳам лунгини ирғитиб ўрнимдан қўзғалдим. Уста баримдан ушлаб:

— Пулимни бериб кет, бу ер Салмон покнинг дастгоҳлари, у кишини алдаб бўлмайдди, болам, кал бўлиш, бошга мойхўрак тошиш, темирўтки — ҳаммаси Салмон покнинг ҳақларини еганликдан бўлади,— деди.

— Устара, қайроқ, лунгининг ифлослигидан эмасми,— дедим.

— Тил теккизма, шум бола!

Сартарошнинг ҳақи — бир пақирни бериб, шоша-пиша оломон кетидан саррочлик томонга югурдим. Бир томони саррочлик, бир томони саҳоб — китоб бозор, бир томони вофурушлик — оёқ кийим бозори, бир томони ногора бозор, бир томони пичоқчилик, наमत бозор, жиққамушт оломон билан тўлган эди. Одамларнинг биқини тагидан, оралиқлардан ўтиб, якка чорбозорнинг ўртасидаги ялангликка сирғалиб борар эдим. Бозор ўртасидан ўтадиган жанггоҳ сувининг кўприги устига келганимда:

— «Олиб чиқишди. олиб чиқишди, ана бадбахт Ҳожи, қўшмачи Ҳожи!»— деб бақирган овозлар эшитила бошлади. Кўзим ногора бозорининг даҳанасига тушди. У ерда қўш табақали, кўк мойга бўялган бағдодий эшикдан бир неча норгул йигитлар хипчадан келган қушсурат фўрум, қора соқол-мўйловли, хитой жужунидан бешмат камзул кийган, белига пуштиранг шойидаи белбоғ боғлаган, соатининг тилла занжири кўкрагининг ўнгидан чапига қараб салқи осилган, амиркон маҳси-кавушли, чамандагул дўппили қирқ ёшлардаги бир кишини судраб чиқар эди.

Ҳовли ўз замонасининг машҳур яллачиларидан бўлган Ойша яллачининг ҳовлиси бўлиб, бу фўрум киши унинг эри — Раҳмат ҳожи эди. Халқ уни «қўшмачиликда» айблаб, оломон қилиб ўлдирмоқчи эди.

Судраб чиққан йигитлардан тўрттаси уни чалпақ қилиб кўтардилар. Кейин силтаб-силтаб тортиб, ногора бозорнинг оқовадан ботқоқланган кўчасига бир қон дондек ирғитиб юбордилар. Ҳожи ерга жуда зарб билан тушган бўлишига қарамасдан ўрnidан қўзғалиб тура олди. Оломонга ўнг қўлини кўтариб:

— Ҳой мусулмонлар, ҳой халойиқ!— дея олди холос.

Ўттиз ёшлар чамасидаги қора тўридан келган яериндор бир қассоб йигит кела, бир калла уриб орқасига чархпалак қилиб йиқитди. «Ур, номард қўшмачини!» деган овоз ҳаммаёқдан кўтарилди.

Оломон Ҳожининг оёғидан судраб чорраҳанинг ўртасидаги майдонга олиб тушди. Ҳазабга келган халойиқни ҳеч қандай қудрат тўхтата олмас эди. Ҳожига қўли ета олган ёки ета олмаган ҳар бир мусулмон ишқилиб бирор мушт уришними, бирор марта тепишни-

ми, савоб деб билар эди. Арининг инига чўп суққандай чуввос тўполон ичида ҳеч ким ҳеч кимни танимас эди. Ҳамманинг диққати ўртада ётган Ҳожининг ўлак-сиди эди.

Ҳожининг бутун кийим-бошлари лойга, қон-қушга беланиб кетган, пошнаги этикларнинг зарбидан ўйилган кўзлари, эзилиб кетган жағлари таниб бўлмас ҳолга келган, баданида соғ жойи қолмаган, жонини аллақачон ҳаққа топшириб, бир халта гўштга айланган эди. Шундай бўлса ҳам оломоннинг ғазаби ҳали таскин топмаган, уруш давом қилар эди.

Мошалоунинг яёв, отлиқ миршаблари, атроф-атрофдан келиб халқни тарқатмоқчи, ҳуштаклар чалиб тартибга чақирмоқчи, осмонга ўқ узиб халойиқни чўчитмоқчи бўлса ҳам бефойда эди.

Ярим соатдан мўлроқ вақт ўтгандан кейин халойиқ ўз-ўзидан тарқала бошлади. Унда-бунда қолган тўп-тўп одамлар бир-бирларидан ўсмоқчилаб, ҳеч гапдан хабарлари йўқдай:

— Узи нима гап, кимни оломон қилишди?— деб суриштирган бўлар эдилар.

Ваҳоланки, текшириб кўрганда, биринчи муштни урган киши шуларнинг ўзи бўлиб чиқар эди.

Асли воқеа бундай бўлган экан: Раҳмат ҳожи шу йил ёзда Фарғонага саёҳатга борибди. Ҳаммага у ўзини бой киши деб таништирибди, уйланмоқчи бўлганлигини арз қилибди. Шунда уни марғилонлик бир косибнинг Латифахон деган, эри ўлган қизига уйлантириб қўйишибди. Бир неча кун Марғилонда тургандан кейин хотинини кўч-кўрони билан Тошкентга олиб келибди. Латифахонни ўз уйига олиб бормасдан илгари катта хотини Ойша яллагича ялиниб-ёлбориб:

— Жон хотин, йигитчилик, бир аҳмоқлик қилиб шу ишни қиларга қилиб қўйдим, беш-олти кун орзуим қонгунча турганимдан кейин яхшилик билан юртига жўнатиб юбораман. Унгача сен менинг «синглим» бўлиб тур, мени шарманда қилма, ундан кейин то ўлгунимча бир итинг бўлиб хизматингни қилишга тайёрман. Майли, улгуржироқ пул топсанг, иккинчи боришда сени ҳам ҳажга олиб бораман. Дунёларни томоша қилиб гуноҳларимиздан пок бўлиб қайтамиз. Жон хотин, шарманда қилма, оёқ ювган сувингга чой қайнатиб берсанг ҳам ичаман,— деб илтижо қилибди.

Ойша яллагича бу сўзларга пўк учиб, «хўб» деб қўя қолибди. Кейин Раҳмат ҳожи марғилонлик хотинни уйига етаклаб олиб келибди. Бу ерда ҳам кичкина бир

маълум ош қилиб берибди. Орадан кунлар ўтибди, ойлари ўтибди. «Янги ёрни кўрганда, эскидан кечмоқ керак» деганларидек, Ойша яллагича қиё қарамай қўйибди. Ҳатто Латифахоннинг олдида уни камситиб, ҳар хил ифлос хизматларни ҳам буюрадиган бўлиб қолибди.

Бу муомалалар албатта секин-секин Ойша яллагичанинг сабр косасини тўлдира борибди. Кунлардан бир кун эри Раҳмат ҳожи уйда йўғида у Латифахонни олдига чақириб:

— Менга бир оз қулоқ беринг, Ойимпошша, сиз ўзингиз шундай соддамисиз ёки марғилонликларнинг ҳаммаси шундай содда бўладими? Келганингизга уч ойдан ошди, ҳали ҳам ҳеч балони сезганингиз йўқми? Ҳожи акангиз менинг акам эмас, эрим бўлади, сиз менга келиноий эмас, кундош бўласиз. Бу уйнинг бутун рўзғор ҳаражати менинг елкамда, эрингизни бойвачча қилиб қутуртириб қўйган ҳам мен бўламан. Мен Тошканинг донғи чиққан яллагичисман. Тўйларда, ҳашамларда шогирдларим Саври яллагичи, Фотма яллагичи, Рисол яллагичилар билан бирга бориб тонг азонгача ўйнаб, ялла айтиб, муқом қилиб, хушомадгўйларга ўзига ярашув жавоб бериб, бойваччага бойвачча қилиқ, косиббаччага косибча қилиқ кўрсатиб, юзимизни ерга суриб тилангандай бўлиб беш сўм-ўн сўм ортириб келаман. Ана шу яллагичиликнинг пулидан эргинамиз Раҳмат ҳожи бунчалик эррайим бўлиб юрибди. Наҳотки шуни сезмаган бўлсангиз.

«Шериклик ошни ит ичмас» деганлар, айланай, пошшахон. Мен-ку эрсираб кетаётганим йўқ. Агар истасам, қадамимда юзтаси топилади. Не-не дангил-лама меҳмонхоналар Ойшахонга мунтазир. Пешонаму икки бетим, энгаким ёпиштириладирган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади¹. Битта қийғир бўйин қилиш билан осмондаги қушни овлайман. Менинг учун гап пулда ҳам эмас. Эрда ҳам эмас. Сиз ёш экансиз, сизга раҳмим келяпти. Гапингизга қараганда ҳамиятли, ҳимоятли, беш вақт намозни қанда қилмайдиган мусулмон бир косибнинг қизи экансиз. Ҳожи сизни ҳаром қилмоқчи. Ҳожи сизни Тошканинг катта пулдор бойваччаларига қўшмоқчи. Бир кечалигингиз учун у эллик сўм оладими, юз сўм оладими — унинг иши.

Ўзингиз марғилонликсиз, Фарғонадаги сой бўйини

¹ Тўй-базмларда яллагичиларнинг бети, юзига бойлар олтин танга ёпиштириб, «мукофот»лар эдилар.

билсангиз керак. Сизни ҳам Ҳожи акангиз «сой бўйи» қизларига айлантириб қўймоқчи. Ҳушёр бўлинг, Латифахон, оппоқчинам. Яна ихтиёр ўзингизда, — депти.

Ойша яллагининг бу сўзларини Латифахон ҳангманг бўлиб тинглапти. Юзлари бўздай оқариб, юпқа лаблари титраб кетибди.

Сўз тамом бўлиши билан у қар қилинган беданадай довираб, ўрнидан турибди. Ўз уйига кириб ярим соатлардан кейин бошида паранжи, қўлтигида бўхча билан чиқиб келибди:

— Раҳмат, Ойша опа, ақлимни киргиздингиз, кўр эканман, ман энди Марғилонга кетаман. Нимаики қилган бўлсам, билиб ўтган, билмай ўтган гуноҳларим учун кечиринг. Мен юртим — Марғилонга кетдим.

Иккалалари ўпишиб, қучоқлашиб, кўз ёши қилиб хайрлашибди.

Орадан беш-олти минут ўтар-ўтмас Раҳмат ҳожи уйга қайтиб келади. Латифани тополмай, Ойшадан сўрайди.

— Латифа қани?

— Латифа сени ташлаб Марғилонга кетди. Ушадан туриб сендан талоқ хати сўрар экан. Мен кундош билан турулмайман, — дебди Ойша яллачи.

— Сен айтиб қўйганмидинг?

— Мен-ку, айтганим йўқ. Аммо эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Мингта одам кириб чиқадиган эшигимиз бор, биттаси эмас-биттаси айтгандир.

— Иш расво бўлибди. Кетганига қанча бўлди?

— Беш минут ҳам бўлгани йўқ. Ҳали ҳам илдам юрсанг, орқасидан етиб оласан. Марғилон паранжилик, қўлтигида бўхчалик хотин ўтдими, деб сўрасанг, ҳамма айтиб беради.

Ҳожи ҳеч қаёққа қарамасдан алпонг-талпонг кўчага чиқиб кетибди. У суриштира-суриштира қассоб бозорнинг этагида Латифахоннинг орқасидан етибди.

— Тўхта, Латифа!

— Тўхтамайман, қўшмачи!

— Нима деяпсан, манжалақи?

— Қўшмачи деяпман. Минг лаънат, Ҳожи деган исмингга, шўрлик пешонам қурсин. Дод! Мусулмонлар!!

Булар сан-манга бориб қолишибди. Ўткинчилар, қассоблар буларни ўраб олишибди. Ишнинг чатоқлигини пайқаган Ҳожи уйга қараб қочибди. Ўртада қол-

ган Латифахон воқеани тўпланган кишиларга оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб берибди.

Бир йилдан ошиқ охири кўринмаган урушнинг кундалик ваҳимасидан асабийлашиб қолган халойиққа баҳона топилган эди. Оломонга оломон қўшилди. Растаю бозор одамларга лиқ тўлди. Ойша яллагининг уйдан Раҳмат ҳожини олиб чиқиб оломон қилингани юқорида баён қилиб ўтилди.

Миршаблар Ҳожининг ўлигини майиз саройга олиб кириб, устига бўйра ташлаб қўйдилар. Полиция бошлиғи Мочалов ва унинг югурдаклари қанча изғисалар ҳам Раҳмат ҳожининг аниқ қотилини, бирор гувоҳини тополмадилар.

Латифахон қаерга кетди, уни ҳам билмас эдилар.

* * *

Кун намозгарга яқинлашиб қолгани учун бозор-расталарда одам сийраклашиб қолган. Мен ҳам Ҳожи бобонинг буйруғини бажариб бир қадоқ эмас, бир қадоғу чорак яхши шам, бир мирига ҳинди саррофга атаб толқон нос олдим. Яна ўша ердаги ғариб-ғураболарга мендан бозорлик бўлсин учун уч пақирга ярим қадоқ пашмак ҳолва олиб, тақяга қараб кета бошладим.

Худди тандир бозорнинг оғзи, Бадалмат думанинг ҳаммомига келганда рўпарамдан Расулмат ғузафурушнинг ўғли, ўз маҳаллам, қадрдон дўстим Туроббой чиқиб қолди.

— Ҳа-ҳа-ҳа, — деб қучоқлашиб кетди. — Вой-бўй, тирикмисан, хумпар, Тошкентга қачон келдинг? Онанг бечора сани ўлди деб аза очмоқчи бўлиб турувди. Шунанга меҳринг қаттиқ боламисан?

— Гапларинг тўппа-тўғри, ўртоқ, лекин уст-бошимни кўриб турибсан. Шу аҳволда қандай қилиб уйга кириб бораман. Келганимга бир ҳафтача бўлди (ёлгонни худонинг ўзи кечирсин). Хўжайиним қўли очик, сахий одам кўринади. Яна бирор ҳафталарнинг ичида уст-бошларимни тузатиб ололсам, уч-ўрт танга пул ортгирсам, укаларимга уни-буни олиб борсам, дейман. Лекин сендан битта илтимосим шуки, мени кўриб қолганингни ҳеч кимга айтиб юрма. Келгуси ҳафтага албатта ўзим бораман. Жон ўртоқ. Онам, укаларимнинг аҳволи қалай? Маҳаллада нима янгиликлар бор?

— Онанг, укаларинг яхши, — деди Туроббой, — тоғанг

қарашиб турибди. Маҳаллада нима ҳам янги гап бўлар эди. Салимбой сўфи отанинг эркак эчкиси туғди. Хуснибий лахтакфурушлиқдан синди. Мачитдаги олача жойнамозни ўғирлашиб кетишди. Кўп одамлар: «Исмаат девонанинг чопони шундан», деб ўйлашапти. Зиёд оча кўр бўлиб қолди. Лапарининг ёнига яна лапар қўшилди.

Ком терини ийласанг ултон бўлур,
Нафсини тийган киши султон бўлур.

Шунга ўхшаган бўлар-бўлмас гаплар-да, оғайни. Дадамнинг ишлари яхши. Ғўзанинг нархи ошиб кетган. Бир калла кунжара икки тангага чиқди. Қолган гапларни маҳаллага борганда эшитасан.

Бир ҳафта кутаман, майли. Келар шу бугун маҳаллага бормасанг, кўрганганимни ҳаммага айтиб юбораман. Энг аввал ойингга, ундан кейин ўртоқларга айтиб шармандангни чиқараман. Дарвоқе, хўжайининг ким, нима иш қилади?

— Уни ҳозир айтмайман.

— Бачча, тушдингми?

— Тур-эй, отангинг гўрига... Узинг бачча бўла қол, қош-кўзинг келишган. Дорбозга шогирд тушдим.

— Дорбозга шогирд тушган бўлсанг, духоба шиминг йўқ-ку.— Иккаламиз хахолашиб кулишдик.

— Айтгандек Омон қаёқда?— деб сўрадим.

— Икки ойча бурун бир аҳволда бўлиб қайтиб келган эди. У келиб сенинг тўғрингда тоза ҳам бўлар-бўлмас гапларни гапирди. Бари бир, ҳеч ким ишонгани йўқ, «худо урсин, каломулло урсин», деб қасам ичса ҳам ишонмадик. Ҳозир унинг иши йирик. Абдулла қорақошга шогирд тушган, уйига сув ташиб, от боқиб юрибди. Оёғида Абдулла акам берган ёски хром этик, белида саллоти камар, Пиёнбозорга хўжайиннинг олдига ош ҳам олиб бориб туради. Ўрисча сўкишларни ўрганиб олган. Дадаси Турсунбой аканинг дўкони босиб қолган эди, йигит-яланглар қашар қилишиб, тузатишиб бердик.

— Яхши, яхши. Қолганини ўзим борганимда билиб оларман. Ҳозир шошиб турибман,— дедим.

Қўлтиғимдаги беданани олиб Туроббойга узатдим.

— Ма, ўртоқ, мана буни тўрқовоққа ташлаб қўй, жуда ўтқир сайроқи чиқади. Тумшугини қара, парини қара, маржонини қара.

Туроббой беданани қўлига олиб қулоғига гувиллаган бўлди. Яна бир марта текшириб кўриб:

— Ие, бунинг макиён-ку!— деди.

— Шунча далада юриб макиён билан туллакни мен ажратмай, сен ажратасанми, аблаҳ!— дедим, лекин кўнглимда шубҳа бор эди.

Уткинчи бир йигитни тўхтатиб:

— Мулла ака, шуни кўриб беринг, шундан сайроқи чиқади, йўқми?— дедик.

У йигит беданани қўлига олиб кулди:

— Ҳа, бунинг болаларидан сайроқи чиқса чиқар, лекин ўзидан чиқмайди,— деди.

Демак, макиён экан. Сирни бой бермай, Туроббойга:

— Бўпти, олиб кетавер, ошга босарсан,— дедим.

Туроббой макиёни қўйнига солди. Хайрлашиб ажралишдик.

Ҳожи бобо, унга иқтидо қилиб турган гиёҳвандлар намозаср ўқиб турганларида такага кириб бордим. Дарров шамни, ҳолвани, носвойни, анорни бир чеккага қўйиб, чилимнинг сувини янгилаб, сархонасини тозалладим. Самовар, чойнакларни артиб, куракча билан кулларини олиб челақка солдим, елкамда сочиқ, қўлимда супурги, ҳеч нима кўрмагандай, хизматда қоим турганимда намоз тамом бўлди.

Ҳожи бобо:

— Ҳа, етим тойлоғим, қайси гўрларда бесару сомон йўқолиб кетдинг. Етимнинг отаси кўп деганлар. Ҳа, шунақа. Битта-яримта ота топилиб қолдимми? Ҳу, мулойим шупурги бўлмай, гермоннинг ўқига учиб кет!

— Зовол вақтида қаргаманг!— деди гиёҳвандлардан биттаси.

— Ўзбошимча-да, ўзбошимча!— деди Ҳожи бобо.

— Хўш, бозорда нима аломат-қиёматларни кўрддинг?

— Ойша яллагининг эри Раҳмат ҳожини халойиқ оломон қилиб ўлдириб юборди, Ҳожи бобо,— дедим.

— Ие!— деди Ҳожи бобо.— Ўзи ҳам кўзга яқин, хушрўй бесоқоллардан эди. Ҳай, майли, худо раҳмат қилсин. Халқ оломон қилган бўлса, «шаҳиди аъто» қаторида кетади. Бундайларга дўзах ўти ҳаром, ҳм.. шунақа.

— Қани батафсилроқ гапириб бер-чи? Ие, сочинини ҳам олдирибсан. Эрон подшоси Аҳмадали кал под-

шога ўхшаб қолибсан. Суратини кўрганман. Хўш, гапир!

Мен биттага ўнта қўшиб тамом ваҳима аралаш оломон воқеасини сўзлаб бердим. Менинг гапимда ярим пошшо эски шаҳарга икки лак аскар туширди. Етмиш бир марта халойиққа қараб ўқ отилди, деган гаплар ҳам бор эди. Тўққизта хотин боласини чала ташлади. Кўкалдош мадрасасининг битта мезанаси қийшайиб қолди, саррочликни Мочаловнинг миршаблари талади. Хотин ҳаммомда чўмилаётган хотинлар ҳаммаси додлаб кўчага яланғоч чиқди, деган гаплар ҳам бор эди.

Бир соатдан мўлроқ гапирдим.

Шу ҳикоя сабаб бўлди-ю, Ҳожи бобо менинг гуноҳимни унутиб юборди. Ҳикоя вақтида секин-секин кечки кайф учун йиғилган тарёкийлар ўн-ўн икки кишига борган эди. Ҳинди саррф намозасрдан сал ўтар-ўтмас саройдан қайтган эди. Бугун унинг чеҳраси очиқ. Менинг ҳикояларимни тушунса-тушунмаса «мошоолло-мошоолло» деб эшитиб ўтирар эди. Бир неча тарёкийлар менинг ҳикояларимдан ўзларидан кетай деб қолдилар, баъзилари ҳозиргина еган афюнлари эсларида йўқ, яна устама афюн еб олдилар. Келувчиларнинг баъзилари сломон воқеасидан хабардор ҳам эдилар. Улар ҳам менинг гапимни тасдиқлаб, ёнига қўшимча қилар эдилар.

Кўкнорилар жамоатчилиги айбни гоҳ яллачига, гоҳ Раҳмат ҳожининг ўзига, гоҳ марғилошлик хотин Латифахонга, гоҳ бетизгин, бебош оломонга, гоҳ Мочалов ва миршабларнинг бепарволигига қўяр эдилар.

— Тўғри,— деди қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим,— баъзан англашилмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Чунончи, ўтган йили Занги ота сайилида шундай бир воқеа бўлди: сумбуланинг ўрталари, жума куни эди. Ҳазрати пирим Занги отанинг сайилгоҳига Майманаю Майсарадан, Ироқу Бадаҳшондан, Эрону Турондан, Ҳиндию Рум, Чинимочиндан, яъни жумлайи жаҳондан зиёратчилар йиғилган, Тошкантимизнинг эса бешикдаги боласигача кўчиб чиққан. Одам боласи мўр-малахдек ер-кўкни босиб кетган.

Намозжумага азон айтилиб қолди. Одамлар катта хонақонинг саҳнини ва унга қўшилган атроф майдонларни шамалоқдек егаллаб, намозга тайёрланиб турибдилар.

Ҳамма имомга иқтидом қилиб «оллоҳу акбар» де-

йилиши билан, намоздан кечикиброқ қолган бир банда олдинги сафга ўтиб кета туриб ўртароқ сафдаги бир танишининг киссасидан ярмидан кўпи чиқиб, тушиб кетай деб турган бўз ҳамёнига кўзи тушиб қолади. Шу ҳамёни меҳрибончилик билан киссасига ичкарироқ солиб қўймоқ учун қўл уради». Буни қаторда турган яна бир мусулмон кўриб қолиб намозини бузиб: «Дод, мусулмонлар, хонақога кисавур оралади»,— деб бақиради ва ҳалиги шўрликнинг ёқасига ёпишиб муштлай бошлайди. Мачитдаги имом бошлиқ ҳамма мусулмонлар ҳам намозларини бузиб, ҳалиги паррихтани дўппослай кетадилар.

«Ҳой, ҳой, тўхтанг, ўзи нима гап», деганга қулоқ соладиган одам йўқ. Ҳаш-паш дегунча ўлакса қилиб, мачитнинг саҳнига олиб чиқадилар, бу ерда ҳам кўзига қон тўлган оломон шўрликни ура кетади, ўлдириб хотиржам бўлгандан кейин:

— Ўзи нима гап, нима қилди, ким бошлаб урди, ким ушлади, кимнинг ҳамёни, деган гаплар чиқа бошлайди.

Кейин ҳамён эгаси ўртага чиқиб:

— Биродарлар, бу менинг дўстим эди, ўғри одам эмас эди. У менга меҳрибонлик қилмоқчи, осилиб қолган ҳамёнимни киссамга солиб қўймоқчи бўлган эди, бечорада гуноҳ йўқ эди,— дегани билан бўлар иш бўлган, энди фойдасиз эди.

— Мана бу тикка жаннатга боради,— деди Ҳожи бобо,— ҳа, шунақа, бесўроқ, беистоқ жаннатга тушиб кетаверади.

— Шариатимиздан айланай, мусулмончилигимиздан айланай, ҳимоятимиздан, ҳамиятимиздан айланай, оломондан айланай. Ана шундай мусулмон ҳамиятлик оломон бўлганда, ҳаммамиз ҳам эшигимизни баралла очиб ухлай берсак бўлади. Бирорта ўғри ёки қўли эгрининг ҳадди бормикин, бир мусулмоннинг мулкига, номусига таадди қилса. Оломондан ўргилай,— деди гиёҳвандлардан биттаси,— ёмонлар жазосини тортсин.

Энг охири ҳукм — замонанинг бузуқлигидан, подшоҳларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан-қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хулласкалом, шариати Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан, окир замон яқинлашиб қолганлигидан, ҳазрати Исо кўкдан тушиш вақти келаси ҳафтага қолганлигидан, Халифаи Рум то-

монда Добатул арз чиққанлигидан, Хитой томонда якка кўзлик Яъжуж-Маъжужлар хуружга келганлигидан, Эроннинг ярмини ер ютганлигидан, ўзимизнинг Тошкентда, Тупроққўрғондан «бачажиш» чиққан эканлигига келиб тўхтади.

Сўзни келган ерида тўхтатиб, Ҳожи бобо имом бўлган ҳолда намозшом ўқишга қўзғалдилар. Мен унга чойнакларга аччиқ қилиб чойни дамлаб манқалдонга териб қўйдим. Чилимга тамаки босдим, ўртадаги чироқни ёқдим. Катта патнисга ҳар кимнинг ўз насибаси бўлган биттадан обинон, икки чақмоқдан қанд, бир капдан қора майиз қўйиб чиқдим.

Намозшомдан кейин мижозлар ўз ерларига тартиб билан ўтирдилар. Мен ҳар қайсиларининг олдига бир чойнакдан чой, биттадан пиёла, нон, қанд, майизларни қўйиб чиқдим. Ҳожи бобо ҳар кишининг ўз моясига яраша қоғозга ўралган «дори»сини қўлларига бериб чиқди.

Тўртта кўкнорининг олдига битта тоғорачада устига чит рўмол ёпилган эзилган кўкнорини олиб келиб қўйди. Уларга бир патнисда нон, майиз, чой қўйилди. Улфатчилик бошланиб кетди.

Бай-бай-бай, буларнинг гиёҳдан сўнгги хушчақчақ суҳбатларига қулоқ солсангиз. Гиёҳдан илгари бир-бирларига тўнғиз қараш қилиб ўтирган, худо урган зикна, битта майизнинг ярмини бировга раво кўрмайдиган, ўлганининг кунидан эриниб намоз ўқиган бу маҳлуқлар энди тамом очилиб кетганлар.

Биттаси хаёлидаги боғи бўстонини мақтайди, биттаси давлатини санаб ҳисобига етолмайди, бир-бирини уйига таклиф қиляпти: «Оёғингизнинг тагига қўй сўяман», дейди. Бир-бирларига чой узатишган, нон суриб қўйишган, қорадоридан пашша қанотидайини узиб, бир-бирларига узатишган. Шунчалик меҳрибон, шунчалар хушмуомала, шунчалар мулоим бўлиб кетишганки, асти қўяверасиз.

Мен пойи-пиёда хизмат қилиб турибман. Тиқ этган чойнак бежавоб қолмайди. Уша замониёқ манқалдондан буруннинг қонидек қуюқ Кузнецов чойлар етказилиб турибди. Мендан, айниқса, ҳинди поччам хурсанд.

— Мошоолло, бачам, мошоолло. Бисёр мамнунам. Имрўз бозор буд, қорам душвор, ҳисобам нотамом, ҳа майлаш, пардо, як қалён биёр (бугун бозор эди, ишим қийин бўлди, ҳисоб қилолганим йўқ, эртага қиларман, чилим келтир).

Сархонага учта чўғ қўйиб яхшилаб пишитдим. Бордан келтирган қоғозга ўроғлиқ носни ҳам олдим.

— Мана соҳиб, қалён ҳам тайёр, се лаҳчайи гули нор.

— Боракалло, боракалло, бачам.

У чилимни «хурр-хурр» қилиб чуқур-чуқур икки-уч тортди, ўзи ҳам зўр, Қаршининг тамакиси эди. Элитди шекилли, ранги ўчиб, кўзини олайтириб, зўрға:

— Об биёр, об биёр, — деди.

Бир пиёла муздек сув олиб келиб бердим. Қўллари қалтираб бир-икки қултум ичган бўлди. Бирпас тепасида турдим, ўзига келди. Қоғозга ўроғлиқ носвойни бердим:

— Ба шумо носи Бухорий ҳам биёварда будам.

— Боракалло, бачам, боракалло!

У сарроф халтасини ковлаб битта ярим сўмлик сўлкавой чиқариб берди.

— Ин мукофот, аз Ҳожи бобо пинҳон кун.

— Хўп.

Чилимни бошқаларга навбат билан тутиб чиқдим. Икки хўроз қичқиргангача суҳбат давом қилди. Ҳожи бобо дўконнинг измини менга топшириб ичкарига китиб кетди. Гиёҳвандлар тарқалди.

Сарроф ҳинди билан қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим одати бўйича такада ётиб қолишди. Мен ҳам чироқни «пуф» этиб ўчириб, ўз жойимга чўзилдим.

Эртаси пайшанба эди. Бугун жума оқшоми, келувчилар кўп бўлади. Барвақт туриб катта самоварга олов ташлаб юборганман. Ҳаммаёқ супирилган, сидирилган — озода. Мулла уста Мирсалим бир бурчакда якка ўзи бомдод намозини ўқиб олди. Узоқ вақт ўтган кетганларнинг, ота-онасининг, энди ўладиганларнинг арвоҳига, шулар орасида ўзининг ҳам арвоҳига фотиҳа ўқиб бўлгандан кейин:

— Чойинг қурғур қайнадими? — деб сўради.

— Жағиллаб қолди.

Янги обинон олиб келишга чиқиш керак эди. Ҳожи бобо дастгоҳни ташлаб чиқиб кетишга ижозат бермайди. Уста Мирсалимни юборишга андиша қиламан. Хайтовур, Ҳожи бобонинг ўзи чиқиб қолди.

— Нонга борганим йўқдир?

— Пул ташлаб кетмабсиз-ку.

— Ҳа, шунақа.

У ёнчигини ковлаб, икки танга пул олиб берди.

— Орқа-ўнгини қараб ол, куйган, хомсиз бўлмасин. Озгина ушатиб еб ҳам кўр, хаамири ачиган бўлмасин. Нимани қўлингга тутқазсалар, кўзга ургандек кўта-риб келаверма. Салмоқлаб кўр, чўғи оғирроғидан ол. Уруш бўлгани билан, нарх-наво ошгани билан, нов-войхоналарни ер ютиб кетгани йўқ.

Рўмолчани елкага солиб, новвойликка қараб югур-дим. Тонг азон бўлишига қарамасдан бир тўда оч ола-қура итларни эргаштириб, эски Каппон томондан Маллажинни жавраб келар эди.

— Туя биттанга—қани, биттанга, туя минг танга — мана, минг танга.

У битта лайча кучукни «Пошшоҳон» деб чақириб:

— Ҳамма подшолардан ўзинг дурустсан, ҳеч ким билан уришмайсан, уришган билан ишинг йўқ... — деб гапира кетди.

Менга кўзи тушиб қолди.

— Ҳой, бола, бери кел, «Пошшоҳон» нинг думи-дан ўп!

Малла девонанинг қилиқларини томоша қиламан, деб анча йўлдан қолдим.

Мен нон олиб такага қайтиб келганимда Ҳожи бо-бо аллақачон қайнаган самоварнинг тагида уймала-шиб юрар, мени ғижиниб кутар эди.

— Ҳа, ҳароми, нон учун Тўйтепага бориб келяп-санми, мунча ҳаялламасанг? Обке!

Такаяда хўрандалар етти-саккиз кишига етиб қол-ган эди. Ҳаммасининг моюсига яраша егулик-ичгу-лигини улашиб чиқдик. Ҳамма кайфини қилиб, чой ичишга овора бўлган вақтда мен секин чой, қанд ту-радиган қутичани очиб, ундан кеча олиб келган пашмак ҳолвани олдим, учга бўлдим. Катта бир бў-лагини Ҳожи бобонинг олдига, бир бўлагини ҳинди саррофнинг олдига, бир бўлагини уста Мирсалимнинг олдига қўйдим. Ҳожи бобонинг кўзи ярқираб кетди.

— Буни қаердан олдинг, баччағар? — деди.

— Ўзингиз берган жума пулларни йиғиб юрган эдим, кеча олиб келдим.

— Баракалла, одам бўласан, болам. Ҳар бир нар-сани тежаш, бугунингни эртага захира қилиб қўйиш яхши фазилат. Шундай қилган одам тез бой бўлиб ке-тади. Ҳа, шунақа бор, биринг ўн бўлсин.

Сарроф билан уста Мирсалим ҳам ғоят мамнун бўл-дилар.

Кундузи одатдагича ўтди. Аммо пешиндан кейин

намозасрга яқин бирин-кетин кўп таниш, нотаниш ми-жоз хўрандалар йиғилишди. Ичларида такага янги келган косиббақчалар ҳам бор эди. Булар солма ош қилиб, бир чилим, ярим чилим такбас қилиб кетувчи ёш-яланглар эди. Булар келганда менинг бозорим жу-да чаққон бўлиб кетар эди. Булар бир тийин, икки тийин, беш тийиннинг юзига қарамай, чойга, нонга, ўтинга, туз, қалампирга ортиқча пул тўлаб кетар эди-лар. Албатта, мен уларни ўз чўнтагимга қайириб олар эдим. Бундан ташқари, ошдан, шўрвадан қолган овқатлардан «чойхоначи болага», яъни менга насиба атар эдилар.

Одми кунлар бундай ёглиқ ош, ёглиқ шўрвалар менга қаерда эди? Шундай жума оқшоми ва жума кунлари таканинг ҳақидан ташқари ўз чўнтагимга бир сўм, олти тангача ишлаган вақтларим бўлган, Йигирматалаб қозон қайнагандан кейин, «бир капдан берса тўйғизади, бир муштдан урса ўлдиради», деган-дек, тўпланиб қолар экан-да.

Бугун такада яхши савдо бўлган эди. Ҳожи бобо-нинг қўлига йигирма бир сўм қирқ тийин нақд пул топширдим. Ҳожи бобонинг оғзи қулоғида. Хуфтон намозини ўқиб бўлганларидан кейин ҳам такада ет-ти-саккиз чоғли одам қолган эди. Ҳожи бобо жуда ечилиб кетди. Кеча мен олиб келган шамлардан тўрт-тасини тўрт бурчакка ёқиб, ҳар қайсисининг тагида бир калимадан қуръон ўқилган. Бир чеккада мулла уста Мирсалим қўш қўзойнагини бурнининг устига қўндириб, кир, бурама болиш устига «Жангномайи Абу Муслими соҳибқирон» деган мўътабар бир китоб-ни қўйиб олган. Гумбурлатиб ўқиб турибди. Қолган гиёҳвандлар уни давра олиб Абу Муслимнинг қаҳра-монликлари тўғрисидаги ваҳималарни тингламоқда-лар. Тасаннолар, офаринлар айтмоқдалар. Ўқиш да-всм этарди.

«Алқисса, андин кейин Маймана томондан, Кў-ҳи даман этокидан гард пайдо бўлди. Гард аросидан етмиш икки парокотайи алам, нишонаи етмиш икки минг байроқдори жарроҳар, ҳаммалари ҳафт жўш пўш эрди ва Майсара томондан ҳазрати соҳибқирони Абу Муслими Хуросонийнинг паҳлавони гардан ко-шонлари мисоли садди Искандардек саф боғлаб ту-рар эдилар. Ҳазрати соҳибқироннинг олтин чопқон Зумрад тахтлари узра ливой Муҳаммадий — байроқ Хуросоний парварафшон бўлиб турар эрди.

Ниқобдор ёғийлар сафидан бир ҳафт жўш кийган пахлаван аргумоққа маҳмиз бериб майдонга жавлон уриб кирди. Отининг туёғи чачағигача ерга ботар эрди. Етмиш икки ботмонлик гурзийи-гармонини бошидан чарх уриб айлантриб ниқобни юзидан дарбар айлаб айтдиким:

— Эй Абу Муслимий гўсолапараст, эй биёбоний Хуросоний, билсанг билгил, билмасанг мендурман Насри Сайёри беорким, бугун бу маъракаи жангда димоғингдан димор чиқаргаймен.

Ва ҳазрати Абу Муслим ҳам ғайратларига чидай олмай, Кўхтоғ исмли бўз отларига сувора бўлиб, ул малъунининг садди роҳини тўсдилар. Ғазабларидан ҳар битта мўйлари кийимларидан ништари обдордай тешиб чиқиб кетган эрди.

Кела Насри Сайёрнинг камар бандидан «Ё Али» деб озот кўтариб, муборак бошларидан етти маротаба айлантриб-айлантриб осмонга отдилар. Ул нопокнинг вужуди бир ош пишгунга қадар кўздан ғойиб бўлиб кетди. Баъдаз муборак қўлларини кўкка қилиб тутиб олдилар. Ерга омон қўйдилар ва дедиларким: «Эй Насри Сайёр, минбаъд Хуросонийлар шаънига бундай беодоблик қилмагайсан».

Насри Сайёр у жанобнинг рикобларини ўпиб, тавба-тазаррулар қилди ва имон келтирди».

Хулласи, бу жангнома шу хилдаги ваҳима гаплар билан тўла эди. Аммо эшитувчилар бу ваҳималарни гоят ҳаяжон билан тинглар эдилар.

Ҳикоят ушбу ерда тўхтаганда Тиконлимосор маҳаллалик Аҳмадали сўфи кўз ёшларини артиб:

— Киройи мардоналик бу бўлибдур. «Мард майдонда» дегани бу бўлур. Ҳозирги замоннинг урушлари махзи номардлик. Бехосдан турган кишини милтиқ билан отмоқ, тинч аҳолининг хонадонига тўп қўймоқ, осмонга хайрипилон чиқармоқ — буларнинг бари номардлик — бу кофирнинг иши, — деди.

Бу гапларни ҳамма «балли-балли», деб тасдиқлади. Ҳинди сарроф ҳам «мошоолло, мошоолло», деб маъқуллади.

Нима десангиз денг, бу ерда яна ойлаб туриб қолиш мени зериктирар эди. Уфқ кўк гумбази билан ўпишган ям-яшил қирларда бўкалакли бузоқдек шаталоқ отиб юрган бир бола келиб-келиб ҳумга қамалган юмрондай бўлиб қолса, албатта, зерикади-да. Бундан ташқари биронта тенгқуринг бўлмаса, сирдошинг

бўлмаса, эшитадиган гаплар сарроф ҳиндининг аборси — кийимидай бўйи бошингдан бир газ ошиқ гаплар.

Зерикар эдим, эрмаклар қидирар эдим. Ҳожи бобонинг кузакда сақлаган туллаклари кеч кузак «чучут» чиқариб қолди. Ҳожи дўппили Султон пучуқ тақяда боқиб юрган каклик гид-гидлай бошлади, бироқ бу жониворлар ҳам менга ўхшаш бириси оқ Тайтай тоғнинг баланд ёнбағридан, иккинчиси Қўнғироқ тепанинг қуюқ пичанзорларидан ажралган тутқунлар бўлиб, эрмакликка узоқ чидаш беролмас эдилар. Менга эса ҳеч кутилмаганда тўсатдан бўладиган ҳодисалар, чунончи: мўрчанинг қозони ёрилиб, бир-икки киши ўлгандай олам ҳодис воқеалар, ажойибхонанинг йўлбарси бўшаб кетиб, атторликдаги Валихोजи акага човут солгандай саргузаштлар, ҳеч бўлмаса Ҳиндистон чангалзорларидаги саёҳатлар, арслон билан олишув, қирқ кўзли илонларнинг бўйнини чошиб ташлаш, ўргатилган ёввойи одам, каркидон-тимсоҳларни миниб юриш — мана шунақанги фавқулодда воқеалар ёқар эди.

Бу ерда нима бор: тонг азондан икки товуқ ўтгунча пинакка борган, мусичадан ҳам хароб гиёҳвандлар, уларнинг ўзаро минғир-синғир, пойма-пой тасаввурдан узоқ ҳикоялари. Тагин ҳам ўз тоқатимга ўзим ҳайрон қоламан. Нима қилиб юрибман? Бу ердан тезроқ силжишга мўлжал қилиб қолдим. Аммо икки нарса кўнглимда «ҳали вақт эрта» дегандай бўлар эди. Биринчидан, Ҳиндистон саёҳатига еткундай пул жамғарганим йўқ. Ҳалигача ҳинди саррофнинг саховатидан, Ҳожи бобонинг қўли очиқлигидан, ошхўр косиб бойваччаларнинг мурувватидан, унча-мунча инглиз ҳисоб билан уриб қолганларимдан йиққанам учта беш сўмлик, битта ўн сўмлик тилла, иккита сўлкавой, қолганлари танга, чақалардан иборат. Мен пулим бир меъёрга етиб тиллага алишса бўладиган даражага етганда ҳинди саррофга топшириб йириклаштириб олар эдим. Бу сирни у билар эди, мен билар эдим, худо билар эди. Жамулжами йигирма етти сўму икки танга пул эди. Олтинларимни яқтак кўйлагимнинг ёқа баҳясининг орасига тиқиб яширганман. Қолганларини Ҳожи бобонинг сопол тупдонига солиб тақядан эллик қадамча нари ариқ лабидаги қари тол тагига кўмганман. Ҳаммаси ҳам пешона тери.

Иккинчидан, Ҳожи бободан жавоб сўрасам, жўнликча бўшатиб юбормайди, чунки хизматларим унга

ёқиб қолган, қўлини совуқ сувга урдирмай қўйганман. Бинобарин, бирорта қилгилик қилиб ҳайдалишим керак. Мен ҳалигача чўл қурбақадай ювош. Ҳожи бобонинг ижозатисиз ўз қавагимдан бошимни чиқарганим йўқ.

Бу ҳафтани миям пишмаган режалар билан банд бўлгани учунми ёки маъюслик, етимлик, уйимни, ошна-оғайниларимни соғинганим учунми жуда ювош, мутъе ва фармонбардор ўтказдим. Ҳар галгидек, шўх-шатир «шум бола» бу ерда йўқ эди. Бу ҳолатимдан Ҳожи бобо анчагина ташвишга ҳам тушди шекилли, ҳинди бўлса, ундан бешбаттар.

Сешанба куни Ҳожи бобо мени меҳрибончилик билан чақириб:

— Болам, бу гап-ку икковимизнинг ўртамизда қолсин, тагин худо уриб анави «қора» си қурғурдан тоғиниб-потиниб юрганинг йўқми? — деди.

— Қораси нимаси?

— Биз ейдиган «қорахон» бор-ку, ўшани айтяпман.

— Узим гиёҳвандларнинг аҳволини кўриб юрибман, Ҳожи бобо, мен бу заҳарни оғзимга олмайман, тепамда худо бор.

— Баракалла, болам, ҳа, шунақа бўлсин.

Ҳожи бобо елкасидаги рўмол билан кўзини артиб, ёнчиғини ковлаб шапалоқдай битта бир сўмликни қўлимга тутқазди.

— Бу эртага бозорли пулинг, жуда хурсанд қилдинг, болам, ташвишда эдим, тагин бировнинг тўтидек боласини нобуд қилиб қўйдимми деб қўрққан эдим.

Пулни ёнчиққа яшира туриб:

— Бу томондан хавотир олманг, — деб қўйдим.

— Уйнаб-кулиб, таралангни тортиб юравер. Сенга «чурқ» этадиганинг боши ўнта.

Кечаги кайф-суҳбатлардан кейин сарроф ҳинди ҳам Ҳожи бобо сингари меҳрибончилик билан ёнига чақирди:

— Инжо биё, бачам, чи тавр ҳасти, бемор нести? (Бери кел, болам, аҳволинг қалай, касал эмасмисан?)

— Шукур, соғман.

— Ва чи паришон менамойи? (Нега паришон кўрипасан?)

— Ёо тараддуди саёҳати Ҳиндистон паришонам

(Ҳиндистонга саёҳат қилиш тараддуди билан паришонман), — деб ҳазиллашдим.

Ҳар иккаламиз кулишдик.

— Мошоолло, сафари Ҳиндистон дори? (Ҳиндистонга сафар қилмоқчимисан?)

— Ҳа, шундай.

— Сафар бо машаққат. Ҳиндистон дураст. (Ҳиндистон узоқ йўл, қийин.)

— Ҳимматим баланд.

— Офарин, мошоолло.

Ҳиндининг ҳам ҳиммати тутиб кетиб, сарроф халтадан битта беш сўмлик тилла олиб берди.

— Гир, гир, бачам. Мен оила ва бача надорамки, давлати маро сарф кунанд, ҳақ таоло садақаро дўст дорад. (Мана буни ол, болам, менинг оила, бола-чақам йўқки, шунчалик давлатимни харажат қилишса, худо садақани яхши кўради.)

Бугун ўнг ёнбошим билан турган эканман, олти сўмлик бўлиб қолдим. Ювошликнинг, маъюсликнинг фойдаси шунчалик катта эканлигини билганимда бошдан шунақа қилар эдим. Ярим оқшомгача ўзимдан ўзим ишшайиб, ичимда давлатларимни санаб, қувониб хизмат қилдим.

Чоршанба куни эрта билан Ҳожи бобо қўлимга икки танга бериб:

— Болам, гир этиб бориб, нон олиб келиб бер, хумларга сув тўлдириб қўй, беданаларнинг донидан, сувидан хабар ол. Кейин санга жавоб, бозорни томоша қилиб, ўйнаб таъбинг ҳоҳлаганда қайтиб кел. Лекин кечга қолма, болам. Ёмон кўп, замон ёмон.

Пулни олиб югуриб бориб нон олиб келиб бердим. Хизматларини бажо келтирдим. Ҳожи бобо қистаб қўймади, бирга ўтириб чой ичишдик. Кейин бозорга қараб равона бўлдим.

Ҳасти Уккошанинг тагида қаймоқ бозор бўлгучи эди. Бирор товоқ қаймоқ олиб, битта обинон билан еб олиш ҳавас бўлиб қолди. Қаймоқ бозорга кириб у қосадан ялаб кўриб «аччиқ» деб, бу қосадан ялаб кўриб «сувоқ» деб юрсам, бир бурчақда икки хурма қатигини ерга қўйиб маҳалладаги оғайниларимдан тегиримончи Абдулла вавағнинг укаси. Иброҳим полвоннинг ўғли Убай ўтирибди. Тура қучоқлашиб кўришиб кетдик. Утган чоршанба Туроббой билан бўлган суҳбатдан, минг хил сўроқ-истаклардан кейин, ёлгон-яшиқ гаплар билан қутулдим. Эндиги масалага ўтдик.

Мен қаймоқни еб бұлгунча у қатиқни сотадиган бұлди. Кейин кўмир саройга тушиб томоша қиладиган бўлдиқ. Морозний еймиз, балиқ еймиз. Юпатовнинг от ўйинига кирамиз. Кажавага тушамиз. Дурбин су- рат кўрамиз. Ялла қилиб ўйнайдиган бўлдиқ.

Убай қатиқнинг пулидан ишлатмайдиган бўлди. Узида уч мири бор экан. Қатиқни арзон-гаровга сотиб, тагин пулни ишлатиб қўйса, келинойисидан балога қолар экан. Етмаганини мен қўшадиган бўлдим. Беш тийинга ярим қаймоқдон қаймоқ, икки тийинга битта обинон олиб, бир чеккада чўнқайиб қаймоқ ея бошла- дим. Убай ҳам қатиқларининг икки хурмасини бит- тангага сотиб юборди. Катта пул. Ёнимга келиб, қол- ган қаймоқни у ҳам ейишди.

Чорсунинг оғзига чиқиб Убайнинг хурмаларини Қорабой қассобнинг дўконига қўйдик. Узимиз тушови ёчилган тойлоқлардай озод эдик.

Бугун бозор куни. Вақт чошгоҳга яқинлашиб қол- ган. Кўчалар ғоятда гавжум эди. Кўмир саройга ки- раверишда сомон, саксовул, кўмир ортилган туялар қатор бўлиб, бўйинларида жаранг-журун қўнғироқ- лари билан йўлни тўсиб турар эди. Туяларнинг бути орасидан ўтиб, баъзиларини чўчитиб, маҳкама ариқ- нинг кўприги устига келдик. Бир томонда олам-жаҳон- ни тутатиб, бир ифлос ошхонада балиқ қовурар эдилар. Кир стол устида Сирдарёнинг белдан йўгон лаққа ба- лиғи чўзилиб ётибди. Сузма халтадай очиқ кўзларини пашша талаб ётибди. Бир томонда сахтиёнфурушлар.

Биз булар орасидан ўтиб бордик. Кўмир сарой май- донининг ўртасида кўку оқ презентлардан қурилган Юпатов от ўйинининг каттакон баҳайбат гумбази ту- рар эди. Унинг олдидаги тахтадан ясалган баланд сў- рида карнайчи, сурнайчи, дўмбирачи, бир неча масха- рабозлар. Буларнинг орасида Рафиқ масхарабоз ҳам бор. Улар турли ўйинларни кўрсатиб, оломонни от ўйинига чақирар эди.

— Аттагинанг, кўксултоннинг вақти эмас-да, Убай.

— Кўксултон нимага керак бўлиб қолди?

— Сурнайчиларнинг олдида бориб карсиллатиб есанг, оғзи калава-калава сув очиб, сурнайини чалол- май қолар экан. Утган ҳафта рўпарасига келиб анор еган эдим худди шундай бўлди.

Иккаламиз кулишдик.

— От ўйинга кирамизми?

— Йўқ, кирмаймиз, — деди Убай.

— Нега?

— Биринчидан, қиммат, иккинчидан, Майрамхон деган яланғоч чиқармиш, мен яланғоч хотинлардан қўрқаман. Отнинг ўйнашига қизиқмайман. Уйимизда от бор, дадам чавандоз. Ҳар қанча от ўйнатганда бизнинг улоқчилардек ўйнатолмайди. Узим минг мар- та кўрган томошага биттангадан тўлашга аҳмоқ пул йўқ.

— Мен ҳам бир марта кўрганман, бўлади, — дедим.

Рафиқ масхарабоз ёғоч сўрида оғзига арра қипиқ тўлдириб гугурт чақиб «оташ хўр-эй, оташ хўр», деб олов пуркаб турса ҳам кирмайман. Чунки ичкарида ҳам шуни кўрсатади-да.

Морозний егани бордик. Мен қизил морозний ол- дим. Убай сариғидан. Тўққиз пуллиқдан олдик. Та- релкага солиб берди, ёғоч қошиқча билан маза қилиб еяётганимда тамом бўлиб қолди.

Кўмир саройидаги почтанинг ёнига дор қурилган экан. Дор ҳали бошланмаган. Лекин атрофда давра қуриб ўтирган одамлар кўп эди. Бу ерда ҳам карнай- чи-сурнайчи, дўмбирачи. Иккита қизиқчи ёғоч оёқда алмойи-алжойи ўйинлар қилиб, айланиб юрибди. Шу- лардан биттасининг кокиллик дўпписидан танийман. Ака Бухор.

Убай билан маҳаллага боргандан кейин биттадан ёғоч оёқ қилиб олишга аҳд қилишдик. Ёғоч оёқда юриш унча қийин эмас экан. Ундан кейин бошинг ҳаммадан баланд, девор-томдан қараб қўни-қўшни- ларнинг хоҳлаган қизи, келин-кеватларини кўриб ке- таверасан.

Убай:

— Қорнимизни тўйгазиб олмаймизми, нўхатшў- рак емаймизми? — деди.

— Қўйсанг-чи, ҳозиргина қаймоқ нон едик-ку. Бунинг ўрнига дурбин сураат кўрамиз, — дедим.

Илҳом самоварчининг укаси кал Иброй дурбин су- рат кўрсатар эди. Иккита сураат кўриш бир тийиндан. Бизни таниди. Қўшни маҳалла бўлганимиз учун ҳар бештасини бир пақирдан кўрсатишга рози бўлди.

Иккаламиз иккита дурбинни олиб кўра кетдик. Кал Иброй тепамизда мақтаб, тушунтириб турибди:

— Мана бу Фаранг подшоси Қайсари Рум, хотини билан кўча айланиб юргани, мана бу халифаи Рум

Султон Абдулхамид соний. Ана София масжидига намозжума ўқигани келганлари. Извошнинг олдида га-дойлар садақа сўраб ўраб олиб турибди. Мана бу Аффон амири Султон Абдурахмон. Мана бу Ҳиндистон маликаси. Фаранг подшосининг қизи, фил саёҳатида чангали Мозандаронни айлаиб юрибди. Мана бу Маккатуллода ҳожиларнинг Арофатга чиқиши. Мана бу оқпошшо ҳазратларининг энагалари — Валентина Фёдоровна. Бу киши яқинда ичбуруғидан вафот қилганлар. Эй, сартопо, сартопо, томоша қилаверинг!

Икки пақирдан саккиз тийин тўлаб, ўнтадан йигирмата сурат кўрдик, дунёнинг у чеккасида бу чеккасига бориб келгандек маза қилдик.

Кўмир саройидан ҳам ҳафсала пир бўлиб, мум бозорга чиққанимизда, маҳкама томондан қаландархонада тупроқ ялаб ётган Миттихон тўрамнинг қаландарлари безанжир айиқлардай, маст туялардай талқин ўқиб, растани бошларига кўтариб келар эдилар. Биз ҳам эргашиб кетавердик. Қаландарлар Мажжомига қараб кўтарилдилар. Мажжомининг орқасида гўза бозорга туташ ерда катта бир яланглик бор эди. Бугун шу ялангликда Тошкентнинг, Тошкентнинггина эмас, бутун Урта Осиё музофотининг воизи Кўса маддоҳи ваъз сўзлаши керак экан. Қаландарлар Кўса маддоҳининг жарчилари экан.

Қаландарлар анчагина йиғилиб қолган халойиқнинг олдида саф бўладилар. Бирортаси ҳам ўтиргани йўқ. Ҳаммалари узун-қисқа ҳассаларига суяниб, «ҳув-ҳув-ҳув», деб тебраниб турар эдилар. Қаердандир ўрталиққа бир курси олиб келиб, унинг устига бир пўстак ташланди. Курси ёнига табуретка келтирилди. Унга бир чойнак чой, пиёла, нон, қанд қўйилди.

Бир нафасдан кейин давра ўртасига малла тўнли, бошида катта оқ салла, жияк ёқа кўйлакли, паст бўйли, семиз, қўлида ҳасса тутган, оқ юзли, соқал-мўйловсиз юзлари буришган саксон ёшлар чамасидаги бир чол келиб чиқди. У қиблага қараб курсига қаландарларга рўпарама-рўпара ўтирди.

Қаландарларнинг олдида яна елкасига оқ ридо ташлаган, енгилгина яктак кийган, шилинг почка кавуш кийган гирдак оқ саллали иккита муллабачча тақлид: бириси қора чўққи соқолли, бириси ёшроқ, икки киши келиб кирди. Улар Кўса маддоҳининг «дўст тортувчи» шогирдлари эди.

Кўса маддоҳ бир пиёла чой қуйиб томоғини ҳўл-

лаб олгандан кейин ўрнидан туриб, ҳассасини белига қўйиб аста-секин синчиклаб даврани айлаиб чиқди.

Биз шу пайтда одамларни йириб-ёриб олдинга ўтиб олган эдик. Кўса маддоҳ қайтиб ўз ўрнига борди. Қўлини юқори кўтарди. Хириллоқ овоз билан давра атрофидагиларга мурожаат қилди:

— Ҳалойиқ, ибтидоий аввал тикка турмай жой-жойларингизга ўлтиринглар. Тик турмоқлик, наузан билло бутпарастларнинг тошдан қилинган худоларига хос хислатдир!

Ҳамма гув этиб ўтирди. Биз ҳам ялпайиб саватдек жойни эгалладик. Ҳалиги иккита муллабачча тақлид «дўст тортувчи» шогирдлар хипча овоз билан маддоҳнинг сўзини:

— Бале... — деб маъқулладилар.

Уларнинг овозини Шайхантовурдан ҳам эшитса бўлар эди. Кўса маддоҳ сўзида давом қилди:

— Бояд маълум бўлғайки, бу ерда жам бўлган издиҳом ўртасида мусофир-мужобирлар, Самарқанду Бухоро, Каттақўрғону Уратепа, Фарғонаю Хўжанд музофотларидан қадам ранжида айлаб Тошкентди фирдавс монандимизга келган мусулмон биродарларимиз бисёрдирлар. Боядки, каминани таниб қўйғайлар. Аслим Бухоронинг Қўсагарон маҳалласидандурман. Исми Ҳасби Нажмиддин ибн Салоҳиддин, падари бузрукворимиз ҳам амири Музаффар замонасининг забардаст воизларидан эрдилар. Ун етти насаб билан Мавлоно Ҳусайн воиз Самарқандийга вобаста бўлурмиз. Падар бузрукворимиз олий Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро замонасида нашъу намо топиб, умргузаронлик қилибдурлар. Зиҳи замонаи шаръий. Зиҳи замонаи шаръий. (Ажойиб амну омон ва шарият барқ урган замонлар эди у замонлар.)

Китоби «Ахлоқи муҳсинин» у жанобнинг таснифларидир. Камина ул ҳазратга ўн еттинчи набира бўлурман. Ҳар ким бунга шак келтирса, юзи қозондай қора бўлиб, дили тандурдай оташларга куйғай, омин!

Шогирдлар:

— Омин, куйғай!!! — дейишди.

— Энди масалага гузар қилайлик. Худо ўз каломида ул зотга итоат қилмоқликни бандаларига фарз қилибдур.

— Бирламчи, ҳақ таоло ва таборакнинг ўз зоти-дурким, кулли мавжудот унинг қудрати билан пайдо бўлибдур ва унинг амри билан жаҳонда барқарордир.

Биз ҳақ субҳонаҳу ва таолога ҳар замон, ҳар соат, ҳар дам ва ҳар дақиқа итоат қилмоққа ўз имонимиз билан мажбурмиз.

Дўст тортувчилар:

— Ҳа, дўст, мажбурмиз, балеее..— деб қичқирдилар.

Қаландарлар буларнинг сўзи орқасидан «ҳақ, ҳо, ҳув», деб талқин ўқидилар.

Кўса маддоҳ уларни бир ишора билан тўхтатиб, сўзида давом қилди:

— Иккиламчи, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоҳи алайҳи вассалом расули барҳақ, пайғамбари охир замондурларким, биз у жанобнинг ҳар бир суннатларига ва ҳадисларига бешак-шубҳа амал қилмоғимиз керак. У кишининг руҳи покларига саловатлар бўлсин.

Дўст тортувчилар:

— Ҳай-ҳай, саловотлар бўлсин, омин! — дейишди.

Қаландарлар такбир тушириб кетдилар:

— Салли ало сайидино Муҳаммад.

— Салавотино Муҳаммад.

Кўса маддоҳ яна қўл кўтариб қаландарларни тўхтатиб, хириллаган товуш билан ваъзни давом қилдириб кетди:

— Учламчи, бошимизда турган императори аъзамимиз жаноби оқ пошшо Николай Соний Романов ҳазратларидирким, худо ўз каломида «Ассултон зиллолоҳи фил арз», яъни подшолар худонинг ердаги сояси дебдур. Николай ҳазратлари худойи таолонинг ердаги кўланкасидурлар. Бошимиздан шафқатлари аримасин.

Дўст тортувчилар:

— Кўланкасидурлар, омин, кўланкасидурлар, омин... Қаландарлар:

Султон бидонад ҳоли ман,

Султон ба ман шафқат кунад

Ҳу... ҳу...—

дердилар.

Кўса маддоҳ яна уларни тўхтатиб, сўзида давом қилди:

— Яна у подшоҳи аъзамимиз Николайнинг хонадони олийлари, вазир-вуваролари, аршга қўйилган курсидай баланд тахтлари сиҳат-саломатликда минг йиллар барқарор бўлсин, омин!... — Дўст тортувчилар:

— Омин, омин...

— Акнун ушбу замонага мағриби замин томонидан олмон деган бир бадбахт душман подшо чиқиб, жаноби император ҳазратларининг тахти салтанатларига, варост заминларига лак-лак ҳафт жўш лашкар, тўпу замбарак, осмону вафур (самолёт) юбориб, кўп ерларни ғабс этиб, халойиқни бесаранжом қилиб, кулфатлар солиб турмоқда эрурким, айниқса, ушбу замонада ҳар бир мусулмонга ўз подшоҳи аъзамига итоат қилмоқ, ҳар бир амр фармонида бўйин эгмоқ фарзи аиндир. Худо ўз каломида улул амру минҳўм, яъни подшоҳларингиз қайси динда бўлса ҳам унга мутъе бўлинглар, дебдур. Алҳамдулиллоҳ рабил оламинки, бизнинг оқ подшоҳимиз ва бутун вазир-вузаро, амири лашкарларимиз китобий динда ҳазрати Масиҳ динидадирлар. Бизга қуръон нозил бўлгандай, ҳазрати Исога ҳам «инжил» нозил бўлибдир. «Инжил» ҳам каломуллодир. Бас, маълумдирким, ҳазрати подшоҳимиз ва хонадони олийлари кофир эмас, аҳли китоблардандирлар.

Маълум бўлурким, ҳазрати подшоҳимизга ўз фуқаролари мусулмонлар аз он жумла бизнинг Туркистон сартиялари ҳам фармонбардор бўлиб, хусусан, ана шу қаттол жанг кунларида ёрдам бермоқлари фарздур.

Ва яна бу ерда мавжуд издиҳомга огоҳлик учун айтурманким, ўз ичимизда бўлган «хуфия»лар, воқеанавислар, мастеровойлар деган беҳирад лайта лааллакларнинг, оёқяланг хона бардўшларнинг иғво-фасодларига учмасинлар. Ҳар қаердаким, шундай бузуқ фитнажўлар фуқароларни подшоҳимизнинг адолат йўлидан иғво йўлига судрамоқчи бўлганларни шаҳар бошлиқларимизга, жаноб полицамистримизга ва уларнинг садоқатли амалдорларига тутиб берсинлар, омин...

Худойи таоло ва таборак душманимизни ер билан ғиксон қилсин, иғвогарларнинг, фитна-фасодчиларнинг оғзига тош!

Дўст тортувчилар:

— Омин, оғзига тош, омин, оғзига тош... — деб қичқирад эдилар.

Шундан кейин Кўса маддоҳ амри-маъруф, наҳимункарга (шариат масалаларига) ўтди:

Мустаҳаб қилишда орқа томонни неча марта ювса савоб, неча марта ювса гуноҳ?

Эрта билан туриб кавушни ўнг оёқдан кийиш керакми, чап оёқдан кийиш керакми?

Халога қайси ният билан кириш керак?

От минган киши эшак минганга салом бериши мумкинми, йўқми?

Оқиб турган сувга ахлат тушса, неча марта юманса ҳалол бўлади?

Ўғри худонинг бандасими, йўқми?

Машиначилар билан сартарошлар ҳам жаннатга кирадими, йўқми?

Картошка ҳалолми, ҳаромми?

Ўруснинг ясси қозонида пиширилган овқатни еса бўладими, йўқми?

— Маддоҳнинг гапларидан музлаган тарракча маза тополганим йўқ. Кетамиз, — дедим Убайга.

У ҳам мени туртиб:

— Мен ҳам ҳеч нарса тушунмаяпман. Нуқул оқ пошшони мақтайди, амалдорларни мақтайди, порамора еганми ўзи, — деди Убай. — Маддоҳларнинг ҳаммадан пул сўраши қизиқ бўлар эди. Пул сўрайдиган жойига етиб қолдими?

— Йўқ. Бу гапда пул сўрамайди. Пулни чўпчак айтганда сўрайди. Мен пул сўрашини жуда яхши биламан. Чунончи, у бир қизиқ эшитилмаган чўпчакни бошлайди-да, бир кутилмаган ерга олиб келиб тўхтади, одамлар ҳаяжонланиб ҳикоянинг бундан бу ёғида қандай воқеалар юз берар экан, деб, типирчилаб кутиб турганда, тўсатдан пул сўраб қолади.

Ҳозир ҳам Кўса маддоҳ шундай қилди. Эшитилмаган бир қизиқ, афсонавий ҳикояни бошлаб, қизиқ бир жойига келганда тўхтатиб қўйди (бу чўпчакни батафсил айтиб ўтириш кўп вақтни олади, шунинг учун уни гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ).

— Ҳой мусулмонлар, — деди Кўса маддоҳ, — биз ҳам аялманд мусулмонларданмиз. Бир неча жўжавурдек жонларнинг кафилини худо бизнинг елкамизга юклаб қўйибдир. Шу ерда ҳозир ва нозир ўтирганлар ҳикоямизнинг давомини тингламоқчи бўлган биродари шаръийларимиздан фарзанд талабдур, давлат талабдур, хотин талабдур, қарздордур, ҳар мақсадикни кўнглида бўлса, худойи таоло тез фурсатда шу мақсадига ноил қилгай, деб етмиш азаматдан худо йўлига етмишта от сўрадим. Ҳай-ҳай, абас гапирдим, абас гапирдим. Мендек бир бечора етмиш отни на қилурман. Менинг ҳожатим учун бир саман от бўлса кифоя. Бир азаматдан бир от сўрадим. Қолган олт-

миш тўққиз сахийдан ярим тиллодан олтмиш тўққизта ярим тиллолик сўрадим.

Ҳой, абас сўрадим, абас сўрадим. Шундай ғулғула, саросима замонда ҳамма муттасил ўз оила ташвиши биланд банд бўлганда ярим тилло сўрамоқ абасдур. Қолган олтмиш тўққиз аҳли суннати валжамоадан бир сўлкавойдан олтмиш тўққиз сўлкавой сўрадим.

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллолоҳи алайҳи вассалом ўз муборак ҳадисларидан бирида «Ҳайрилу умур авсатуҳо», яъни ҳар бир ишнинг ўрта ҳолдагиси яхшидур. Бир сўм сўрамоқ, демак, ўрта миқдордур, ашаддий мусулмонга бир танга садақа қилмоқдан озор етмагай.

Қани, мунтазир бўлмайлик, ҳикоя давом қилсин деганлар, ёнчиқ ковласинлар.

«Дўст тортувчи» икки муллабачча иккита кепчик кўтариб даврани айланиб кетди. Қандайдир бир бойвачча ўртачагина бир отни даврага етаклаб кириб Кўса маддоҳга юганини тутқазди.

— Тақсир, бефарзандман, дуо қилинг.

Кўса маддоҳ худди пайғамбарларга ўхшаган кўзининг ғўлагини оқартириб кўкка қараб қўл очди.

— Омин, ҳой мусулмонлар, сизлар ҳам менга қўшилиб омин денглар, яна бир марта омин...

Ҳаммаёқдан бўғоз-қисир чуввос «омин» овозлари кўтарилди.

— Худоё шу укамнинг кўнгилларида ўйлаган ҳамма ниятлари жаноби кибриёнинг даргоҳида қабул бўлсин. Ҳазрати шери яздон, йигитлар пири ҳазрати Али камарбандини боғласинлар, худойи таоло ва таборак тўққиз Ҳасан-Ҳусан ўғил, тўққиз Фотима-Зухро қизга ота қилсин, бошлари тўйдан чиқмасин, омин.

Овозлар ичида «дўст тортувчи» ларнинг чинқирган «омин» овозлари мис баркашни пичоқнинг учи билан қиргандай чийиллаб ажралиб турар эди.

Бойвачча-ку, Кўса маддоҳга от садақа қилди, аммо бу отни Кўса маддоҳ авваллар ҳам миниб юрганини бир неча марта кўрганларини шивир-шивир айтгуччилар ҳам бор эди. Биз бировнинг устидан гап тарқатишни ёмон кўрамиз, гуноҳи айтувчиларнинг бўйига.

Кепчик кўтариб пул йиғувчилар давра айланиб, тузукроқ кийинган одамларнинг олдида узоқроқ тўхтаб садақа йиғар эдилар. Қанча тушганлигини бил-

майман. Мен Кўса маддоҳга ҳисобчи бўлганимча йўқ.

Мен Кўса маддоҳнинг пул йиғиш тўғрисидаги найранглари Убайга тушунтириб бермоқда эдим. Бирдан Кўса маддоҳнинг кўзи биз томонга тушиб қолди шекилли:

— Ҳой қаландарлар, ҳой биродарони олий, ана шу икки беодоб баччаларни маъракадан олиб чиқинг, ҳалол ошга тушган пашша бўлмай ўлсинлар, — деб қолди.

Тўртта йўғон қаландар келиб иккитаси менинг қўлимдан, иккитаси Убайнинг қўлтигидан азот кўтариб, маъракадан чиқариб, бошимизга биттадан муштлаб қассоб бозорнинг даҳанасига улоқтирдилар.

— Жўна-э, итдан туққанлар!

Тагин нима балолар деб гапириб сўкишди.

Мен Убайга:

— Айтмабмидим. Кўса маддоҳ, ваъзига халақит берганларни жуда беобрў қилади деб.

— Бе! — деди Убай. — Сен билан менда обрў нима қилади. Юр.

Кета туриб ўйлаб қолдим. Бир-икки сўм ҳаражат қилиб, бечора онам, укаларимга беш-ўн қадоқ гуруч, мош, бир-икки қадоқ, ёғ, бир оз гўшт, майда-чуйда қилиб Убайдан бериб юборсаммикин, қанақа бўларкин? Тагин онам бечора Убайдан мени қаерда кўрганни, қани юр, олиб бор, топиб бер, деб тиқилинч қилиб қолса, Убай ўнғайсиз аҳволда қолса, қандай бўлар экан?..

Хулласи, минг хил ҳаёлларга бордим. Энг охири: «Ҳа, энди беш-олти ойдан буён-ку, дом-дараксиз, санқиб юрибман. Нима, маҳалладагилар тирик юрганимни билишади. Улар ҳам, мен ҳам қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чидаб қолармиз. Бари бир, келгуси ҳафтагача Ҳожидан бобонинг тарбиясида қолмоқчи эмасман, ўшандан бирагўла топган-тутганимни ҳаражат қилиб, ортиб-тортиб бора қоларман», — деб ўзимга тасалли бердим.

Кейин битта оқ тангани Убайнинг қўлига тутқазиб:

— Ма, ўртоқ, чойчақа қил, лекин мени кўрганингни ҳозирча ҳеч кимга айтма, ўзим бориб қоламан, — дедим.

Убай билан хайрлашиб ажрашдик.

Вақт охир пешин бўлиб қолган эди. Қорним очган. «Уладиган дунёда бир гашт суриб қолай», деб

Илҳом самоварчининг самоварига кирдим. Кал Асра аввал мени ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди:

— Бор-бор, ишингни қил, ўт. Бу ердан бир чой, бир нон, нимчорак қанд — тўрт ярим пақир, сендайлар бу ерда чой ичолмайди. Ўт, ўт, кўрпачага битинг тўкилади.

— Қўя қолинг, жон Асра ака, тўрт ярим пақир тугул бир сўмим ҳам бор, киргизаверинг, мана, ишонмасангиз, — битта сўлкавойни кўрсатиб қўйдим.

— Вой баччагар-эй, тим урдингми, буни қаёқдан олдинг? Ҳа, майли, кира қол, — деди кал Асра.

Ичкарига кириб сўрининг даҳанасига ўтирдим. Бир чойнак чой, бир обинон, ним чорак қанд олиб келиб қўйди. Тўтининг алмойи-алжойи гапларига қулоқ солиб, граммофондан Ҳамроқул Қорининг «Ё ҳаётан-набийи» сини эшитиб, маза қилиб чой ича бошладим.

Бозор қилгани даладан тушган бир ўзбекнинг граммофонни биринчи кўриши экан, ҳайратда қолди. Ичида одам борми, деса кичкинагина қутича, шайтон деса, худо-оллонинг, Муҳаммаднинг отини айтиб турибди. Ҳанг-манг бўлиб аллавақтгача туриб қолди. Граммофоннинг сирини унга тушунтиришга ундан кўра илмсизроқ эдим.

Намозгар бўлиб қолди. Тезроқ такагга боришим керак. Шам олдим, бухор носи олдим, пашмак олдим. Ҳожидан бобо билан ҳинди саррофга муносиб бозорликларни қилиб, қийшайиб кириб бордим. Аммо ростини айтиш керак, такадан жуда зериккан эдим. У ердагиларнинг дийдорини кўришга тоқатим қолмаган эди.

Кечаси биринчи ширава қор ёғиб чиқди.

Жуда совқотиб жавраб чиқдим. Азонлаб туриб, еттинчи лампанинг ёруғида Ҳожидан бободан телпак билан гуппи сўраб, «Кузнецов» чойдан бўшаган Ҳожидан бобо хуфя тарёкиларга афюн ўраб берадиган қоғознинг орқасига ушбу қорхатни ёздим:

«Қорхат бу турур»

Қорни ёғдирган худойимнинг ўзи,
Хат бориб тегсин, кийим-бошнинг сўзи.

Ҳожидан бобо, биласиз эгнимда йўқ,
Ўз пулимга олгали қўйнимда йўқ.

Гупписизлик, қўл-оёғим бўлди ланг,
Пилтасиз дўппи кийибман, бош яланг.

Хизматингиздан мудом айрилмадим,
Буйруғингиздан қиё қайрилмадим.

Тонг саҳардан кечгача изғийман,
Худди чўлтоқ бир шипирғи — тўзғийман.

Жон бобо, раҳм айлангиз аҳволима,
Қолмангиз ўлсам қотиб, уволимга.

Бир иложини қилинг, Ҳожи бобо,
Етти марта ҳаж ато қилсин худо, —

деб ёздим, етим шогирдингиз».

Ҳожи бобо уйдан такага чиққанда хатни унга бердим.

— Бунинг нимаси, болам?

— Билмадим, бир киши бериб кетди. Намангандан хат эмиш.

— Ҳа, шунақа, Маматризодандир. У бу йил кўкнори эсмоқчи эди, — деди. Хатни мудраб ўтирган сариқ соқолли қўш кўзойнакли кишига берди.

— Буни ўқиб беринг-чи, мулла уста Мирсалим, дўстимдан экан. Тонг азонда кўзим ўтавермайди.

Мулла уста Мирсалим хатни олиб ўқий бошлади:

«Қорхат бу турур».

— Ҳи, шунақа, — деди Ҳожи бобо кўзи қинидан чиқиб кетгундай бўлиб, — ҳай ҳароми, буни сенга ким берди, шартта ушламайсанми, эшакка тескари миндириб, юзига қора суртиб Чорсу айлантирмай-мизми. Ия, муни қаранг-а, кексайган ҳолимда менга ҳазилкашлик қилиб зиёфат ютгувчи ким бўлди экан? Ҳу баққолнинг мушугига ўхшаб сипоҳ бўлмай ўл. Қани, ўқийверинг энди, мулла уста Мирсалим, бўлар ич бўпти. — Уста Мирсалим, туртиниб-туртиниб, «Хўш-хўш» деб ўқиб чиқди. Ҳожи бобо хатнинг юқориларини «ҳа, шунақа, ҳа, шундай бўлади», деб тинглаб борган бўлса, «Етти марта ҳаж ато қилсин худо» ни эшитганда кўзига ёш олди. «Етим шогирдингиз» деган имзога келганда ийиб кетди.

— Буни сен ёздингми, баччағар, таъби назминг ҳам бор экан-ку, тўхта, эй, жигаримни эзиб юбординг, — белбоққа қистирган рўмолчасини олиб кўзини

артган ҳолда ўрнидан турди, уйга кириб кетди. У чиққунча мулла уста Мирсалим назм ишининг қийинчилигини, пири куч эканлигини айтиб мени мақтади. Ҳожи бобо чиқди, қўлида кечаси киядиган, пахта солинган, нимдошгина, бинафша духоба қалпоқ бор эди.

— Мана буни кийиб ол, болам, қани, қўлингни оч, худоё худовандо сен ҳам мендай қариб-қартай! Каррукнинг боласи тухумдан чиқа кўрмасин, чиқди дегани қанот-қуйруқ битди дегани, жонинг соғ бўлса гуппи ҳам бўлиб қолар.

Ҳайтовур, Ҳожи бобонинг дуоси бекор кетмай, уч кундан сўнг, ҳинди сарроф ўзининг эски, кенг, енгсиз ҳиндча тўнини соғга қилди. Менга чоракам бир газча узун келгани учун этагидан қирқиб ташладим. Оёғимда опорка, бошимда «намозлик» қалпоқ, эғнимда ус-тидан қайиш билан боғланган кенг ҳиндча тўн — або, ошқовоқ полизнинг гўнгқарга тегишидан қўрқиб ўтказилган қўриқчиси каби аҳли така хизматини астойдил қила бошладим...

Бугун тўқсон тушади, деган кун биринчи ишни кўрсатдим: эрта билан аҳли така йиғилмасдан бурун манқалдоннинг остига қалин кул солиб, устига ўт ёқдим. Ўт тайёр бўлгач, носдан бўшаган битта шишага совуқ сув солиб, оғзини маҳкам ёпдим-да, манқалдондаги кулга кўмдим, олиб бориб даврага қўйдим. Бирин-кетин мижозлар йиғилиб, манқал атрофида нонушта бошланди. Қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалимдан тортиб, Султон пучуқ, сарроф ҳинди, Ҳожи бобогача даврада эдилар. Сухбат яна қизиб, бораётган уруш тўғрисида кетар эди.

— Гермон дегани балои азим экан, — деди уста Мирсалим.

— Баракалло, — деди сарроф.

«Шишадаги сувга иссиқ ўтиб қолгандир», деб ўйладим мен.

— Осмонда учиб юрган эмиш, — деди Султон пучуқ.

— Мошоолло! — деди ҳинди.

«Сув қайнаётгандир», деб ўйладим мен.

— Фарангнинг шаҳарига осмондан тўп ташлабди, — деди уста Мирсалим. Шу чоқ шишадаги сув мўрчанинг қозони ёрилгандай даҳшат билан манқалдонда портлади.

Такаяхонани ўт учқунлари билан кул тўзони қоплади. Тўзон пасайганда Ҳожи бобо билан Султон пу-

чуқ аранг тўрт оёқлаб қўзғалиб ўринларидан турмоқда эдилар. Сарроф билан уста Мирсалим беҳуш ётар эдилар. Мен эпчиллик билан беҳушларнинг юзларига сув сепдим. Ҳинди уйғонди. Ҳангу манг бўлган Ҳожи бобо гўлдираб, Германни ҳам, Николайни ҳам қарғар эди. Уста Мирсалим ҳам ўзига келди, аранг ўрнидан туриб:

— Нима гап? — деди.

— Улинг! — деди Ҳожи бобо, — ҳамма иш сиздан бўлди, ҳукуматнинг ишига аралашманг, демаганмидим.

Султон пучуқ аллақачон такадан чиқиб кетган эди. Ҳаммалари ҳам бу ҳодисанинг нимадан эканини жўёлмас, манқалдондан икки-уч қулоч нарига бориб, бурчак-бурчакка сиқилиб, рўмолча билан юзларидаги кулни артмоқда эдилар. Ҳамма хомуш эди, энг охир Ҳожи бобо менга қараб:

— Ҳу тустовуққа ўхшаб тумшаймай ўл, нимага қараб турибсан, бор, манқалдонни чиқариб ташла! — деди.

Мен манқалдонни олиб намати супураётганимда иккита миршабни етаклаб Султон пучуқ кириб келди, қўлини бигиз қилиб кўрсатиб:

— Тўп шу ерда отилди, — деди, тагин уста Мирсалимни кўрсатиб, — мана шу отди, — деб ҳам қўшди.

Текширув бошланди. Такянинг ҳаммаёғини ахтардилар. Ҳожи бобо билан уста Мирсалимнинг чиллашир билан ўлган аммасини ҳам қолдирмай суриштириб чиқдилар. Паспорт кўрдилар. Икки қадоқ наша, чорак қадоқ афюндан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Кексароқ миршаб нашадан муштумдайини ушатиб шими чўнтагига солганини кўрсам ҳам индамадим. Энг охири кичик, хушмўйлов миршаб:

— Яхши, — деди, — бу ерда тўп отилгани қонунан кўринмади. Бирорта бола мушак-пушак кўмгандир.

Ҳамма менга ялт этиб қаради. Ҳожи бобо соқолини силаб яниб қўйди. Миршаб давом қилди:

— Аммо Ҳожи бобо, сиз биз билан бирга бориб, мана бу афюн билан наша тўғрисида полицмейстер жанобларига қонунан тушунтириб келасиз.

— Оллоҳ рози бўлсин, улуғлар, улуғлар, — деди Ҳожи бобо, — кексайган чоғимда маҳкамага судраманглар, бировнинг омонати эди...

Мулла уста Мирсалим, сарроф, мен ўртага тушдим.

— Қўйинг, улуғ хизматингиз гарданимизга, оллоҳ рози бўлсин! Оқ пошшомизнинг умрлари узоқ бўлсин, — дейишдик. Ҳожи бобо ёнчигини қовлаб қолди, бир ҳовуч танга-чақа олиб катта миршабга узатди:

— Ургулайлар, оз бўлса ҳам кўпдай кўрасизлар, чойчақа.

Ҳар икки миршаб бир-бири билан кўз уриштирди.

— Яхши, — дейишдилар. — Бундан буён бу иш бўлмасин, бу галча сийладик. Кекса одам экансиз...

— Қуллуқ-қуллуқ, — деб таъзим қилди Ҳожи бобо, миршаблар «мол»ни топшириб кетдилар.

Ҳожи бобо чарчаган кишилардай уҳ тортиб, супа даҳанасига ўтирди:

— Уҳ, бир фалокатдан қутулдим, ҳай шайтонбачча, кеча берган пулим қанча эди?

— Етти сўм танга мири.

— Хайрият, арзон қутулибман! Қани, менга жавоб бергил, бу ҳунар сендан чиқдими?

— Улиб кетай!..

— Бола-мола такяга кирганмиди?

— Пайқаганим йўқ!..

— Ҳи, шунақа, — деди Ҳожи бобо, — устинг битиб, қорнинг тўйиб Эшонхон найрангбознинг такасидай ўйин чиқариб қолдингми, пайқаганим йўқ эмиша, ҳароми!

Ўрнидан туриб самовар ёнидаги оташкуракни кўтариб яғринимга бир-иккени туширди. Одамлар ажратиб қўйдилар. Мен бир бурчакда йиғлар эдим. Шу билан тинчлик ўрнашди. Сарроф бозорга кетди. Уста Мирсалим, аллақайси бойнинг ўғил тўйисига тортиқ қилиш учун ранго-ранг қоғозлардан гул қилишга ўтирди. Ҳожи бобо уйга кириб кетди. Султон пучуқ шу-шу такяга қадам босмайдиган бўлди.

Тўғри, ҳамма иш ўрнига тушган, бироқ менинг устимдаги шубҳа кўтарилмаган эди. Мен эса яна зерикар эдим. Бир кун аҳли такя офтоб шувоққа чорпоя қўйиб, сўзлашиб ўтирганда иккита мовмушук уришиб, бўғотдан ағанаб, уларнинг олдига тушди. Худди ажойибхонадан йўлбарс бўшаб човут қилгандай уларнинг ўтакаси ёрилди. Муни қарангки, шу ишни ҳам менадан кўрдилар. Гуноҳинг бўлмай туриб шубҳа остида яшашдан ортиқ азоб йўқ. Кетмоқчи, албатта кетмоқчи бўлдим. Бироқ: «Ҳиндистон йўл харжи» ҳали мўлжалга етмаган эди.

Ҳар галгидай бу пайшанбани ҳан тантанали ўтказиш учун Ҳожи бобонинг ўзи яхши тайёргарлик кўриб қўйган эди. Наша, чой-пойлар турадиган, Ҳожи бобонинг фақат ўзи очадиган тепа пиромондаги кичкина ирвит қутичага ярим қадоқ «Кузнецов» нинг аъло нав оқпар чойи, бир қадоқ пашмак ҳолва, бир қадоқча Ургутнинг сариқ офтоби майизи ва бошқа ноз-неъматларни яшириб, қулфлаб, калитини Ҳожи бобо белбоғидаги ҳужранинг калити, дарвозанинг калити, уйнинг калити, туясандиқнинг калити ва бошқа калитларга қўшиб қўйди.

Чехрасида мамнунлик бор эди. У ич-ичидан хурсанд бўлганда ҳисларини мингиллаб ашула айтиб ифодалар эди. У жуда эриб «Антал ҳоди антал, ҳақ, лайсал ҳоди илол ҳу» деган, мен тушунмайдиган қўшиқни ҳиргойи қилар эди.

Бу гап, энди чоршанба куни кечқурун бўлган эди. Одатдагича ҳуфтондан кейин қўш кўзойнакли уста мулла Мирсалим аравакаш отнинг тўқимидек катта китоби «Садди Боттол Ғозий» дан китобхонлик қилиб берди. Яна ўша Ҳиндининг «мошоолло» си. Навбатдаги сўлипи умрни ўтказиб, қоида бўйича ёта кетдик.

Бу тонгда Ҳожи бобо наврўздан буён ихлос қўйиб парвариш қилиб юрган, аммо сайрамаган, Уратепадан совғага келган туллак каклик бирдан «ғид-ғидак» чиқариб қолди. Чўчиб ўйғониб кетдим. Бир нафас каклик товушини завқ билан эшитиб ётдим. Кейин дик этиб ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим, бет-қўлимни ювиб катта самоварни қўйиб юбордим. Мулла уста Мирсалим билан сарроф ҳам уйғондилар. Қумғончада илиқ сув қилиб бердим. Ювиниб келдилар. Чойнакларни артиб-суртиб самовар тагига тизиб қўйдим. Ҳаммаёқни супуриб-сидириб ёғ тушса ялагудай қилиб, Ҳожи бобонинг чиқишига мунтазир бўлиб турдик.

Ҳожи бобо узоқ куттирмай ичкаридан «Антал ҳоди» ларини мингиллаб, йўталиб-сўталиб чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум, боракалло.

— Самовар қайнади, Ҳожи бобо, чой берсангиз дамлар эдим.

Ҳожи бобо калитлар орасидан ирвит қутининг калитини ажратиб пиромонга қаради. Пиромонда қутича йўқ эди.

— Ия, — деди Ҳожи бобо, — қутини бошингга қў-

йиб ётганмидинг? «Ўзингни эҳтиёт тут, қўшнинггни ўғри тутма», деганлар. Боракалло, ўғлим, боракалло.

— Йўқ, Ҳожи бобо, мен бошимга қўйиб ётганим йўқ. Жойида турган эди.

— Нима, нима? — деди Ҳожи бобо. — Уста Мирсалим, сиз кўрганмидингиз?

— Аввал оқшом кўрган эдим, шу пиромонда турган эди.

— Йўқ-ку? — деди йиғламсираб Ҳожи бобо, менга қараб: — Ҳой, ҳароми кўча. яхши ўйлаб кўр, у ёқ-бу ёққа олиб қўйгандирсан? — деб сўради.

— Ҳожи бобожон, мен сизнинг нарсангизга тегмайман. Жойида турган эди.

— Қўш эмаски, қанот боғлаб, учиб кетган бўлса, қурбақа эмаски, бирор телик-тешикка кириб йўқолган бўлса. Топ, падарлаънат. Ўзидан катта одам билан ҳазиллашиш уят бўлади.

— Мен сизга бирор маҳал ҳазил қилиб юрганмидим, Ҳожи бобо.

— Мендан кейин бу ерга бирор киргани йўқми?

— Зоғ ҳам учгани йўқ.

Можаро бошланди. Ҳожи бобо такянинг эшигини ёпиб келиб ҳаммаёқни титкилаб чиқди. Кўрпачанинг таги ҳам қолмади, самоварнинг ўтхонаси ҳам қолмади. Кейин, Ҳожи бобо деворга суяниб турган оташқуракни олиб, яғринимга иккини туширди. Бу ишга уста Мирсалим ҳам аралашиб, савалашди.

Мен нимага иқрор бўлишга ҳайрон эдим, йиғлар эдим. Энг охири ҳаммалари чарчадилар. Ҳожи бобо ўз ўрнига ўтириб менга қаради:

— Ҳой падарлаънат, мулойим шупурги. «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғлон асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар» деганлар. Сен ҳароми келгандан буён дўкон-дастгоҳимдан барака кўтарилиб, такада бирор кун тинчим қолмади. Агар шу қутичани бирор ерга яширган бўлсанг, ҳали ҳам яхшиликча ўрнига қайтар, билиб-билмасликка солиб кета қолайлик. Илло, бола, бўрқингда билиб қўй, қозига чақиртириб, терингга сомон тиқтираман.

Йиғлаб туриб жавоб бердим:

— Йўқ, Ҳожи бобо, илгарироқ мен сизни қозига чақиртираман. Салкам тўрт ой хизматингизни қилиб, топганим битта опорка билан эски қалпоқ бўлди. Бунинг устига етим деб сийлаб ўтирмай икковлашиб тоза савадингиз. Ҳақ бермадингиз. Бу қайси шарият-

га киради-ю, қайси законда бор. Оқ подшоҳимизнинг даргоҳларини бедарвоза деб биласизми? Йўқ, мен сизни қозига чақиртираман!

Бу гапларимдан кўзи қинидан чиқиб кетай деган Ҳожи бобо ўрнидан ярим туриб:

— Ҳали шунақами? — деди, — тузим кўр қилгур. Ҳали шу гапларни ҳам биламан дегин. Жўна, жўна, Ҳозироқ жўна! Ҳақинг қолган бўлса, қиёматда оласан. Худого солдим.

Жанжалнинг улғайиб кетишидан қўрққан мулла уста Мирсалим:

— Қўйинг, энди, Ҳожи бобо, битувчилик қилайлик, — деди. Кейин менга қараб: — Бола, сен ҳам тилингни тий. Ундан кўра гумонингни айт. Қутичани кечаси келиб ким олган бўлиши мумкин.

Мусофир сарроф бўлса бир чеккага сиқилиб, менинг аҳволимга ачиниб, соқолини силаб йиғлар эди.

— Эй, баччаи бечора. Бадбахт ятим. Ҳожи бобо, ҳама кам будия маг тавон деҳам. Чанд пул мебошад? (Эй, бола бечора. Бахти қаро егим. Ҳамма йўқолган нарсаларнинг товонини мен бераман. Неча пул бўлади?)

— Бас қил-эй, шу мешават-пешаватингни! — деди Ҳожи бобо ҳиндини жеркиб, сўнгра менга юзланиб деди:

— Айт, гумонинг кимда?

— Бировга туҳмат қилиш қийин. Гумоним тунов кун миршаб етаклаб келган пучуқда. У сиз билан уста Мирсалимга ўчакишиб қолган.

— Ҳм, шунақами, — деди Ҳожи бобо, — зимдан лекшириб кўрамиз, қочиб қутулолмайди.

Охири жанжал битувчилик билан тинди. Мен бугун кечқурун ҳайдаладиган бўлдим. Уста Мирсалим мен яна бирор шикаст етказмаслигим учун шу ерда кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди. Ҳожи бобо хизмат ҳақларим учун ойига бир сўмдан тўрт сўм пул, унинг устига қуюқ дуо қиладиган бўлди. Қутича ва унинг ичидаги моллар топилса топилгани, топилмаса худо етказадиган бўлди.

Кечгача одатдагича ихлос билан хизмат қилдим.

Кечқурун кетишга тайёрлана бошладим. Шомдан кейин одатдаги ўзим ётиб-турадиган ерга кўрпачам, ёстиғим тағларини — хазинамни тозалаб, енгсиз тўн-ёқасига тика бошладим. Иккита ўн сўмлик, учта беш

сўмлик тилла. Ҳожибобо берган битта уч сўмлик қоғоз пул, қолганлари бир сўмлик, ярим сўмлик сўлкавой, танга-чақа аралаш эди. Танга-чақаларни тикканим йўқ. Жамулжам қирқ икки сўм олтмиш икки тийин бўлган эди. Катта давлат. Уруш бўлмаганда ўнта қўй олса бўлар эди. Ҳа, майли.

«Семизликни қўй кўтаради», дегандек шунча катта давлатдан ўзим ҳам қўрқар эдим. Пулни ёқа бахясига тикиб битказай деганимда, уста Мирсалим теппамга келиб қолди.

— Нима қилиб ивирсияпсан, болам?

— Ҳайдалишга-ку ҳайдалдим, энди кўчага шу йиртиқ-ямоқ билан чиқаманми. Ҳеч бўлмаса, у ер-бу еримни чашиб олай.

— Паррехтагина бола, — деди уста Мирсалим, — ишқилиб, шу кўзи тор сарроф устингдаги тўнингни тортиб олмаса бўлгани эди. Кўп зиқна одам-да. Бўлмаса, шунча пул-а? Битта сариқ чақани «манг уста, чой ичинг», деб олдимга ташлаганини билмайман. Эртага сен шўрликка варрак қилиб бермоқчи бўлиб дилимга тугиб қўйган эдим, Хитой қоғоз билан қамиш ҳам савил қоладиган бўлди. Ҳа, майли, пешонанг ёкан.

Юрагим «шув» этиб кетди.

— Ўзи берган тўн-ку, қайтиб сўрармикан?

— Сўрайди у тўнг кўз. Сўрамаганда ҳам Ҳожи бобо берган иш ҳақингни қўлингдан қоқиб олади. (Саррофнинг менга нисбатан жўмардлигини уста Мирсалим билмасди. Сарроф тўнини ҳеч қачон сўрамас, қайтанга ҳайдалганимни билиб яширинча икки сўлкавой бахшиш берган эди.) Уста Мирсалим сўзида давом этди: — Ҳозир ойдин кеча, шомдан эндигина ўтди, ҳали ҳам гап-сўзни чувалаштириб ўтирмай, ҳайрмаъзурни насия қилиб кетавер. Кетаверишинг Ҳожи бобога ҳам маъқул тушади. У камчиқим одамларни ёқтиради.

Бу гап менга сариегдек ёққан эди.

Уста Мирсалимнинг бу гапининг тагида пиёзи бор. Мен билар эдимки, Илҳом самоварчи самоварга одамни кўпроқ чақириниш учун тўти сақлагандай, Ҳожи бобо уста Мирсалимни тўти қилиб боқар эди. Уста Мирсалимнинг менга қилган «меҳрибон» лиги менинг учун эмас. Ҳожи бободан яна бошқа даъво қилиб ўтирмасин, тезгина кўздан йўқола қолсин демоқчи эди. Шунинг учун мен унга:

— Сизга шу маслаҳат маъқул бўлса, майли, кетаман, — дедим.

Самовардан қумғонга сув қуйиб — чапирдим, ташқарига чиқиб, шу ерда озод бўлиш шарафига бетқўлимни, оёқларимни яхшилаб ювдим.

Қора-қурум босган сассиқ тақяхонадан ташқарига чиқиб, кўкрагимни тўлдириб нафас олдим. Энди мен пок-покиза, қушдай енгил, кўнглим тонгдай тиниқ. Тўрт томоним қибла. Лекин қаёққа қараб йўл олсам экан?...